

ЕКАТЕРИНА ЧЕЛАК

УЧИЛИЩНОТО ДЕЛО

И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИЯТ ЖИВОТ

НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕСЕЛНИЦИ

В БЕСАРАБИЯ

(1856 - 1878)

ЛУК

Екатерина Челак

Училищното дело и културно-просветният
живот на българските преселници
в Бесарабия (1856–1878)

На многоуважаемия
Петър Радевски Стоян
с искрено уважение и
дълбоко почитение. Е. Челак

5.04.2000
г. Киликиев.

Очредна библиотека
З. В. Новаков с. з.
21.04.11

Арк

Книгата се издава със спомоществователството
на Национален дарителски фонд
„13 Века България“

Институт по история към БАН

Институт по междуетнически изследвания към Молдавската АН
Научно дружество на българистите в Република Молдова

Екатерина Челак

УЧИЛИЩНОТО ДЕЛО
И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИЯТ ЖИВОТ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕСЕЛНИЦИ
В БЕСАРАБИЯ
(1856–1878)

София, 1999

СЪДЪРЖАНИЕ

Научни редактори:
Проф. д-н Николай Жечев
Д-р по история ст. н. с. Иван Грек
Редактор:
Лазар Георгиев

© Екатерина Челак - автор
© Издателство ЛИК, 1999

ISBN 954-607-279-6

ПРЕДГОВОР	7
Бележки	23
ПЪРВА ЧАСТ	
Общи сведения за българските преселници	
в Бесарабия до Кримската война	27
Бележки	47
ВТОРА ЧАСТ	
Училища и културно развитие на българската	
общност в румънската част на Бесарабия	
(1856–1878 г.)	50
Болградско централно училище	50
Начално образование и просветна дейност	
в българските селища	77
Болград – българско културно средище в Бесарабия	99
Бележки	125
ТРЕТА ЧАСТ	
Училищно дело и културен живот в българските селища в	
руската част на Бесарабия	
(1856–1878 г.)	144
Селски първоначални училища	144
Комратско централно училище	167
Културен живот и прояви на българските преселници ..	186
Бележки	210
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	221
ПРИЛОЖЕНИЯ	227
1. Списък на учителите в първоначалните училища	
на колониите в Румънска Бесарабия	227
2. Списък на изданията на Болградската печатница	
(1861–1877 г.)	234
3. Списък на завършилите КЦУ (1868–1878 г.)	241

*На моите родители Донка и Иван Челак
посвещавам този труд*

ПРЕДГОВОР

Напоследък българската диаспора в бившия Съветски съюз все по-често става обект на исторически, етнографски, фолклорни проучвания както в България, така и в Молдова и в Украйна. В южните райони на двете републики (още известни под названието Южна Бесарабия или Буджак) днес живее компактно българско население, наброяващо над 250 хиляди души. Интересът от страна на метрополията към него е напълно обясним. Това са етнически българи с българско самосъзнание, живеещи извън пределите на прародината, но запазили майчиния си език, традициите и обычайите, предавани от поколение на поколение в продължение на две столетия.

Днес българската интелигенция в Бесарабия усилено търси пътища за запазване на българския национален колорит в този регион, прави всичко възможно тук да варди и развие българското съзнание, заплашено от все по-засилващата се асимилация от страна на господстващите етноси в новите политически образувания. В тези свои опити представителите на днешната българска интелигенция, които живеят в Украйна и Молдова, все по-често се обръщат към историческия опит на своите предшественици, изправили се през втората половина на XIX век почти пред същите проблеми: създаване на български училища, изграждане на мрежа от български просветни институции като преграда срещу настъпващите и все по-засилващи се в наши дни асимилационни процеси. По такъв начин актуалността на темата в този труд е очевидна: изследването има приложим практически характер и ще спомогне да се решат много от насъщните въпроси, свързани с днешното оформяне на българските културно-просветни институции сред българите в Южна Бесарабия, с тяхното духовно възраждане в национален дух.

В историческата ни книжнина проблемът за духовното развитие и просветното състояние на българските преселници в Бесарабия в посочените хронологични рамки досега не е стоял като

предмет на специално изследване¹. Обаче поставената тема е начевана още в трудовете на съвременниците на описваните събития. Например в публицистичните произведения на И. С. Иванов (Калянджи), обнародвани в различни руски периодични издания и по-късно включени в сборник от статии². Това са ценни материали, тъй като принадлежат на перото не само на очевидец на събитията, но и на техен инициатор и изпълнител.

Интересни податки за образователното дело в българските колонии в Бесарабия съдържат и трудовете на руския изследвач А. Защук³. През 1869 г. в Санкт Петербург излиза трудът на А. Клаус⁴, в който се намират сведения и за бесарабските български колонии и учебното дело в тях. В книгата се сочи любопитен материал за дейността на Комратското училище през 1862–1864 г. и за опитите да се създаде централно училище в този град.

Монографията на руския изследовател Константин Иванович Миславски „Исторически очерк за гимназията „Император Александър III“ е първо и досега единствено изследване, посветено на Болградското централно училище (БЦУ)⁵. То се състои от две части, излезли съответно през 1904 и 1905 г. Нас ни интересува първата книга, в която авторът разглежда дейността на БЦУ от основаването до преобразуването му в руска класическа гимназия през 1885 г. Трудът на К. И. Миславски е особено ценен, тъй като в него се анализира подробно дейността на това учебно заведение: икономическото му положение, функциите на Епитропията и педагогическият персонал, учебният живот (програми, учебници, библиотеки), съставът на учениците (прием, брой, система на изпити, пансионери, стипендианти, права на учениците). Авторът се позовава на широка документална база, запазена в архива на училището, в което той е учител в края на XIX – началото XX век. Ценността на този труд ще стане още по-очевидна, като се има предвид, че по-късно повечето от посочените от Миславски документи безследно изчезват. Ще подчертаем, че авторът не разглежда БЦУ в контекста на българския възрожденски процес. К. Миславски се интересува от училището от антирумънска гледна точка, за да може да обоснове съвящането си за предимствата и по-добрата организация на учебното заведение като руска гимназия⁶.

Чешкият историк Константин Иречек в своя фундаментален труд „История на българите“ споменава за българските бесарабски колонии и просветното дело в тях. Той подчертава, че учредява-

нето на Комратското централно училище (КЦУ) и устройството на народните селски училища в българските колонии в Русия е станало благодарение на създаването в Молдавското княжество Болградско централно училище. Сред най-добрите български учебни заведения преди Освобождението К. Иречек посочва и БЦУ⁷.

В освободена България интересът към българските заселници в Бесарабия нараства в края на XIX – началото на XX век. Авторът на първия систематичен труд, посветен на историята на българите в Бесарабия, е болградчанинът Йов Титоров, след Освобождението завърнал се в отечеството⁸. В неговото монографично изследване достойно място се отделя на духовния живот на българите-колонисти през интересуващия ни период. Книгата на Й. Титоров съдържа ценни факти за уреждането на Болградската гимназия, за дейността на Епитропията й. Много сполучливо и убедително е показана атмосферата в Болград като българско културно и революционно огнище през късното Възраждане. Намираме любопитни сведения за болградските първенци и техните родолюбиви прояви, за участието на бесарабските българи в националноосвободителните борби. Информацията за българските колонии в руската част на Бесарабия в труда на Титоров е значително по-оскъдна⁹.

От 1918 г. датира другият голям труд за българските преселници в Буджака, написан от Владимир Дякович¹⁰. Авторът, възпитаник на Болградската гимназия, в изследването си отделя голямо внимание на духовния живот и културното развитие на българските преселници. Специално се спира и подробно описва състоянието на пансиона при БЦУ, революционните боржения в учебното заведение, приноса на българските колонисти за освобождението на отечеството. И двата посочени труда носят научнопопулярен характер, но това не им пречи да бъдат търсени и днес, привличайки вниманието на съвременните истории както с броя на използваната литература и документални извори, така и с присъствието в тях мемоарен елемент, внесен от авторите, участниците в събитията. В случая трудовете на Й. Титоров и В. Дякович могат да бъдат приемани от днешните изследвачи и като повествователен източник.

Посочените по-горе книги полагат основите на дългограйния интерес в България към сънародниците в Бесарабия. Идеята да се разкрие историческото минало на бесарабските българи, да се опише техният бит и култура, да се изтъкне активното участие

на цялата плеяда общественици, учени, изследователи от бесарабски произход в изграждането на свободна България, се превръща в цел на образувания през 20-те години на нашия век Съюз на бесарабските българи под председателството на В. Дякович.

През 1930 г. В. Дякович издава втора книга – кратък исторически очерк за бесарабските колонии, населени с български преселници¹¹. Измежду приложенията, с които е придружен очеркът, има важни документи за просветното дело в българските селища. Засиленият интерес към бесарабските българи през 20-те – 30-те години намира отражение и в статиите на В. Дякович, И. Пенаков, А. Иширков, П. Бананов, печатани главно в списанието „Отец Паисий“¹². В тях авторите се спират върху създаването на Болградското централно училище и описват стопанския и духовен живот на преселниците. Тези статии имат публицистичен характер, изпълняват социалната поръчка на обществото, но заедно с това не може да се отхвърли и ролята им в натрупването на фактологическия материал, в опитите да се обобщят вече събранныте факти и да се покаже същността и мястото на сънародниците отвъд Дунава в Освобождението и изграждането на свободна България.

Още в началото на XX век в българската историческа книжнина, посветена на миналото на българските преселници в Бесарабия, се отбелязва един безспорен феномен в изследванията: Болградската гимназия. Първата специална статия за това учебно заведение е обнародвана през 1908 г. от Борис Дякович и е свързана с 50-годишнината ѝ¹³.

През 1935 г. Константин Иванов отпечатва обширна статия за историята на БЦУ¹⁴. Като отбелязва ролята на това училище за възраждането на българската нация, авторът повтаря известните вече факти, изложени в книгата на К. И. Миславски.

През 1940 г. сп. „Училищен преглед“ публикува статия на П. Атанасов¹⁵ за болградската гимназия.

През този период се появяват няколко изследвания и за дейността на Болградската печатница¹⁶.

Наложително е да отбележим и единственият брой на вестник „Българска Бесарабия“, издаден през 1938 г. в столицата на България специално по случай 100-годишнината на катедралата „Свето Преображение“ в Болград и 80-годишнината на Болградското централно училище¹⁷. В него се съдържат ценни материали главно от мемоарен характер, които представляват интерес за съвременните изследвачи.

Активният публицистичен размах в България през 20-40-те години върху проблемите на българските преселници и тяхното историческо минало е свързан с интереса на българската общественост към диаспората в Бесарабия, която по това време е в състава на Румъния и е подложена на натиск, заплашена е от асимилация. По тази причина във всички статии от този двадесетгодишен период се поставя ударение върху българския характер на БЦУ и колонистките училища, върху борбата на българите да го запазят през 60-70-те години на XIX век. В посочените творби се насочва вниманието върху грамадното значение на БЦУ не само за развитието на училищното дело на българския народ, но и за културната му история въобще. По това време в българската историческа книжнина се забелязва интерес към събирането на материали по посочения проблем, като се отделя повече внимание на описателния метод, без да се анализира училищното дело и духовния живот на българските преселници в Южна Бесарабия.

В края на XIX – първата третина на XX век в Румъния също излизат редица научни трудове, засягащи развитието на новобългарската просвета в нейните граници. Внимание заслужават изследванията на В. Урекя¹⁸, И. Грамада¹⁹, З. Арборе-Рали²⁰, Т. Паладе²¹, Д. Минчев²².

През 50-80-те години се появяват научни трудове, посветени главно на проучването на руско-българските или румънско-българските връзки през Възраждането, в които се споменава и за културния живот в българските колонии в Бесарабия. Обаче и през този период посочената тема не е предмет на специално и обстойно изследване, а само някои въпроси се осветяват от историците в един или друг план. Всички тези трудове могат да бъдат условно разделени на три вида.

Първият вид от изследванията са научни публикации по различни въпроси на Българското възраждане, които засягат определени страни от културния живот и учебното дело на българските преселници в Бесарабия. Както и преди, в българската историография се поддържа интересът към Болградското централно училище²³. От серията трудове заслужава внимание работата на Д. Дончев, появила се през 1965 г.²⁴ Това е първият опит систематизирано да се покаже дейността на БЦУ през 1858-1878 г. Авторът използва обнародвани вече извори, главно книгата на К. Миславски, и затова статията му не дава пълна пред-

става за учебното заведение, а повтаря известните вече в българската книжнина факти. Научната стойност на посочения труд се заключва преди всичко в опита да се представи дейността на Централното училище в Болград във връзка с българския възрожденски процес, в съпоставките му с други учебни заведения през този период.

В обширната си статия „Българската национална просвета и Русия след Кримската война“ проф. Н. Генчев засяга и просветното дело в българските колонии в Руска Бесарабия²⁵. Авторът споменава за дейността на П. Калянджи в Комрат през 1862-1864 г., подробно се спира върху процеса на откриването на Централното училище, върху дискусиите около него в официалните кръгове. Проф. Генчев невърно твърди, че КЦУ така и не било открито през 1868 г.²⁶ Много са важни изводите на автора, че в края на 60-те години колонистката българска просвета в Руска Бесарабия изпитва очевидно русифициране. Според Н. Генчев „от политиката на адаптация се преминава към политика на асимилация“ спрямо българските колонисти.

Към предисторията на Болградското централно училище се спира проф. Р. Радкова в статия, специално посветена на този въпрос²⁷. Авторът посочва цял комплекс от архивни източници, въз основа на които прави извода, че идеята за откриване на училището се заражда още през 40-те години на XIX век, но политическите усложнения около Кримската война и мудността на руския бюрократичен апарат пречат да се осъществи. Безспорно посочената статия е крачка напред в историографията, тъй като в научния оборот се въвеждат и анализират нови архивни материали. С този труд се слага начало на по-подробното разглеждане на различните страни от дейността на БЦУ, изяснява се необходимостта от нови извори.

През 1982 г. в София излиза от печат книгата на румънската изследователка Е. Сюпюр „Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век“²⁸. Този труд несъмнено има приносен характер за българската историческа литература, тъй като изяснява ролята и значението на българската интелигенция в Румъния, участието ѝ във формирането на българската национална култура. Интерес представляват данните и интерпретацията на духовния живот на българските преселници в Бесарабия, върху които се спира Е. Сюпюр. Разглеждайки българските културни институции в Румъния, проф. Сюпюр засяга въп-

роса за учредяването на БЦУ, чието създаване според автора „е заслуга на болградската колония“. Обаче посочването на П. Калянджи сред интелектуалците, призовали към откриването на БЦУ, е погрешно²⁹. Много са интересни разсъжденията на Е. Сюпюр за БЦУ като модерна „институция с престиж“, която има „изключително голяма роля в живота на емиграцията и на българската култура въобще“. Голяма научна стойност представляват приложените списъци на български интелигенти-емигранти, сред които са и представителите на Болград и колониите със сведения за дейността им. Авторката допълва списъка на периодичните издания на Болградската печатница, съобщава нови данни за читалището в този град³⁰.

Не може да не отбележим статиите на проф. Николай Жечев³¹, занимаващ се дълго време с проблемите на българската емиграция в Румъния през Възраждането, в които спира вниманието си и върху българските колонии в Южна Бесарабия. Изводите на автора за придобиване на определен български характер в учебното дело на българската емиграция в Румъния през 50-70-те години на XIX век са валидни и за българските колонии в Буджака³². Много е важна установената от Н. Жечев закономерност на българското емигрантно възрожденско училище – неговата връзка са националноосвободителните борби на българския народ³³.

През 1987 г. се появява първото монографично изследване, специално посветено на българските преселници в Русия през 1856-1877 г. Монографията на Елена Хаджиниколова „Българските преселници в Южните области на Русия“ разглежда цялата съвкупност от проблеми в историята на българските колонисти: образуване на колонистките селища, техният състав, административното и стопанското устройство, икономическото състояние и поземлените отношения. За нас представлява интерес третата глава от труда, посветена на просветната, културната и политическата дейност в колониите³⁴. Авторката характеризира образователната система, като специално се спира, макар и схематично, на първоначалните училища в българските селища. От погледа ѝ не убягва Кишиневското българско общество за разпространяване на грамотността сред българите. Интересно е описан процесът на създаването на Комратското централно училище. Дължни сме обаче да отбележим, че Е. Хаджиниколова, когато говори за Централното

висше бесарабско-българско училище в Комрат, открито през 1868 г., често привежда факти, които се отнасят към по-късен период (80-90-те години). По това време тук вече действа реална гимназия.

Някои въпроси от интересуващата ни тема се засягат в труда на Н. Бъчварова „Възпитаници на южноруските училища и развитие на научни знания в България“³⁵. Разглеждайки проблемите, свързани с обучението на българите от българските земи в руските учебни заведения, авторката обръща внимание и върху усилията на бесарабската общественост в делото на просвещението сред българите, като се има предвид откриването на училища в българските колонии в Южна Бесарабия, влизаша в състава на Русия. Според Н. Бъчварова в Комратското централно училище се обучават българи отвъд Дунава, което не отговаря на реалните факти³⁶. Ценност представляват съдържащите се в книгата сведения за руските възпитаници Д. Мутев, Д. Благоев, Т. Икономов, В. Друмев, В. Берон, П. Одаков.

В пределите на бившия Съветски съюз посочената тема е засягана от редица учени-българисти. Сред тях се открояват изследванията на изтъкнатия българист от Кишинев Константин Поглубко. Неговите творби са безспорен принос в българистиката въобще и в частност в изследването на миналото на българските преселници в Бесарабия. Като се позовава на огромен брой архивни материали, К. Поглубко разглежда обществения живот на българските колонисти, прави общ преглед на просветното дело в селищата им, наблига на влиянието на българската емигрантска интелигенция върху образоването и просветата в българското възвръщане в Бесарабия през интересуващия ни период³⁷. Авторът отделя внимание и на създаването на първоначалните училища в българските селища, върху дейността на българите, възпитаници на руски учебни заведения³⁸. В своите трудове кишиневският учен засяга дейността и на двете централни училища, описва благотворителните акции на преселниците, книгоиздателското дело в Болград, разглежда връзките на Раковски, Ботев, Каравелов и други видни дейци на Възраждането с бесарабската българска общественост³⁹.

Одеският историк А. Д. Бачински също дава своя принос в изучаването на поставената тема със статията си за откриването на КЦУ, като обнародва нови архивни материали за това учебно заведение и прави анализа им⁴⁰.

Отделни страни от живота на българските преселници разкрива в книгата си „Болгари юга Росии и национальное болгарское возрождение в 50-70-х г.г. XIX в.“ кишиневският историк И. Д. Забунов⁴¹, но само във връзка с дейността на емигрантските организации.

Интересни сведения за представителите на българската възрожденска интелигенция, учили в Русия и работили като учители в българските колонии, съдържа монографията на кишиневската изследователка Л. Степанова⁴². В изследването на С. Куторгло и М. Маруневич фрагментарно е представена общата картина на духовния живот на гагаузите⁴³. Вторият вид от изследванията съставят научните трудове, посветени на дейците на Българското национално възраждане. Ще посочим само изданията от поредицата „Учители-будители“, които съдържат биографийте на значителен брой от интересуващите ни дейци⁴⁴. Монографията на Ю. Николова за Сава Радулов включва богати материали за дейността на този възрожденец в Болград⁴⁵. С друг възрожденски деец – Димитър Н. Благоев – е свързана стаята на С. Здравкова⁴⁶.

Третият вид изследвания е историческата книжнина, посветена на българското образование въобще. И ако в първите обобщени изследвания липсват сведения за влога на българите от Бесарабия в развитието на новобългарската просвета⁴⁷, то в лекционния курс на Жечо Атанасов „История на българското образование“⁴⁸, излязъл през 1984 г., се споменава кратко и схематично за ролята на БЦУ, като в описанието се отделя внимание предимно на анализа на руското влияние върху новобългарската просвета.

В теоретичен план е много интересен вторият том от труда на проф. Илия Конев „Българското Възраждане и Просвещението“, отпечатан през 1991 г. Авторът се спира специално върху българските общности извън отечеството, отбелязва, че културните институции тук съществуват при специфични условия „в зависимост от изискванията, действащи закони и промените в политиката на страната домакин“⁴⁹. И. Конев засяга много интересен проблем за връзките между институционалната система на българската култура от вътрешността на страната и културните институции извън отечеството. Авторът прави извода, че отслабването на тяхната връзка с родината е „исторически обусловено и в същата степен неизбежно“.

В новия учебник по педагогика, подготвен от колектив автори от Великотърновския университет и издаден през 1993 г., е включена като самостоятелна темата „Българската просвета и педагогическа мисъл в Бесарабия и южните райони на Русия“⁵⁰. Материалът, написан от проф. Марин Люлюшев, съдържа общи сведения за началните училища в българските колонии през интересуващия ни период, за БЦУ и неговата издръжка. Авторът подчертава, че идеята за това учебно заведение се заражда още под руско управление. Няколко страници М. Люлюшев посвещава и на КЦУ, като използва публикуваните архивни извори, но прави погрешен извод за преподаването на български език в това учебно заведение. Всъщност това е първият опит в обобщено изследване за историята на българското образование системно да се изложи развитието на новобългарската просвета в бесарабските български колонии, като просветата в Бесарабия е показана като част от общонационалната ни история.

Въобще през 90-те години в българската историография се наблюдава нов тласък към българските преселници в Южна Бесарабия. От 1992 г. във Великотърновския университет организирват годишни конференции „Българите в Северното Причерноморие“, на които намират отражение и проблемите, свързани с духовния живот на българите в Бесарабия. Сред отпечатаните материали от тези международни конференции се откроява статията на проф. М. Люлюшев „Поглед върху българските централни училища в Бесарабия през втората половина на XIX век“. В творбата си авторът подробно описва учредяването на тези учебни заведения, повтарящи становищата на своите предходници⁵¹. Интересна е статията на М. Чолакова за женското благотворително общество в Болград (1876-1878 г.)⁵². Любопитни са данните на Е. Дроснева за българската възрожденска книга в Бесарабия и за спомоществувателството⁵³. Подробни данни и сведения за изданията на Болградската печатница съдържа статията на проф. Р. Русинов⁵⁴.

През 1993 г. в София бе отпечатан сборник от доклади, изнесени на международната конференция, посветена на 135-годишнината на Болградската гимназия⁵⁵. Редица от статиите имат приносен характер. В тях се подчертава ролята на Болградската гимназия в цялостното културно и обществено-политическо развитие на българския народ. В това отношение внимание заслужават изследванията на проф. С. Брезински⁵⁶, К. Калчев⁵⁷, И. Грек, Е. Челак⁵⁸.

С голяма научна стойност са обнародваните през 1992 г. материали от О. Маждракова-Чавдарова „Градиво за историята на Болградската гимназия и за българи-учители и учащи се в Южна Русия (60-70-те години на XIX век)⁵⁹.

Проблемът за състоянието на просветното дело в българските селища намира отражение в първото систематизирано изследване на миналото и настоящето на българите в Украйна и Молдова от кишиневските учени Иван Грек и Николай Червенков⁶⁰.

През 1993 г. в Кишинев бе издаден сборник със статии за езика, историята и културата на българската диаспора в Украйна и Молдова⁶¹, в който има нови данни за Комратското централно училище и за изграждането на системата на българско национално образование в Руска Бесарабия⁶².

От всичко изложено се вижда, че въпреки съществуването на толкова обширна историческа литература, в която са засегнати отделните страни от духовния живот на българските преселници в Южна Бесарабия, все още липсва едно обобщено изследване на училищното дело и просветата в бесарабското българско възврорение след Кримската война до Освобождението на България. Необходимо е по-пълно монографично проучване на проблема за просветата и културния живот на българските преселници през третата четвъртина на XIX век, за да се добие по-ясна и по-обективна представа за историческото минало на бесарабските българи.

Хронологически с тези две десетилетия ще се ограничим и ние в настоящия труд. Те са отбелзани в българската история с най-активно националноосвободително движение и борби за културно-духовна еманципация на българите. За българските преселници в южните предели на Русия периодът (1856-1878 г.) съществено се отличава от предишните. Кримската война е преломен етап в историята на българските колонисти от този регион. Единното в административно, политическо и икономическо отношение бесарабско българско възврорение се оказа разкъсано в две държави. Административно-териториалното единство на българските колонии, създадено през първата половина на XI^{XX} век, е нарушено. Оттук-нататък българските преселници са принудени да следват развитието на всяко от тези политически образувания. В края на този период българските колонисти се лишават от предишния си статут и в Русия, и в Румъния и са изравнени с

правата на останалите жители на тези държави. Но заедно с това се създават добри условия за развитието на национална българска просвета в българските селища, особено в края на 50-те – през 60-те години на XIX век. Не случайно в пределите на Молдавското княжество възниква първото средоточно българско учебно заведение, а град Болград се извисява като едно от най-значимите през Възраждането културно-просветни огнища. Именно през този период българските преселници в Бесарабия за първи път получават исторически шанс да реализират своите културно-национални изисквания. Посоченият период се отличава с най-интензивно участие на българите-колонисти в движението за новобългарска просвета, в спомоществователското дело и книгоиздаването. Българските преселници изпитват огромно въздействие от страна на българската емигрантска интелигенция, наводнила след Кримската война Бесарабия. Тези образовани хора изпъкват като посредници между отечеството и българските колонисти. Като следствие преселниците са силно повлияни от процесите, които се разvиват в българските земи в националния, политически и културния живот.

Изходйки от гореизложените съображения, ние си поставяме за цел да обобщим и синтезираме събрания фактологически материали, за да се създаде пълна картина на развитието на училищното дело и културния живот на българските преселници в двете части на Южна Бесарабия през най-интензивния период на Българското възраждане. Същевременно в труда ще покажем политиката на официалните кръгове в двете държави спрямо българските колонисти, образоването и просветата им, специфичните условия, в които се създават българските културни институции в Русия и Румъния. Специално внимание отделяме на многобройните културни прояви на българските преселници в Буджака, както и на усилията на българската емигрантска интелигенция в оформянето на системата на национално българско образование в Бесарабия.

Задача на нашето изследване е да се изясни и ролята на българските просветители в този процес, значението на местната интелигенция и българските първенци в изграждането на мрежата от български просветни институции в бесарабското българско възвречение, да изясним противоречията, съществуващи в историческата литература за Комратското централно училище.

Важно е да се проследи взаимната връзка между метрополията и колониите, степента на въздействието на възрожденските процеси в историческата им родина върху българските преселници. Ще спрем вниманието си и върху богатата и разностранна народополезна дейност на българите-колонисти в рамките на чужди държави, демократичния характер на техните културно-просветни прояви. Авторът ще има предвид и сравнението на действащите български културни институции в пределите на Русия и Румъния: продължителността и интензивността на функционирането им, значението им за българската култура.

Изворовата база на настоящето изследване включва архивни материали, запазени в архивохранилищата в Санкт Петербург, Кишинев, Одеса, София. В държавния исторически архив на Руската Федерация в Санкт Петербург (РГИА (СПб)) – фонда на Първия департамент на Министерството на държавните имущества (ф. 383) – се съдържа интересен статистически материал за училищното дело в българските колонии в Руска Бесарабия непосредствено след 1856 г., за назначаване на учители в първоначалните селски училища. Издирените във фонда на Министерството на народното просвещение (ф. 1152) извори хвърлят светлина върху въпроса за преобразуването на Комратското централно училище.

Любопитни документи бяха намерени в Ръкописния отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Санкт Петербург (ОРГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина). Във фонда на Е. П. Ковалевски (ф. 356) откряхме писмото от С. Радулов до Н. Геров, в което много добре се отразява атмосферата в Болград в навечерието на раздялата с Русия през 1856 г. Твърде значима за нас информация съдържа кореспонденцията на чиновника на Министерството на държавните имущества В. А. Иславин, адресирана до министъра П. Д. Кисильов (ф. 73).

От архивните материали, съхранявани в Националния архив на Република Молдова (НАРМ), се открояват фондовете на Дирекцията на народните училища в Бесарабската област (ф. 152) и на инспектора на народните училища в Бендерския и Акерманския уезд (ф. 316). Тук се намират ценни сведения със статистически данни, обзорни отчети за дейността на учили-

щата в българските селища. Преписката на Дирекцията съдържа особено интересни материали за прехвърлянето на бившите колонистки училища към Министерството на народната просвета, за преобразуването им в образцови училища на МНП. В НАРМ бяха открити нови документи за дейността на Комратското висше бесарабско-българско училище, неговия правилник, щата на учебното заведение и пр.

В труда е използван фондът на Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия, пазен в държавния архив на Одеска област (ГАОО, ф.6). Той съдържа изключителни извори, които разкриват разходите на колониите в бесарабското българско възворение, направени за просвещението. Интерес представляват документите за назначаването на учители, техните заплати, издръжката на училищата.

От Българския исторически архив при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методи“ (НБКМ-БИА) са използвани най-голяма част от архивните извори. Фондът на П. Калянджи (ф. 18) е особено ценен със сведенията за дейността на Българското бесарабско попечителство в началото на 60-те години, за отношението на Попечителния комитет за чуждите преселници към българското национално просвещение в средата на 60-те години, за дейността на И. С. Иванов (Калянджи) и П. Калянджи в Комрат. Във фондовете на В. Диамандиев (ф. 577) и П. Оджаков (ф. 792) също се съдържат интересни данни за учителите в КЦУ, за учебния процес в това учебно заведение. Използвани са документални източници от фондовете на К. Цанков (ф. 5), Иван Грудов (ф. 116), Иван Касабов (ф. 154), Н. Х. Палаузов (ф. 113). Това са главно кореспонденции, изпратени от Болград до фондообразувателите и предназначени за обнародване в българския възрожденски печат, и преписка с личен характер.

Благодарение на любезното съдействие на румънската изследователка проф. Елена Сюпор имахме възможността да ползваме богатите документални извори за българските училища в Румъния, по-точно в Румънската част на Бесарабия през посочения период. Издирените от авторката в румънските архиви източници са събрани в сборник от документи, който не отдавна излезе от печат на български език. Тези документи са многогранови и интересни. Те разкриват отношението на централните власти към българското национално образование в коло-

ниите. Важни са съдържащите се в тях сведения за учителите, процедурата за назначаването им, издръжката им и пр.

Общо взето, трябва да се има предвид, че новоиздирените архивни материали, от една страна, са документи, издадени от правителствени учреждения и следователно отразяват определени интереси. От друга страна, това са извори, които се характеризират с непълнота, фрагментарност, а понякога в тях е вложена явно противоречива информация. По такъв начин се налага посочените източници да се съпоставят със сведенията от периодичния печат, издаван по това време, или с мемоарната литература. В работата широко са използвани публикации от българския възрожденски печат, които имат отношение към бесарабските българи, дописки от колониите и от двете части на Бесарабия. Тази информация основно е почертана от „Цариградски вестник“, „България“, „Българска пчела“, „Съветник“, „Дунавска зора“, „Македония“, „Отечество“, „Народност“, „Свобода“, „Независимост“, „Знаме“, „Български глас“ и от списанията „Български книжици“, „Духовни книжки“, „Общ труд“.

Същевременно в труда са ползвани данни, взети от руски периодични издания. Това е главно месечното издание на Одеския учебен окръг – „Циркуляр за управление на Одеския учебен окръг“, в който са поместени различни материали за развитието на образоването в бесарабските български селища и официални становища върху него.

Важни и ценни материали бяха издирени в списанието на Кишиневската епархия „Кишиневски епархиални ведомости“. Чрез тях проследихме влиянието на църквата и свещениците върху училищата и просветата в българските колонии. Много любопитни сведения по този повод съдържат „Трудове на Бесарабското църковно историко-археологическо дружество“, издани в Кишинев в началото на XX век.

Голям интерес представляват публикуваните архивни материали в сборниците „Архив на Възраждането. Документи по политическото Възраждане“, „Из архива на Найден Геров“, „Библиотека“, „Доктор Иван Селимински“, „Архив на Г. С. Раковски“.

От мемоарната литература най-значимите и ценни са спомените на Пандели Кисимов, Ал. Теодоров-Балан, Рашко Бълсиков, митрополит Натанаил Охридски, Стефан Кабакчиев, Никола Козлев, свещениците Стефан Киранов и Димитър Чакир.

Сведенията от посочените автори – очевидци и участници на събитията – са особено ценни и в редица случаи не само потвърждават архивните извори, но съществено ги допълват.

По време на подготовката на монографията на автора бе оказана голяма помощ от сътрудниците на секцията „История на българския народ XV-XIX в.“ в Института по история към БАН проф. д-р Н. Жечев, проф. д-р Р. Радкова, с.н.с. II ст. О. Маждакова-Чавдарова, а също така и от д-р по история И. Грек от Института за национални малцинства към Академията на науките на Република Молдова, от председателя на Научното дружество на българистите в Молдова д-р по история Н. Червенков (гр. Кишинев). На всички колеги авторът изказва своята гореща признателност и искрена благодарност.

Бележки

¹ Историографията на развитието на училищното дело в бесарабските български колонии през първата половина на XIX век е поместена в увода.

² Иванов, И. С. Сборник статей о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар, Кишинев, 1896.

³ Защук, А. Материалы для географии и статистики России. Бесарабская область, Санкт-Петербург, 1862.

⁴ Клаус, А. Наши колонии. Материалы по истории и статистике иностранной колонизации России, Санкт-Петербург, 1869, с. 352–357.

⁵ Мысловский, К. И. Исторический очерк гимназии императора Александра III в Болграде, т. 1–2, Болград, 1904, 1905.

⁶ Челак, Е. Трудът на К. И. Мысловски „Исторически очерк за гимназията „Император Александър III“ в Болград“ като исторически източник. – В: Българите в Северното Причерноморие, Велико Търново, 1994, с. 179–185.

⁷ Иречек, К. История болгар, Одесса, 1878, с. 686, 727.

⁸ Титоров, Й. Българите в Бесарабия, С., 1903, с. 126–133, 137–141, 188–196, 204–209.

⁹ Пак там, с. 210–225.

¹⁰ Дякович, В. Българска Бесарабия. Историко-этнографски очерк със спомени за генерал Иван Колев от съучениците му по гимназията, сътешевеници: В. Дякович, Д. И. Николаев, П. Бачурски, д-р К. Бачурски, С., 1918, с. 149–157, 163–196.

¹¹ Дякович, В. Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения, С., 1930.

¹² Дякович, В. Българите в Бесарабия. – Отец Паисий, 1929, № 10, с. 165–168; същият: Българите в Бесарабия. Просвета – култура. – Пак там, № 17, с. 260–266; същият: Българите в Бесарабия. Болградската гимназия. Учредяване. – Пак там, № 23–24, с. 375–380; Иширков, А. Българите в Бесарабия. – Пак там, 1928, № 14–15, с. 234–235; Пенаков, И. С. Бесарабските българи празнуват един стогодишън юбилей. – Пак там, 1938, № 7, с. 258–265; Бананов, П. Нова България. – Пак там, № 9, с. 325–334; същият: Писмо от В. Друмев до П. Калянджиев. – Пак там, 1941, № 7, с. 327–328.

¹³ Дякович, Б. Из историята на учебното дело. 50-годишнината на една забравена българска гимназия. – Училищен преглед, 1908, № 10, с. 947–968.

¹⁴ Иванов, К. Културен живот. Болградската гимназия. – Училищен преглед, 1935, № 3, с. 312–335.

¹⁵ Атанасов, П. Болградската гимназия. – Училищен преглед, 1940, № 2, с. 209–232.

- ¹⁶ Максимов, Х. Хронологически книгопис на учебниците и педагогическите книги от времето на първия печатен учебник до последната руско-турска война (1824–1877 г.). – В: Училищен алманах, С., 1900, с. 97–125; Кутинчев, С. За българската печатница в Болград. – Общ подем, 1917, № 24, с. 1360–1362.
- ¹⁷ Българска Бесарабия, брой единствен, 25 ноем. 1938.
- ¹⁸ Urechia, V. A. Istoria scoalelor de la 1800–1864, Bucureşti, 1892.
- ¹⁹ Gramada, I. Români și Bulgarii, Bucureşti, 1895.
- ²⁰ Arbore – Ralli, Z. Hrisovul Gaimacamici pentru reîntarîrea privilegiilor acordate coloniilor Bulgare din Basarabia reincorporată Moldovei. – В: Basarabia în sec. XIX-lea, Bucureşti, 1898, р. 679–688.
- ²¹ Palade, T. Colonistii Bulgari la noi. – В: Arhiva, т. 38, 1931, 1.
- ²² Mincev, D. Romanii și renasterea bulgara. – Bucureşti, 1936.
- ²³ Янков, В. 95 години от първата българска гимназия в Болград. – Читалище, 1953, № 15; Колев, Н. Българската гимназия от преди 120 години в Болград. – Народна просвета, 1979, № 3, с. 96–100; Дундаров, И. Болградската класическа гимназия и нейното значение през Възраждането. – В: България 1300 години. Институции и държавна традиция, С., 1983, с. 3.
- ²⁴ Дончев, Д. Болградската гимназия през 1858–1878 г. – Известия на педагогическия институт „Академик Т. Самодумов“, 1965, № 19, с. 203–233.
- ²⁵ Генчев, Н. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет, 1975, № 3, с. 295–373.
- ²⁶ Пак там, с. 346.
- ²⁷ Радкова, Р. Към предисторията на Болградската гимназия. – Векове, 1978, № 3, с. 41–45.
- ²⁸ Сююпор, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век, С., 1982.
- ²⁹ Пак там, с. 84.
- ³⁰ Пак там, с. 113–214, 220.
- ³¹ Жечев, Н. Два документа за учебното дело в Южна Бесарабия от 60-те – 70-те години на XIX век. – Известия на научния архив, т. 4, 1968, с. 95–99; същият: Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. – Известия на института Ботев-Левски, т. 3, 1959, с. 297; същият: Учебното дело на българската емиграция в Румъния през Възраждането. – В: 1300 години България и българското образование, С., 1983, с. 109–117.
- ³² Пак там, с. 111.
- ³³ Пак там, с. 117.
- ³⁴ Хаджиниколова, Е. Българските преселници в Южните области на Русия. 1856–1877, С., 1987, с. 96–162.
- ³⁵ Бъчварова, Н. Възпитаници на южноруските училища и развитие на научните знания в България, С., 1989.

³⁶ Пак там, с. 15–17.

³⁷ Поглубко, К. А. В борбъ ковалось братство. Кишинев, 1975, с. 29–37; същият: За да бъдат полезни на народа си..., С., 1976; същият: Из истории болгаро-российских культурных связей. 40–70-е г. г. XIX века. Кишинев, 1972

³⁸ Листая летопись дружбы, Кишинев, 1970, с. 49–62; Поглубко, К. Весна Освобождения. Кишинев, 1978, с. 92–96.

³⁹ Пак там, с. 96–101; Поглубко, К.А. Христо Ботев и Россия, Кишинев, 1976, с. 48–73; същият: Очерки истории болгаро-российских революционных связей. 60–70-е г. г. XIX века, Кишинев, 1972; същият: Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX в., С., 1982.

⁴⁰ Бачинський, А. Д. Центральне болгарське училище в Комраті, 1868 р. (з історії російсько-болгарських культурних зв'язків в другій половині XIX ст.). – Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, серія історических наук, 1983, вип. 9, т. 152, с. 135–144.

⁴¹ Забунов, И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50–70-х г. г. XIX в., Кишинев, 1981.

⁴² Степанова, Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интелигенции в 50–70-е г. г. XIX века, Кишинев, 1981, с. 201–210.

⁴³ Курогло, С. С., Маруневич, М. В. Социалистические преобразования в быту и культуре гагаузского населения МССР, Кишинев, 1983, с. 86–89.

⁴⁴ Радетели за просвета и книжнина, С., 1986; Борци за свобода и просвета, С., 1989.

⁴⁵ Николова, Ю. Сава Радулов, С., 1989, с. 46–61.

⁴⁶ Здравкова, С. Българска възрожденска мисъл. Приносът на Димитър Н. Благоев за развитието на началното образование (70–80-те год. на XIX в.). – Годишник на Софийския университет. Факултет за подготовка на детски и начални учители, т. 81, 1988, с. 239–270.

⁴⁷ Ванков, Н. И. История на учебното дело в България от край време до Освобождението, Ловеч, 1903; Нейков, П. Поглед върху развитието на българското образование от Паисий до края на XIX в., С., 1926; Чакъров, Н. История на българското образование, С., 1955.

⁴⁸ Атанасов, Ж. История на българското образование, С., 1984, с. 144–151.

⁴⁹ Конев, И. Българското Възраждане и Просвещението, С., 1991, с. 143.

⁵⁰ История на педагогиката и българското образование. Белико Търново, 1993, с. 327–352.

⁵¹ Люлюшев, М. Поглед върху българските централни училища в Бесарабия през втората половина на XIX век. – В: Българите в северното Причерноморие. Изследвания и материали, 1993, Велико Търново, № 2, с. 152–161.

⁵² Чолакова, М. Женско благотворително общество в Болград (1876–1878). – В: Българите в Северното Причерноморие, 1994, Велико Търново, № 13, с. 161–168.

⁵³ Дроснева, Е. Българската възрожденска книга в Бесарабия. Общ преглед на спомоществователското дело. – В: пак там, с. 149–160.

⁵⁴ Русинов, Р. Изданията на българската печатница (1861–1876) и историята на новобългарския книжовен език. – В: пак там, с. 273–282.

⁵⁵ Болградската гимназия. Сборник по случай 135 години от основаването ѝ, С., 1993.

⁵⁶ Брезински, С. Възрожденският дух през първите две десетилетия на Болградската гимназия. – В: Болградската гимназия..., с. 76–82.

⁵⁷ Калчев, К. Възпитаници на Болградската гимназия – опълченци през 1877–1878 г. – В: пак там, с. 176–192.

⁵⁸ Грек, И., Е. Челак. Болградската гимназия: история на създаването, дейност, проблеми на възстановяването. – В: пак там, с. 59–75; Челак, Е. Българското национално образование в Руска и Румънска Бесарабия: опит за съпоставяне върху примера на Болградската гимназия и Комратското централно училище (1856–1878). – В: пак там, с. 90–98.

⁵⁹ Маждракова-Чавдарова, О. Градиво за историята на Болградската гимназия и за българи – учители и учащи се в Южна Русия (60-те – 70-те год. на XIX в.). – Известия на държавните архиви, т. 64, 1992, с. 337.

⁶⁰ Грек, И., Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова. Миниатюри и настояще, С., 1993, с. 63–124.

⁶¹ Проблемы языка, истории и культуры болгарской diáspory в Молдове и на Украине. Кишинев, 1993, с. 142–168.

⁶² Пак там.

ПЪРВА ЧАСТ

Общи сведения за българските преселници в Бесарабия до Кримската война

Завладяването на България от османците в края на XIV век, съпроводено с опустошаване на страната и изтребване на населението ѝ, довежда до катастрофални последици за българския народ. Една от тези последици е многовековната емиграция на българи от родните места в съседни региони и най-вече в Молдавското княжество. Историците изказват предположение за заселването на български преселници още в края на XIV – средата на XVI в. и в Южна Бесарабия, в така наречения Буджак (устията на реките Дунав и Днестър), който по това време е в състава на княжеството¹.

Както е известно, преселническото движение от българските земи се засилва от втората половина на XVII век. Според последните исторически изследвания по-системното заселване в Новорусийския край и Южна Бесарабия от българи започва в началото на XVIII век, когато цар Петър I заповядва в руската армия да се сформират отряди от южнославянски доброволци². Заедно с тях в Русия идват българи, търсещи по-добри условия за разгръщане на стопанска си дейност. По същото време се засилва и потокът на българи, които идват в Русия с църковни и просветно-културни мисии. Преселванията от българските земи се насярчават от руското правителство и се засилват през 50-те години на XVIII век. Според С. Дойнов броят на българските преселници в Новорусийските степи по това време възлиза на около 1600–1800 души³. В Буджака до края на XVIII век българските преселници се настаняват в градовете Измаил, Килия, Рени, Акерман. Първите села (Вулканещи, Дезгинже, Чешмекьой, Комрат, Татар-Копчак, Бешгиоз) са основани тук по време на руско-турски те войни, водени през последната третина на XVIII век, кога-

то пристигат от българските земи около 2000 души⁴. Преди руско-турската война от 1806–1812 г. в Буджака живеят 8000 души заддунавски преселници.⁵ С тази война е свързано първото масово преселване на българи в Бесарабия, която след воените действия влиза в състава на Русия, а от 1813 г. Прото-Днестровското междуречие получава административно наименование Бесарабска област. Масовата емиграция се заливва от продължаващите феодални размирици в Османската империя, по-широкото участие на българското население в хода на войната на страната на Русия, голямата заинтересованост на Руската империя за стопанското усвояване на новоприсъединените територии.

Основният поток на българските преселници през 1806–1812 г. тръгва от Разградско, Силистренско, Свищовско, Габровско, Плевенско⁶. На преселниците се обещава особено административно устройство, независимост от местните органи на властта, редица икономически привилегии. Това привлича вниманието на значителна част от населението в Североизточна България. Още по-вече, че емиграцията на българите се подкрепя от Софоний Врачански, който имал предвид създаването на българска автономия извън българските земи. През първата четвърт на XIX век в Бесарабия възниква основната част на българските селища, заселени с преселници отвъд Дунава: Казаяклия, Ердекбурну, Кубей, Каракурт, Конгаз, Бешгиоз, Баурчи, Дезгинче, Тараклия, Чийшия, Чешмя Варуит, Ташбунар, Бешалма, Чадър-Лунга, Шикирликитай, Стари Троян, Еникьой, Нови Троян, Гайдар, Болград, Димитриева, Сатальк-Хаджи, Курчи, Бановка, Кайраклия, Иванова, Задунаевка, Код-Китай⁷. Преселниците се настаняват и в съществуващите крайпрутски села, които по-късно се включват в състава на българските колонии: Импутица, Сатуново, Барта, Болбока, Картал, Фрикъцей, Анадол, Джурджулешчи, Кислица, Слободзея, Валени, Брънза, Колибаш. По сведенията на И. И. Мешчерюк през 1816 г. българските преселници наброяват 20 496 души⁸, а през 1819 г. те са вече 24 000⁹.

Първият опит за устройване на новите преселници отвъд Дунава се предприема през 1807–1808 г., когато царското правителство решава да ги разсели във вътрешността на Новорусийския край, „предоставяйки им правото да ползват всички облаги, предимства и покровителства на законите, предписани на руските поданици по рождение“¹⁰. Фактически тези опити показват

стремежа на руските власти да разпространят крепостното право и върху отвъддунавските бежанци. Естествено те се посрещат със съпротива от заселниците и предизвикват тяхното нежелание да се преселват във вътрешността на Русия, като предпочитат Дунавските княжества и Бесарабия. Имайки предвид всичко това, през 1811 г. М. И. Кутузов обещава на преселниците да получат статут на колонисти в завоюваните от Русия земи. Редица политически обстоятелства обаче (Отечествената война от 1812 г., нежеланието на Петербург да създада напрежение в отношенията си с Високата порта) отлагат решаването на въпросите за статута на българските преселници в Бесарабия.

През 1818 г. е създаден Попечителен комитет за чужди преселници в Южния край на Русия. За председател на този комитет е назначен руският генерал Иван Никитич Инзов, който познава проблемите на българските преселници в Новорусийския край още от времето на миналата руско-турска война. По негово настояване през март 1819 г. император Александър I предоставя на българските преселници правата на чуждестранни колонисти в Бесарабия. Според изследователите характерът на политиката на руското правителство спрямо българските заселници се определя преди всичко от стратегическите цели на царизма на Балканите. Указът от 29 декември 1819 г., издаден от Управляващия сенат, и писменият акт на Министерството на вътрешните работи (на който е подчинен Попечителният комитет) от 12 март 1820 г. определят социално-икономическо-то, правното и административното положение на отвъддунавските преселници. Тези законодателни актове акцентират върху състава на преселниците, като отбелзват, че към тях освен българите се отнасят и други чужденци, преселили се преди и след 1819 г. Но всички те се разглеждат като земеделци-селяни¹¹.

Съгласно тези правителствени документи на отвъддунавските преселници в Бесарабия се дава по 60 десетини* земя на семейство за вечно ползване без право на покупко-продажба. Същевременно на колонистите се разрешава да купуват земя извън територията на въдворението, която става тяхна собственост и може да бъде обект на покупко-продажба. На преселниците се дава възможност безмитно да внасят в Русия цялото си имущество и принадлежащите им стоки на стойност до

* Десетина – мярка за площ = 10,925 декара – б. р.

300 рубли на семейство. В империята те имат право да основават фабрики, да упражняват занаяти и да продават стоките си из цялата страна, да водят вътрешна и външна търговия и да встъпват в други съсловия, като запазват правата си на колонисти. Всички преселници се освобождават от гражданска и военна служба, от престой по домовете им на военни в мирно време. Преселниците получават и временни привилегии. Тези от тях, които са били настанени в Бесарабия по време и след войната от 1806–1812 г., се освобождават за 7-годишен срок от изплащане на държавни данъци и повинности, а за колонистите, които са дошли в Боджака преди тази война, срокът е съкратен на три години. След изтичането на това време всяко семейство се задължава да изплаща годишно по 14 рубли държавни данъци и поземлен данък от 15 до 20 копейки за десетина¹².

В административно отношение създадените 57 колонии са обединени в четири колонистки окръга: Кагулски, Прутски, Измаилски и Боджашки. Те влизат в Бесарабската кантонна чуждите преселници (към Попечителния комитет освен Бесарабската се отнасят още Херсонската и Таврическата кантонна). Общото управление се осъществява от т. нар. попечител. Окръзите се оглавяват от съответни ведомства, наречени прикази, начело на които стоят старшини. Всяка колонистка община се управлява от кметството си, наречано също приказ, оглавяван от кмет-старешина (след 1832 г. те се наричат виборни). Попечителят е назначаван от Петербург, окръжните старшини и селските кметове се избират за двугодишен срок¹³. За център на Бесарабското българско въдворение е определено село Табак. Но през 1821 г. по желание на колонистите е основан град Болград, който става административен център на българските колонии.

Руско-турската война от 1828–1829 г. довежда до ново, най-масовото изселване от българските земи в Бесарабия. Според С. Дойнов броят на българските преселници достига до 130–140 хиляди души¹⁴. Въпросът за числеността на българските преселници в Бесарабия след това преселение в историческата литература остава дискусационен. В. Кабузан сочи за 1832 г. цифрата 36 529 души. И. Мешчерюк смята, че към 1837 г. старите и новите преселници наброяват над 57 000 души¹⁵. Според най-новите проучвания те са 52 777 души¹⁶.

В резултат на преселването от 1829–1830 г. в Бесарабия се образуват 26 нови български колонии, сред които са: Исерлия, Главан, Чумлекой, Дюлмен (Гюлмен), Купаран, Селиогло, Голица, Пандаклия, Девлет Агач, Твърдица, Кирютия, Вайсал, Дермендере, Камчик, Кулевча, Тропокло, Ескиполос, Делжилер, Бургуджи, Гасан-Батър. Част от новите преселници са настанени в съществуващите вече колонии¹⁷. След второто масово преселение бесарабското българско население е настанено в 83 колонии, които влизат в четири окръга. Кагулският и Прутският са обединени в един Кагуло-Прутски окръг, със седалище Хаджиабдул. Боджашкият окръг е преименуван в Горнободжашки с център Комрат. Образуван е нов Долнободжашки окръг (1827) със седалище Иванова. Измаилският окръг се запазва с административен център Болград. Това административно деление съществува до 1856 г.

През 1832 г. трите кантори за чуждите преселници в Новорусийския край се ликвидират. През същата година на мястото на Бесарабската кантонна се създава Управление на задунавските преселници, което е непосредствено подвластно на Попечителния комитет. Този нов административен орган се ръководи от управител, назначаван директно от министъра на външните работи, а след 1837 г. – от министъра на държавните имущества. Управлението на задунавските преселници притежава неограничени административни права в колонистките окръзи. То се комплектува от чиновници не от български произход, които използват положението си за свои користни цели, като насаждат крепостнически ред в колониите, пренебрегват законодателните актове на колонисткия статут. За това свидетелстват протестите от страна на преселниците срещу управляващите М. Бутков (1832–1844) и И. Арандаренко (1848–1857). Колкото до социалноправното положение на българските преселници, определено със законодателните актове от 1819 и 1820 г., то се запазва без съществени промени до 1856 г. Във връзка обаче с идването на нови преселници семействият парцел се намалява на 50 десетини. Същевременно се въвежда и нова такса за поземления данък – 22 копейки за десетина. През 1832 г. е приет „Устав на колонистите за чуждите преселници в империята“, който повтаря основните положения на колонисткия статут.

Не можем да отминем още един важен въпрос – въпросът за националния състав на колониите, които влизат в Бесарабското

българско въдворение. Пъстрият етнически състав на този регион е обусловен от самото му историческо минало, от демографските процеси, свързани с разселването на отвъддунавските преселници: тук пристигат избягалите крепостни селяни от централните руски губернии, от Малорусия, бивши запорожци, казаци-некрасовци, отскубнали се от болярите си и турските феодали. Но сред цялото това население преобладават преселниците от българските земи – българи и гагаузи. Така например през 1819 г. те са повече от 83% от общия брой на отвъддунавските преселници, а молдавците – едва 14,5%¹⁸. Според В. Мошков към 40-те години на XIX век българите надделяват числено в 83-те колонии като съставят 47,7% от населението. След тях следват гагаузите – 34,1%, молдавците – 14,6%, украинците – 1,6%, гърците – 0,2%, циганите – 0,2%¹⁹. Тук трябва да отбележим, че в официалните документи на Руската империя българите и гагаузите не се разделят на самостоятелни етнически групи до края на XIX век. Всичките преселници, дошли отвъд Дунава, в официалните документи се наричат българи. В „Статистический обзор на колониите в Бесарабской области“, изработен през 1837 г. от чиновника И. Толстой в Министерството на вътрешните работи, за пръв път се среща етнонимът „гагаузи“²⁰. Въпросът за произхода на гагаузите в историческата литература досега остава открит. Съществуват около 20 хипотези за етногенезиса им²¹. Без да се задълбочаваме, ще отбележим само, че всички автори са единодушни в едно: гагаузите са преселници от българските земи, главно от Варненско и Силистренско, принудени да напуснат отечеството си поради известните общи исторически обстоятелства. Те са християни, говорещи турски език²². Сведенията, с които разполагаме, показват незнанието на български език от страна на гагаузите²³. Този важен факт не бива да се пренебрегва, защото, както ще видим по-нататък, той има ключово значение в процеса на изграждането на системата на българското национално образование в Южна Бесарабия след 1856 г. Според И. Ф. Грек, проучил въпроса за развитието на училищното дело в българските и гагаузките колонии през първата половина на XIX век, националният състав на населението обективно усложнява решението на училищните проблеми в колониите на отвъддунавските преселници по това време.

Предметът на нашето изследване ни задължава да се спрем по-подробно на състоянието на училищното дело и духовния

живот в българските селища през първата половина на XIX век, за да видим разликата между предшестващия и разглеждания период. В процеса на преселването и настаняването на новите земи в живота на българските преселници като приоритет естествено изпъкват проблемите от социално-икономически характер. Пред колонистите застават въпросите, свързани с изграждането на жилища, стопански сгради, усвояване на обширната буджашка степ, за което според изследвачите са били необходими не по-малко от 10 и не повече от 25 години. Така преселниците от 1806–1812 г. достигат известно равнище на стопанско благополучие към 20-те години, а бежанците от второто масово преселване – към средата на 40-те години на XIX век. Освен това отрицателно влияние оказват различни стихийни бедствия, редица военни кампании, отствие на финансова подкрепа от държавата. Всичко това според И. Ф. Грек пречи за развитието на просветата в българските колонии през първата половина на XIX столетие²⁴.

В законодателните актове, които засягат колонисткото устройство, сред основните привилегии, предоставени от руските монарси, изрично се посочва „свободата на вярата по техните обреди“. В документите не се споменава нищо за откриване на училища, макар че според Р. Радкова „в известни среди се заговаря за приобщаване на новите заселници чрез руски език“ към просвещението²⁵. Едва след присъединяването на Бесарабия към Русия през 1812 г. тук започват (през 20-те години) да се откриват взаимни (ланкастерски) училища. Известно е, че в Кишиневското ланкастерско училище от 168 ученици през 1824 г. 16 са българи, през 1826 г. – 34 от 129, през 1827 г. – 20 от 136, през 1828 г. – 21 от 125, през 1830 г. – 14 от 123²⁶. В Измаилското ланкастерско училище през 1826 г. следват 7 българи от град Тучков, като през 1827 г. те са вече 15. В Бендлерското взаимно училище също следват момчета от български произход. През 1827 г. те са трима души, а през 1829–1830 г. – четирима²⁷.

Особеното административно устройство на отвъддунавските преселници се отразява добре и върху развитието на училищното дело в колониите. През 1819 г. в Чадър-Лунга възниква първото частно взаимно училище за българските деца, създадено от местния свещеник Захари Чакир. Тук те се учат да пишат, четат, смятат. Езикът на преподаването е молдавски и църковнославянски. В края на 1821 г. още две частни училища се осно-

вават в Комрат и Болград, подкрепени от И. Н. Инзов. В тях се преподават на руски език същите предмети²⁸. В началото на 30-те години частни учебни заведения се откроят и в Твърдица, Исерлия, Тараклия, Чийшия, Главан, като материално се подкрепят от родителите на учениците. В тях учителите са по правило руски свещеници.

До създаването на Управлението на задунавските преселници от въпросите за развитието на училищното дело в колониите се интересуват министерствата на вътрешните работи и народната просвета, които не полагат особени грижи за основаване на нови училища, не упражняват контрол върху съществуващите учебни заведения. След учредяването на Управлението през 1832 г., което осъществява посочените вече функции на място, започват да се създават първите енорийски училища. В същата година училища се откриват в Комрат и Болград, а през 1837–1838 г. – в Дезгинже, Чадър-Лунга, Карагач, Чешмя Варуит и Хаджиабдул. От 1840 г. училища имат и Ферапонтевка и Кирютня²⁹. В Болградското училище на руски език се преподава четене, писмо, първите четири аритметични действия, а на църковнославянски – кратка свещена история, катехизис за задълженията на человека и гражданина. Някои от учениците учат и гръцки език. Освен тези предмети в Болград се учи и градинарство. Тези предмети се изучават и в специално откритото през 1842 г. отделение за земемери и „архитекти“ при Болградското училище, съществуващо до 1846 г., когато го завършват 8 момчета, постъпили преди четири години³⁰. Ще отбележим, че от средата на 30-те години управителят М. Бутков предлага Болградското енорийско училище да се преобразува в централно за всички колонии. Ненамерил поддържка от Попечителния комитет по това време, този проект изниква отново през 40-те години, като до средата на 50-те години проектираното училище се разглежда от властите като професионално, което има за цел да подгответа учители за селските училища в колониите, писари, земемери, строители, фелдшери. Според някои изследвачи въпросът за откриването на Централното училище в Болград преди Кримската война е бил решен положително, но военната кампания попречила за основаването му.

В останалите енорийски училища се изучават следните предмети: четене, писмо, аритметика, часослов, псалтир. Училищата са с платено обучение, което задържа процеса на откриване

на нови начални учебни заведения в колониите. Това положение се запазва до есента на 1840 г., когато българското възвръжение се посещава от министъра на държавните имущества граф П. Д. Кисильов. Изпълнявайки нареджданията на министъра, в началото на 1841 г. Управлението на задунавските преселници заповядва на окръжните прикази във всички села, в които не съществуват начални училища, да се открият. През 1841–1842 г. това наредждане е изпълнено: учредени са 68 училища. В началото на 40-те години се открива и първият девически клас към Болградското училище, а Комратското и Томайското енорийско училище започват да се посещават от момчета. Обучението във всички начални училища се води главно на руски език, както и в останалите енорийски училища в Бесарабия с изключение на тези в немските колонии³¹. През 40-те години училищата в българските колонии се издържат за сметка на общините – факт, който има решаващо значение от гледна точка на достъпността на образоването за децата на всички колонисти. Общините въобще имат широк спектър от задължения спрямо училищата си. Те са упълномощени да търсят учители, да сключват с тях договори и да определят заплатата им, да вземат училищните сгради под наем или да ги изграждат за своя сметка, да купуват учебни помагала и учебници, необходими принадлежности за училищата, мебели и пр. Заедно с това общините контролират целия учебен процес, представителите на кметствата имат право да присъстват на изпитите.

От началото на 40-те години надделяващото мнозинство от учителите в колониите са от еснафското съсловие, дошли от градовете Рени, Акерман, Одеса, Килия, Бендер, Кагул. Забележимо е, че мнозина от тях са военни от запаса с доста нисък образователен ценз. Постепенно се приобщават към учителската дейност представители от колониите. По данни за 1846 г. те са 35 души. По това време се появяват учители, завършили Кишиневската духовна семинария, но това са редки явления. Най-известният от това учебно заведение е даскал Димитър Панайотов, учител в Болградското енорийско училище. С името му са свързани първите опити за преподаване на история на България в Бесарабия (1845). Според митрополит Натанал за патриотичната си дейност Д. Панайотов е преследван от властите³².

Ще подчертаем, че през първата половина на XIX век българският език се използва в колониите главно за битово общу-

ване. В черквите богослужението се извършва предимно от български свещеници на църковнославянски, като този ёзик постепенно навлиза и в училищата. Запазени са доста сведения, които показват разпространяването в Бесарабия на български ръкописни и печатни книги. През 1821 г. в Кишиневската духовна печатница е издадена на български ёзик „Инструкция за задълженията на селските учреждения“. Съществуват документи за провеждане на църковна служба в българските колонии през 1823 г. по Евангелието в превод на Теодосий Бистрички.

Разпространяването на българските книги в бесарабските български колонии се засилва особено през 40-те години. Благодарение на усърдието на българите, учащи се в руските учебни заведения в Одеса и Кишинев, монах Натанал и Захари Княжевски изпращат в колониите десетки екземпляри от изданията на Константин Фотинов, Новия завет в превод на Неофит, Вечния календар на Христодул Костович Сичан-Николов, собствените издания на Натанал и Княжевски „Зерцало християнско“ и „Светителско поучение“. В колониите се набират спомоществователи за „Некоторые истории болгарские“³³.

През 1843 г. в Кишинев излиза преведената от Д. Панайотов комедия „Дворянски выбори“, за която събират средства 164 българи от Одеса, Кишинев, Паркани, Код-Китай, Болград и други места. Освен печатните книги в Бесарабия са известни по това време и ръкописни – „Тихонравовски дамаскин“, „Тихонравовски дамаскин-Б“, „Царственик или история славяно-болгарская“ на Паисий Хилендарски. С това се ограничава културно-просветната дейност в български национален план в Бесарабското българско възврение през първата половина на XIX век. Както посочихме по-горе, училищата в колониите са руски. Едва през 1854 г. в Болград се предприемат опити за преподаването в училищата на български ёзик от пристигналите тук Сава Радулов и И. С. Иванов (Калянджи). С тяхната дейност фактически започва работата по създаването на национални български училища в Южна Бесарабия, която ще стигне своя апогей след Кримската война.

Колониите на задунавските преселници в Румънска Бесарабия (1856–1878 г.)

В резултат на Парижкия мирен договор от 1856 г. 40 колонии от Южна Бесарабия начело с Болград в началото на 1857 г. преминават към Молдавското княжество. На колонистите са предоставени три години, в продължение на които те имат право безпрепятствено да се изселват по тяхно желание. Трагизъмът на положението на българските преселници от тази част на Бесарабия се усилва още с това, че те отново преминават под сюзеренитета на Високата порта, тъй като княжеството е неин васал. Но молдавските власти начело с княз Теодор Балш още през януари 1857 г. издават прокламация, адресирана към жителите от преминаващата част, с която обещават на новите граждани на княжеството да им запазят колонистките права и привилегии, дадени от императорското руско правителство. Според Й. Титоров молдавските власти, страхувайки се от масово изселване на българите-колонисти, се стремят да запазят статуквото по отношение на статута им, за да ги задържат в държавата. Те дори оставят на власт старшината на Кагуло-Прутската околия Атанас Дропуло, изпълнявал тази длъжност и под руско управление³⁴.

В отговор на молбите от страна на бълградските депутатии на 6 юни 1858 г. новият каймакам на княжество Молдова, българин по произход, правнукът на Софроний Врачански Николай Конаки-Богориди, издава хрисовул, с който се потвърждават правата и предимствата на колонистите: освобождаване от воинска и гражданска служба, осигуряване на всяко домакинство по 50 десетини земя заечно владеене без право на покупко-продажба, право да купува земя извън колонисткото възврение, разрешаване да се занимават с различни занаяти, търговия и да преминават в други съсловия³⁵. Освен това се запазва и административното устройство на колонистите. Бълградският окръг се състои от три околии: Измаилска с 21 села, Кагуло-Прутска – с 19, и на Държавните имоти. В сферата на научните интереси влизат първите две, тъй като в техния състав са 40-те колонии от предишното Бесарабско българско възврение. Начело на околиите стоят околийски началници (старши), избириани от представителите на всички колонии. Те съ-

щевременно са заместници на окръжния управител (префект) и се наричат субпрефекти. Окръжните управители като правило са румънци по произход и се назначават директно от правителството. Във всяка колония се избират кметове (примари), които са в пряко подчинение на околийските началници³⁶.

Междувременно политическото положение в княжеството се променя. През август 1858 г. Великите сили признават новото държавно образование – Съединените княжества Влахия и Молдова. След една година Александър Куза става княз на двете княжества, които притежават отделни органи на законодателна и административна власт. Едва през 1862 г. румънската държава е призната от най-влиятелните страни в света.

През ноември 1860 г., когато изминават трите години, дадени на колонистите за свободно изселване, в Болград стават известните кървави събития, предизвикали масова емиграция на българите. Според последни данни оттук се изселват 3500 колонистки семейства със 17 460 души. Първопричината на бълградските събития е обявеният от министъра на вътрешните работи на Молдавското правителство Михаил Когълничану предстоящ рекрутски набор от колонистките селища. Това посягане на правата и предимствата на колонистите естествено поражда противодействие. Изплашено от масовия размах на преселването, през август 1862 г. правителството умиротворява колонистите със специален акт, скрепен с подписа на княз Куза, който съдържа обещания да не се накърняват правата им занапред. За по-голямо въздействие над българите да провъзгласи този акт е поканен игуменът на Добровъцкия манастир Натаанаил. След като завършил литургията в катедралата „Свето Преображение“ в Болград на 15 август същата година, той тържествено прочел акта и „уговорил народа да не разорява своите жилища и да се устрои в конституционната страна за по-добра българска бъдущност“³⁷.

Както вече отбелязахме, и преди преселването в Таврическа губерния през 1860–1862 г. етническият състав тук е доста разнороден. Според видния историк и статистик, добросъвестния изследвач, автор на фундаменталния труд за българските колонии в Бесарабия и Новорусийския край А. А. Скалковски, отпечатан през 1848 г., от 40-те колонии, преминали към Молдова, 24 са български (тук влизат и гагаузките), 15 – молдавски и една – албанска. За по-голяма яснота ще посочим български-

те колонии: Болград, Табак, Вайсал, Ташбунар, Долукьой, Кайраклия, Дермендере, Чешмя Варуит, Курчи, Импуница, Болбока, Карагач, Етулия, Чешмекьой, Вулканещи, Конгаз, Фънтъна Дзинилор, Бановка, Шикирликитай, Новопокровка, Стари Троян, Еникьой, Тропокло, Нови Карагач. Съпоставяйки данните на Скалковски с по-късните извори и свидетелства, гагаузки от посочените колонии са следните: Етулия, Чешмекьой, Курчи, Конгаз, Болбока. Във Вулканещи преобладават гагаузите, но тук живеят заедно с тях и българи и молдавци, а в Табак броят на българите и гагаузите е почти еднакъв. Гагаузки семейства се срещат и в Ташбунар и Стари Троян, но мнозинството в тях е съставено от българи³⁸. Според А. Скалковски чисто молдавски колонии са Брънза, Колибаш, Хаджиабдул, Фрикьней, Слободзея, Вълени, Картал, Ердекбурну, Ескиполос. В останалите пет селища, в които преобладава молдавско население, присъства и българският елемент: в Бабели (804 молдавци и 184 българи), в Барта (429–78), в Сатуново (699–149), в Кислица (471–148), в Анадол (512–91), в Джурджулеши (471–148)³⁹. Единственото селище с албанско население е Каракурт.

Върху общия етнически фон в колонисткото възворение изселването през 1860–1862 г. се отразява крайно негативно. Някои от българските селища опустяват. Тропокло, Нови Карагач, Новопокровка изцяло са напуснати от българите, а по-късно тук се настаниват молдавци. Българското население от Бабели и значителната част от жителите на Кайраклия също се преселват в Русия. Българите от Сатуново се преместват в Кайраклия, на освободените земи в Бановка идват българи от Шикирликитай, Болград, няколко молдавски и украински семейства. В Импуница се установяват българи от Анадол, Джурджулеши. Молдавски семейства се появяват във Фънтъна Дзинилор⁴⁰. В резултат на тези вътрешни и външни миграции българският елемент изчезва в Джурджулеши, Сатуново, Вълени, Кислица, Барта. В Анадол остават 30 български семейства, живеещи заедно със 120 молдавски⁴¹.

Според румънските статистически данни броят на колониите с молдавско (румънско) население нараства от 14 до 18, от които чисто молдавски са 15 (преди изселването – 8). Само в Анадол, Бабели (191 молд. сем. и 9 бълг.) и Тропокло (9 молд. сем. и 4 бълг.) остават немногобройни български семейства. В Каракурт отново наделяват албанците (118 се-

мейства), но в края на 60-те години и тук срещаме 20 гагаузки и 14 български семейства. Като чисто български са посочени: Болград, Чешмя Варуит, Шикирлиkitай, Еникой, Фънтьна Дзинилор, Вайсал, Карагач. Чисто гагаузки са Етулия, Чешмекой, Курчи и Болбока. Останалите селища са смесени. В едни от тях преобладават българите (Бановка, Стари Троян, Дермендере, Ташбунар, Долукъй, Кайраклия, Импуцита), а в други – гагаузите (Вулканещи, Конгаз, Табак). За добиване на по-ясна представа за етническия състав на колониите през 60-те – 70-те години в румънската част на Южна Бесарабия представяме таблица, изработена въз основа на архивни извори¹²:

Както виждаме, населението в колониите става още по-разнообразно. Бroat на молдавските селища нараства, естествено се увеличават и молдавските жители в колониите. Бroat на българските и молдавските семейства в колонистките селища е почти равен. Ако към българските семейства обаче добавим и гагаузките, ще разберем, че заедно те далеч надхвърлят молдавските. Освен това ще подчертаем, че през 50-те и 60-те години българите заемат ключови позиции в административните органи на местната власт. Запазването на колонисткото самоуправление до началото на 70-те години, а също така и ръководството на Попечителния комитет на БЦУ над всичките колонистки училища, функционирането на Централното училище в Болград – всичко това позволява на българите да бъдат доминираща и управляваща етническа група в тази част на Бесарабия. За това способства и фактът, че в съпоставка с гагаузите те надделяват количествено. Дори и по румънската статистика българите са почти двойно повече от гагаузите. Още повече, че по това време гагаузите не се осъзнават за отделна етническа група, те се солидаризират с българите. Тях ги обединява изселването от едни и същи райони на българските земи, както и дългогодишният съвместен живот в буджашките степи. А ги разделя само езикът, и това разделяне е относително, понеже по това време мнозина българи говорят турски, а и гагаузите, учили в БЦУ и в селските училища, започват да говорят български.

Придобивайки по-стабилни позиции, през 60-те – 70-те години румънската държава се опитва да използва етническата пъстрота като коз за асимилиране на това население. От 1870 г. започва постепенното и методично премахване на колонистки-

Таблица 1. Етнически състав на българските колонии в Румънска Бесарабия

Колонии	бълг. сем.	гагауз. сем.	молд. сем.	алб. сем.
1. Болград	1250			
2. Чешмя Варуит	180			
3. Шикирлиkitай	177			
4. Еникой	112			
5. Бановка	68			10
6. Фънтьна Дзинилор	96			
7. Дермендере	53		5	
8. Стари Троян	88		63	
9. Вайсал	142			
10. Табак	35		40	
11. Ташбунар	88		50	
12. Долукъй	97			35
13. Кайраклия	61		17	3
14. Вулканещи	100		200	120
15. Импуцита	65		10	
16. Карагач	145			
17. Етулия			103	
18. Чешмекой			250	
19. Курчи	15		239	
20. Болбока	10		157	
21. Каракурт	14		20	118
22. Новопокровка				64
23. Ескиполос				32
24. Ердекбурну				152
25. Бабели	9			191
26. Нови Карагач				89
27. Тропокло	4			9
28. Слободзея				251
29. Вълени				165
30. Бърнза				124
31. Колибаш				206
32. Кислица				192
33. Хаджиабдул				220
34. Фрикьцей				223
35. Анадол	30			120
36. Джурджулешти				122
37. Барта				184
38. Картал				200
39. Сатуново				184
40. Конгаз		349	70	
ВСИЧКО:	2829	1503	2956	118

те привилегии: вместо избиране на околийски началници, сега те се назначават от правителството и като правило вече не са българи. По примера на Русия през 1874 г. приема се закон за държавната собственост в Бесарабия, според който бившите колонисти могат да станат собственици на земите си, ако ги изкупят в срок от 15 години. От 1875 г. бившите колонисти дават новобранци за пограничната страна⁴³. По такъв начин към средата на 70-те години българските преселници са изравнени с правата на останалите граждани на румънската държава.

Българските колонии в руската част на Бесарабия (1856–1878 г.)

След сключването на Парижкия мирен договор в пределите на Руската империя от цялото българско възврание остават 42 колонии, включващи 5126 семейства с 21 778 души⁴⁴. Тези селища влизат отначало в два окръга – Горнобуджашки и Долнобуджашки. Първият включва 19 колонии със седалище Комрат: Дезгинже, Чок-Мейдан, Башкалия, Кирсово, Ферапонтевка, Авдарма, Томай, Кириет-Лунга, Джолтай, Баурчи, Гайдар, Бешгиоз, Твърдица, Чадър-Лунга, Казаяклия, Кирютня, Бешалма, Валияпержа. В Долнобуджашки окръг има 24 селища с административен център Иванова: Чумлекой, Дюлмен (Гюлмен), Исерлия, Купаран, Димитриева, Тараклия, Нови Троян, Татар-Копчак, Чийшия (Градина), Сатальк-Хаджи, Девлет Агач, Главан, Задунаевка, Кубей, Пандаклия, Голица, Гасан-Батър, Код-Китай, Селиогло, Делжилер, Камчик, Кулевча, Бургуджи⁴⁵. Малко по-късно се създава и третият окръг – Измаилски, в който влизат 5 колонии от Долнобуджашкия окръг: Татар-Копчак, Тараклия, Нови Троян, Кубей, Чийшия и още две села, създадени след преселването на българите от Румънска Бесарабия през 1861 г. – Кайраклия и Калчева⁴⁶. Административното селище на окръга е също Иванова.

Колониите на задунавските преселници продължават да се управляват по предишния ред с пълно изборно общинско и окръжно самоуправление. Колонистите ползват предишните си права и предимства, а колониите им се управляват от „Устава на колониите“, преиздаден в 1857 г. Селските и окръжните при-

кази (кметства) се основават върху изборните начала. Всяка община (мирско общество) избира кмета си и двама членове (добросъвестни) в селския приказ. Редът на избиране на окръжните старшини и техните помощници остава същия. Обаче след Кримската война предишният централен административен орган на колонистите – Управлението на задунавските преселници в Бесарабия – е разтурен. На негово място е създадено Попечителство за бесарабските български колонии, въпреки че непосредствено след преминаването на 40-те колонии към Молдова в официалните руски кръгове възникват съмнения относно необходимостта на този орган⁴⁷. За седалище на Попечителството е избран Комрат.

През 1858 г. длъжността на попечителя заема българинът Иван Степанович Иванов (Калянджи). Времето на неговото попечителство (14 август 1858 г. – 12 ноември 1866 г.) е период, през който се забелязва явен подем не само в сферата на стопанския живот на колониите, но и в духовното им развитие и укрепването на социалния им статут. В компетенцията на Попечителството на българските колонии влиза разрешаването на стопански, обществени, училищни въпроси, т.е. цялата гама от жизненоважни проблеми на българските преселници. Всъщност то регламентира цялостно живота им. Макар и да е в непосредствено подчинение на Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия, по време на И. С. Иванов от Попечителството зависи твърде много. То излиза с многобройни инициативи за подобряване положението на колонистите след разкъсването на Бесарабското българско възврание. Самият попечител полага големи грижи за развитието на инициативността на своите сънародници, смятайки, че пасивността им се дължи на неграмотността. Загрижен, че писарските длъжности в българските селища са заети от външни лица, а избраните кметове от средите на българите в повече случаи са неграмотни, Иванов в една от обнародваните си статии през 1864 г. ратува за ограмотяването на преселниците, което според него ще е гаранция за тяхното самоуправление. При това попечителят заявява, че чиновничеството не уважава изборните начала, върху които се основава колонисткото самоуправление, и „всеки самостоятелен отговор възприема като осъкърбление, неповинование“⁴⁸.

И. С. Иванов ходатайства пред централните власти да се ликвидира практиката, започната от 1857 г., да дават огро-

мен брой квартири на военните чинове за сметка на колонистите. При общия недостиг на земя в колонисткото възворение българските преселници са принудени да отделят 2000 десетици за пасбища за конете на настанените в селищата им казаци. Освен това колонистите са задължени да изплащат около 50 хиляди рубли годишно за издръжката на пограничните кордони, създадени след сключването на Парижкия мир. Едва през 1862–1863 г. е улеснено преминаването на колонистите през границата. Дотогава те са лишени от изгоден пласмент на стоките си в Дунавските княжества и от добиване на необходими материали оттам (камъш, дърва и пр.). Благодарение на стоянията на И. С. Иванов колонистите получават право да пресичат границата със специални билети, издадени от Попечителството.

Принудителната оставка на И. С. Иванов през 1866 г. води до изгубването на просветния покровител на българските колонисти, радеещ за техните настъпни интереси. Должността му е заета от руснак, бивш военен – Николай Иванович Миронов, „обладан от страсти и пороци“, който според Й. Титоров „в късо време възбуди против себе си всички по-интелигентни българи от Комрат и околните колонии“⁴⁹. Тази характеристика намира потвърждение в българския възрожденски печат. През 1868–1870 г. вестниците посвещават на Миронов и неговите антибългарски действия досъда страници, обвинявайки го в злоупотреби, корупция, насилие и произвол спрямо българските преселници⁵⁰. Положението на българите при попечителя Миронов се съпоставя с военно. По същото време българският печат отбелязва, че новият попечител е „угодник“ на Попечителния комитет в Одеса, който толерира противозаконните действия на своя послушен чиновник. Попечителният комитет за чуждите преселници, който се състои предимно от по-русени немци, се нарича от българските вестници още от 1863 г., преди назначаването на Миронов за попечител, „немски комитет“⁵¹. Българските първенци от колониите са настроени срещу Попечителния комитет в Одеса поради различни причини: традиционната мудрост в решаването на належащи въпроси от страна на бюрократичния апарат, нелоялността на чиновниците от Одеса, пренебрежителното им отношение към колонистите и като заключителен акорд – поддържането и насърчаването от ненавистния Н. И. Миронов. Българските преселници неведнъж апелират към руското правителство да вземе предвид „плачевното състо-

жение на колонистите-българи, оставени съвершено на произвола на немците“⁵². Вероятно във връзка с предстоящите реформи правителството не предприема никакви действия да промени положението. Ето защо слуховете за ликвидирането на Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия се възприемат в Комрат с радост. Тук са сигурни, че „унищожението на този комитет и изгонването на сатрапа Миронов и работите в бесарабските колонии ще тръгнат така, каквото ги ще времето“⁵³. Колонистите и не предполагат, че премахването на Попечителния комитет в Одеса е само първото звено във веригата на бъдещите преобразования.

1871 г. е преломна в живота на българските преселници в Бесарабия. С поредната си реформа руското правителство слага край на привилегированото положение на колонистите. Според Й. Титоров отначало българите не реагират с никакво изявление на уравняването на правата им с останалите жители на Руската империя⁵⁴. Първата промяна в колонисткия статут е свързана със земеползването. Според закона от 1871 г. земята се дава в пълна собственост на преселниците срещу заплащане по 8 рубли за десетина. Наричани оттук на татък селяни-собственици, българските преселници се вписват в регистрите на империята вече на общо основание. И ако законът за земите не предизвиква буря в техните среди, то приложението на закона за рекрутския набор за войската през 1874 г. върху бившите колонии възбужда духовете им. През същата година българските първенци се опитват да ходатайстват пред руските власти да освободят бившите колонисти от военна служба, но напразно⁵⁵.

След реформата от 1871 г. се променя и административното устройство на бившите колонии. Трите предишни окръга са разделени на шест волости*: Комратска и Чадър-Лунгска в Бендерски уезд, Кубейска, Ивановска, Кулевченска и Ташлыкска – в Акермански⁵⁶. Волостите и общините се ръководят въз основа на общите положения за селяните от 19 февруари 1861 г., т. е. различията в административното устройство на българите са премахнати напълно.

За разлика от преминалите към Дунавските княжества колонии на отвъддунавските преселници, където българският еле-

* Волость – община, б. р.

мент е в очевидно мнозинство в сравнение с гагаузкия, в Руска Бесарабия нещата стоят по-различно. Населението на колониите в тази част е също така пъстро, но тук гагаузите са значително повече и колониите им са съсредоточени почти изцяло в Горнобуджашкия окръг, където има само две села – Твърдица и Кирютня – с чисто българско население. Валяпержа е населена с българи и молдавци. Ферапонтиевка е украинско селище, а останалите села, според И. С. Иванов, са населени с гагаузи и молдавци⁵⁷. Изключително гагаузки са 10 колонии: Бешалма, Казаяклия, Бешгиоз, Чадър-Лунга, Гайдар, Джолтай, Авдарма, Кириет-Лунга, Чок-Мейдан, Дезгинже. Смесени гагаузко-молдавски с преобладаване на гагаузите са селата Томай и Баурчи. Кирсово е населено от гагаузи и българи, Башкалия – от молдавци. Що се отнася до главната колония на възврението – Комрат, – то тя се отличава с твърде разнообразно народонаселение: според съвременниците на описаните събития тук живеят гагаузи (които надделяват), българи, молдавци, албанци, руснаци⁵⁸. В останалите два окръга чисто гагаузки са Татар-Копчак и Саталък-Хаджи. Кубей и Димитриева са българо-гагаузки. Останалите селища са населени с българи. В крайна сметка преобладаването на гагаузкото население в Горнобуджашкия окръг е неоспорим факт, който се потвърждава от очевидците на събитията и който изиграва негативна роля при изграждането на национално училище в българското възврение в Руска Бесарабия.

Бележки

¹ Грек, И., Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова. Министерство на културата на РСФСР, С., 1993, с. 10.

² Дойнов, С. Български преселвания в Южна Русия през 50-те години на XVIII век. – Исторически преглед, 1991, № 2, с. 5.

³ Пак там, с. 7–8, 19.

⁴ Мещерюк, И. И. Переселение болгар в Южную Бесарабию, 1828–1834, Кишинев, 1965, с. 7.

⁵ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 12.

⁶ Мещерюк, И. И. Пос. съч., с. 7.

⁷ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 14–15.

⁸ Мещерюк, И. И. Антикрепостническая борьба гагаузов и болгар в Бессарабии в 1812–1820 г.г. Кишинев, 1957, с. 57–58.

⁹ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 14.

¹⁰ Грек, И. Органи на управление на „задунавските преселници“ през първата половина на XIX век. – В: Българите в Северното Причерноморие, т. 3, В. Търново, 1994, с. 127.

¹¹ Мещерюк, И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии. 1806–1856, Кишинев, 1971, с. 32.

¹² Пак там, с. 33.

¹³ Грек, И. Органи на управлението..., с. 139.

¹⁴ Дойнов, С. Българите в руско-турските войни. 1774–1856, С., 1979.

¹⁵ Кабузан, В. М. Народонаселение Бессарабской области и лесоводственных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.), Кишинев, 1974; Мещерюк, И. И. Социально-экономическое..., с. 24.

¹⁶ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 21.

¹⁷ Мещерюк, И. И. Социально-экономическое..., с. 34.

¹⁸ Грек, И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века, Кишинев, 1993, с. 10.

¹⁹ Образцы народной литературы тюркских племен. Наречия бесарабских гагаузов, Санкт Петербург, 1904, X.

²⁰ История Молдавии: документы и материалы. З. Часть 2, Кишинев, 1969, с. 179.

²¹ Мутафова, К. Творби и хипотези за гагаузите. – В: Българите в Северното Причерноморие, В. Търново, 1993, т. 2, с. 94–109.

²² Державин, Н. С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов. – Советская этнография, 1937, № 1, с. 80–81. Вж. още по въпроса: Иванов, И. С. Краткий очерк болгарских колоний. – В: Записки Бессарабского областного статистического комитета, Киши-

иев, 1864, 46; Титоров, Й. Пос. съч., с. 279; Иречек, К. История болгар..., с. 491; същият: Няколко бележки за печенезите, куманите, гагаузите, сургучите в България. – Периодическо списание, 1889, № 32–33, с. 238; Мещерюк, И. И. Переселение..., с. 168–169; Маринов, В. Гагаузи. – География, 1963, № 4, с. 4–6; същият: По въпроса за произхода на гагаузите. – В: Икономо-географски и етнографски сборник в чест на член-кореспондент Йордан Захариев, С., 1964, с. 157–166; Градешлиев, И. Гагаузите, Добрич, 1993.

²³ Български книжици, 1859, кн. 8, ч. I, с. 239, 243–244; Отчет Христо-Рождественского православного братства за 1908 г. – Кишиневские епархиальные ведомости (КЕВ), 1910, № 8, с. 10–11.

²⁴ Грек, И. Ф. Школа..., с. 10.

²⁵ Радкова, Р. Нови данни за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX век. – Известия на българското историческо дружество, 1978, с. 102–103.

²⁶ Пак там, с. 105–106; Грек, И. Ф. Школа..., с. 14.

²⁷ Радкова, Р. Пос. съч., с. 106.

²⁸ Грек, И. Ф. Школа..., с. 16, 18.

²⁹ Пак там, с. 21–22.

³⁰ Пак там, с. 38–41.

³¹ В тези колонии още през 1815 г. е открито първо училище с преподаване на немски и руски език. Към началото на 50-те години тук има 25 учебни заведения с немски език на обучение в 24 немски колонии. По такъв начин училищата в немските колонии са национални. Вж. Грек, И. Ф. Школа..., с. 13.

³² Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивского Натанаила. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (Сб НУНК), 1909, с. 22–27.

³³ Грек, И. Ф. Школа..., с. 61–62.

³⁴ Титоров, Й. Пос. съч., с. 119–120.

³⁵ Полное собрание законов Российской империи, т. 36, с. 517–520; История Молдавии. Документы и материалы. Устройство задунайских переселенцев в Бесарабии и деятельность А. П. Юшневского. Кишинев, 1957, с. 542–547.

³⁶ Титоров, Й. Пос. съч., с. 118; Грек, И. Н. Червенков, Пос. съч., с. 29, 31–32.

³⁷ Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивского Натанаила. – Сб НУНК, т. 1, 1909, с. 46.

³⁸ Скальковский, А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае, Одесса, 1848, с. 46–83.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Грек, И., Н. Червенков, Пос. съч., с. 32–33.

1. Общи сведения за българските преселници...

⁴¹ Сюпюр, Е. Българските училища в Румъния през XIX век. Документи. С., 1999, с. 326–327.

⁴² Пак там, с. 223, 513–515.

⁴³ Титоров, Й. Пос. съч., с. 199–201; Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 39.

⁴⁴ РГИА (СПб), ф. 383, оп. 20, а. е. 27744, л. 7^{об}.

⁴⁵ Пак там, л. 119.

⁴⁶ Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 43–45.

⁴⁷ Грек, И. Органи на..., с. 139.

⁴⁸ Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 46, 53.

⁴⁹ Титоров, Й. Пос. съч., с. 219.

⁵⁰ Дунавска зора, № 43, 5 окт. 1869, с. 171–172; Народност, № 37, 18 авг. 1868, с. 147–148; пак там, № 1, 24 ноем. 1868, с. 4; пак там, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8; пак там, № 3, 8 дек. 1868, с. 12; пак там, № 13, 16 февр. 1869, с. 50–51; Турция, № 10, 29 април 1869, с. 59.

⁵¹ Българска пчела, № 10, 2 авг. 1863, с. 37–38; пак там, № 12, 16 авг. 1863, с. 46; пак там, № 18, 27 септ. 1863, с. 71; пак там, № 19, 4 окт. 1863, с. 74–75; пак там, № 29, 13 дек. 1863, с. 114.

⁵² Народност, № 1, 24 ноем. 1869, с. 4.

⁵³ Пак там, № 13, 16 април 1869, с. 52.

⁵⁴ Титоров, Й. Пос. съч., с. 221.

⁵⁵ Иванов, И. С. О бесарабско-болгарских бывших колониях. – В: Сборник И. С. Иванова о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар, Кишинев, 1900, с. 8–9.

⁵⁶ Титоров, Й. Пос. съч., с. 221; Хаджиниколова, Е. Пос. съч., с. 66, 67.

⁵⁷ Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 46.

⁵⁸ Български книжици, 1859, № 8, ч. 1, с. 244.

ЧАСТ ВТОРА

Училища и културно развитие на българската общност в румънската част на Бесарабия (1856–1878 г.)

Болградско централно училище

Създаването на Централното училище има дълга предистория. Известно е, че въпросът за откриването на такова учебно заведение се поставя още от средата на 40-те години на XIX век. От това време колониалното началство, подтиквано от самите колонисти, неведнъж се обръща към централните официални власти с предложение да се открие централно училище за българите в Болград с ранг на прогимназиално учебно заведение, което да подготвя учители, писари, землемери, фелдшери¹. Прави се връзка между ниското образование на колонистите и техния стопански успех, т. е. идеята е да се основе централно училище само за нуждите на българските колонисти.

В историческата литература няма разногласия по този въпрос. Общоприета е тезата, че руските власти са съгласни да се учреди такова учебно заведение през средата на 50-те години². Не ни е известно нищо за програмата му, но изглежда, че то трябва да бъде типично за Русия централно училище с професионална ориентация. Самите колонисти, преминали към Молдова, в адресирания мишки приговор до молдавския княз Николай Конаки-Богориди през 1857 г., отбелязват, че „мисълта за подобно образователно учреждение ... се появява преди началото на миналата война“³. Руското правителство според българските преселници е обещало да подкрепи тази идея.

Обаче в пределите на Русия въпросът за българския характер на учебното заведение не е поставян. Възможно е в случая да оказва влияние фактът, че българските преселници живеят в едноверска среда, усеща се близостта на езиците,

дълбоката преданост на българите към руския престол, благодарността им за предоставеното от страна на „великите монарси милостиви и продължителни привилегии ... със запазване на древните нрави, обичаи и националността“. В общото решение, адресирано до руското правителство, преселниците посочват, че сега (според алинеите на Парижкия мирен договор от 1856 г.) те са принудени да останат „в ръцете на чуждо племе“, което ги заплашва с накърняване на националното им развитие⁴. Така идеята за учредяване на българско учебно заведение в Болград получава и допълнителна психологическа мотивация.

Именно след поражението на Русия в Кримската война и преминаването на Южна Бесарабия към Молдавското княжество според Парижкия договор българските колонисти искат на училището да се приаде български национален характер. Болградските първенци действат целенасочено и организирано, като се обръщат към влиятелните световни организации и лица в Париж, Санкт Петербург, Яш с искания да се запазят техните права и привилегии, дадени им от руското правителство. Вероятно в тези действия колонистите са наложени и съветвани от представителите на руското правителство в региона и от членовете на Одеското българско настоятелство. Основание за това предположение ни дават сведенията на първия историограф на Болградското централно училище К. И. Миславски. Той отбелязва, че по препоръка на руските власти колонистите са предали обществените си имоти в собственост на Централното училище, в резултат на което то, от една страна, по-бързо се открива, а от друга – е материално независимо от държавата. Непосредствено след войната в преки общувания с бесарабските българи са и одеските дейци, българи на руска служба, Николай Х. Палаузов и Иван С. Иванов (Калянджи)⁵. Във всеки случай руският министър на външните работи княз Горчаков през 1858 г. отбелязва, че „отстъпките на българите от страна на молдавското правителство са резултат предимно на внушенията от страна на неговото министерство чрез агентите му, което е известно на самите българи“⁶.

Освен политическите реалности съществуват още няколко фактора, които благоприятстват да се осъществят исканията на българските колонисти. Сред тях без съмнение са ня-

кои от най-видните представители на българската възрожденска интелигенция. Причастен към идеята за Централно училище е и организаторът на българското националноосвободително движение Георги Стойков Раковски. През януари 1858 г. в Яш той се среща с болградските първенци Панайот Греков и Георги Минчев в канцеларията на княз Богоюриди. Както изглежда, преди това Раковски не е знаел за намерението на болградчани да създадат свое учебно заведение. Но след като разбира, че болградските пълномощници са дошли с молба „да им ся даде доизволение да съставят в Болград средоточна гимназия“, прозорливият просветител, упълномощен от българите в Галац да ходатайства в Яш за учредяване на българското училище и печатница там, решава, че трябва да се „действува съгласно за българските работи“. Ка-то човек далновиден и с голям опит, той дава предпочтение на „болградската работа“ и заедно с болградчани ходатайства пред своя близък познат от ученическите години в Цариград Николай Конаки-Богоюриди.

Болградчани канят Раковски да продължи работата с тях, „да съдейства, та по-скоро да се осъществи това общополезно дело“. Той „с радост“ поема поканата, но както е известно, други обстоятелства го задържат в Одеса. Въпреки че не участва пряко в създаването на училището, Раковски живо се интересува от неговите проблеми. Това личи от кореспонденцията му с болградските епитропи и Сава Радулов. Именно той внушава на настоятелите мисълта, че от учредяването на това учебно заведение „не само ваше преселение ожидава светлая си бъдещност и чоловекоподобное благодеяние, но и цяла още България много ще се позовава и вашият град ще стане знаменит и славим между цял български народ“⁸. Придавайки огромно значение на това училище за бъдещето на българската нация, Раковски подчертава, че учредяването на Централното училище не е „временна работа, но вечна“, и затова призовава болградските първенци „да не губят сие драгоценно благовремие, кое всяка не се явява“, а да бързат „по-скоро да се нареди средоточна сия гимназия в Болград“. Видният български възрожденец и революционер предупреждава епитропите: „Знайте, че политическите обстоятелства са непостоянни и могат да ся изменят.“

По същото време в Болград работи като учител и друг известен български възрожденец – Сава Радулов. Оттук той под-

държа кореспонденция с най-видните представители на българската интелигенция: Найден Геров, Сава Филаретов, Г. С. Раковски, Николай Палаузов, Иван Иванов (Калянджи). Именно С. Радулов подпомага болградските първенци в уреждането на организационните въпроси, свързани с откриването на Централното училище. Естествено, че дългогодишните му връзки с Найден Геров и Сава Филаретов не минават напразно¹⁰. В преписката му с Раковски намираме много интересни съждения относно учредяването на училището. Радулов се опитва да убеди своя сънародник, че мисълта за основаването на това учебно заведение „не е мисъл нихна (на болградчани – б. а.)... Тя толко тъй прилепна между другите работи, които имаше да ся правят“, че „тиз хора още нямат нужда за подобно учебно заведение“ и „който е бутнал тази мисъл, имал е на вид общонародна полза“¹¹. Тези критични разсъждения на С. Радулов ни навеждат на извода, че наистина в Болград се е мислено за централно българско училище, което да обслужва колонистите, учебно заведение с професионална ориентация, за да подпомогне техния напредък в търговията и в занаятите. Изглежда, че в процеса на работата нещата се променят. Редовните връзки с дейците на българското националноосвободително движение и с възрожденската интелигенция водят до оформянето на група обществени дейци-родолюбци в средите на бесарабските българи. Това са заможни болградски първенци като Панайот Греков, Дочо Христов, Никола Парушев и Георги Минков, които осъзнават и отстояват национално-културните искания на своите сънародници. Не напразно Раковски нарича „родолюбци българи, в сърца коих ся е възродила ревност и благородно чувство заради просвещения народа нашего“.

Като разбират важността на момента, страхувайки се от евентуални промени в политиката на Яш, а и подтиквани от българските възрожденци, болградските първенци заедно с идейните си ръководители правят всичко възможно по-бързо да се учреди Централното училище в Болград¹². На 10 юни 1858 г. те получават от молдавското правителство Хрисовул (грамота), подписан от молдавския княз Н. Конаки-Богоюриди и министъра на просветата Димитру Кантакузин за основаването му.

В преамбула на този документ се посочва, че „народното просвещение е една от основите на обществото и най-първата

и солидна гаранция за интелектуалния живот на всяка държава“. Съобразявайки се с този принцип, князът одобрява искането на българските преселници да основат „народно централно училище“ в Болград¹³.

Хрисовулт се състои от 14 параграфа, всеки от които разглежда различните дейности на училището.

Първият параграф е посветен на стопанските основи на учебното заведение. Той постановява, че училището ще се издържа за сметка на колонистите от общинските приходи на Болградската община и на другите 39 колонии. Алинея 4 от същия параграф, подчертавайки демократичния характер на учебното заведение, известява, че „централното училище ще бъде отворено за всекиго колониста, сиромаха и богата, равно и за всекиго от друго звание православнаго вероизповедания“.

Вторият параграф ureжда учебната програма на училището. Курсът на обучението се състои от две отделение. В първото се обучават учениците, които в продължение на три години ще се готвят за „учители или писари по колонистките селища или ще влязат в съсловието на занаятчиите, търговци и т. н.“ На практика това отделение отговаря на първоначалния замисъл на болградчани за Централно училище. В Хрисовула обаче е отразена промяната на тази идея, което личи от алинеята за второто отделение на училището. Тук ще се обучават ученици, които желаят да получат средно, а след това и по-високо образование, т. е. училището в Болград става учебно заведение с реално-класическа ориентация. Освен западни и стари езици, математика, физика, история, география, естествознание, имайки предвид основните занаяти на местните колонисти, Хрисовулт предвижда преподаване на търговия и агрономия.

Училището се управлява от Попечителен комитет (Епитропия), съставен от трима настоятели (епитропи, попечители), избрани за тригодишен срок от депутати, упълномощени от всяка колония, и от директора на учебното заведение под председателството на управителя на колонистите. Попечителният комитет е овластен с широки права и пълномоция:

- събиране на доходи за училището и съхраняването им в отделна каса;
- изплащане на заплатите на училищния персонал;
- купуване на книги за библиотеката;

– осъществяване на необходимите разходи за поддържане на училището;

– изработване на бюджета, който се представя за одобряване от Министерството на просветата;

– 1-2 пъти седмично Попечителният комитет събира училищния съвет. Заедно с преподавателите той предлага „нови уредби относно обучението и благочинието“, които се въвеждат в действие само с одобрение на Министерството на просветата;

– препоръчва на министерството кандидати за учителски дължности в училището.

Правата и задълженията на преподавателския състав са почти същите, като посочените в училищния устав на княжество Молдова с тази разлика, че учителите в Централното училище трябва да владеят румънски и български език или „да бъдат професори отделно и за двата езика“, тъй като „всички предмети ще се преподават на румънски и български, на които ще се обясняват и чуждите езици“. Така Хрисовулт установява билингвизма в училището, който ще бъде постоянен обект на спор между официалните власти и Епитропията през цялото време на съществуването на учебното заведение.

Според Хрисовула броят на обучаваните в училището не е ограничен. Приемат се ученици, които могат да четат и пишат, познават четирите аритметични действия, молитвите и кратката свещена история. При постъпването те трябва да положат изпит или да представят свидетелство за завършено първоначално училище с добри бележки.

В края на обучението випускниците получават свидетелства, удостоверени от Попечителния комитет и потвърдени от Министерството на просветата, които им дават право да постъпят на държавна работа или да продължат образоването си.

Оценявайки съдържанието на Хрисовула като цяло, трябва да отбележим, че то съответства на нуждите на националното българско учебно заведение:

- българският език е провъзгласен като равностоен език на обучение заедно с румънския;
- Попечителният комитет – реалният организатор и управител на училището, е съставен от българи;
- преподавателският състав се формира предимно от лица с български произход;
- повечето от учениците са деца на българи-колонисти или

български младежи отвъд Дунава. Според правителствената грамота училището се издържа от колонистите, което въобще е гаранция за неговото материално осигуряване и автономно управление.

Същевременно Хрисовулт разглежда Болградското централно училище като учебно заведение, което се намира в пределите на Молдавското княжество. Според официалните власти чрез изучаването на румънски език, история и география то ще се приближи към молдавската (а след това и към румънската) система на образование. За стремежа към интегриране говори и алинеята, според която на зреолостниците се дава правото да заемат длъжности в държавните учреждения, а така също да продължат образоването си в средни специални и висши учебни заведение в страната.

Хрисовулт придава още една характерна особеност на Болградското централно училище: вписва го в европейската система на класическото образование, като предвижда в него освен български и румънски да се изучават още френски, немски, латински, гръцки, славянски език. По този начин пред випускниците се открива възможност да продължат образоването си в чужбина.

Централното училище се открива почти година след издаването на Хрисовула – на 3 май 1859 г. Тази мудрост се дължи на различни причини. Първо, няма учебна програма, тъй като С. Радулов приключва работата по нея едва през март. Второ, не е намерена подходяща сграда, а после и приспособяването ѝ за учебни нужди, както и забавеното отпускане на необходимите суми от колониалното управление. В същото време епитропите продължително издирват подходящ кандидат за директор на новото учебно заведение. Всичко това е съпроводено с трудности, което показва и намесата на министерството от 25 септември 1858 г. Попечителите предлагат директорското място първо на Г. С. Раковски, а после и на д-р Иван Селимински. Едва след тяхното отказване през февруари 1859 г. епитропите представят на министерството кандидатурата на Сава Радулов, но с условие да бъде назначен за временен директор¹⁴.

Централното училище в Болград е средно учебно заведение със седем класа, първите три от които са прогимназиални, а останалите четири – гимназиални. Отначало в училището действат само два класа, а през втората учебна година се открива и

трети клас. Учителите преподават в тях свещена история, география, аритметика и начална геометрия, кратка естествена история, отечествена история, български, румънски, руски и гръцки език, понятия за търговия, краснопис и рисуване¹⁵. Руският и гръцкият език според Хрисовула не са задължителни предмети, но през 1859–1861 г. се преподават редовно в 1–4 клас. От 1865 г. гръцкият език е пренесен само в 4 клас.

Във второ отделение учениците изучават закон божи (нравствено богословие с обяснение на задълженията на человека като християнин и гражданин), румънска и българска литература, латински и славянски (задължителни), френски и гръцки език (незадължителни), математика, механика, история, пространна отечествена история, физика, агрономия, гражданско право, търговия. От 1862 г. френският език е въведен като задължителен предмет, а от 1872 г. се преподава и хигиена. Тази учебна програма обаче е доста колеблива, търпи различни промени и придобива завършен вид едва към 1865–1866 г., когато училището има вече седем класа. По това време директорът Васил Хаджистоянов-Берон съставя учебна програма с разпределение на предметите по класове, която се запазва почти без изменения до 1877 г. За разлика от програмата, записана в Хрисовула, Берон въвежда като задължителни предмети немски език и космография, изважда от първото отделение гръцкия и славянския език, не включва в програмата търговията и гражданско право, но оставя агрономията. След 1867 г. немският език отново не е задължителен предмет, а агрономията пак се замества с търговията.

Според К. Миславски през този период сведенията за обема на преподаването са твърде оскудни, тъй като липсват печатни програми по учебните предмети. Всичко зависи от учителя, от неговия образователен ценз и интелектуално равнище, защото той съставя програмата по свое разбиране¹⁶.

* * *

Безспорно един от най-интересните за нас е въпросът за езика на преподаване в Болградското централно училище. Закрепеното с Хрисовула положение за билингвизма едва ли би могло да стане реалност. Редица предмети се преподават на български, другите – на румънски, а останалите – на български за българите, и на румънски за румънците¹⁷. Разбира се, спазването на езиковата равноправност е сложна, почти недостижима задача. Още през 1860 г. официалните власти осъзнават, че молдавското правителство е сгрешило с издаването на Хрисовула. През октомври 1860 г. в доклад до Министерския съвет министърът на вътрешните работи Михаил Когълничану отбелязва, че в училището „предвидените предмети се преподават само на български“. Този факт не среща одобрение и министърът предлага да се отмени Хрисовула, а „училищата да се поставят под директното ръководство на централната власт“¹⁸. Така официалните власти започват противоборството срещу българския характер на училището в Болград, която продължава през целия период на съществуването му.

През февруари 1865 г. румънският училищен инспектор в Болград, Измаил и Кагул И. Павлов, официален представител на Букурешти, естествено, проводник на румънската кауза, в доклад до министъра негодува от подценяването на румънския език в Болградското централно училище. Според него Попечителният комитет пренебрегва румънския език, а болградчаните „осмиват ... престижа на своята (румънска – б. а.) национално-училищна политика, като изучават историята на един чужд народ или държава под проформираното име „отечествена история“¹⁹. Инспекторът съветва министъра да се въведе „един нормален ред ... съобразно с върховните интереси на националното образование“²⁰.

През декември 1868 г. въпросът за езика на обучението относно изниква. Този път го повдига окръжният управител на Болград и трима румънски учители (ако не по произход, то по национално самосъзнание). В съставения и изпратен от тях протокол до министерството се съобщава, че Хрисовулт не се спазва изцяло, и специално се подчертава, че предметите в училището „не се излагат на румънски език“. Най-тежкото обвинение срещу Попечителния комитет и директора Т. Икономов е, че те „гонели системно румънския език в полза на българския и всичко, което е българско“. В алтернативния протокол, подписан от епитропите и останалите учители, се констатира пък „пряката омраза ...“

против българската народност“ на окръжния управител А. Танковичяну. Твърди се, че управителят дори не е позволил на един от настоятелите да се изкаже на български език на съвместното заседание на Попечителния комитет и учителското тяло²¹. За цялостното занемаряване на румънския език в училищата в Болградския окръг е запозната и Министерството на вътрешните работи, което също настоява да се реши този проблем. На основа на тези донесения Постоянният съвет на Министерството на изповеданията и народната просвета (МИНП) приема резолюция, в която недвусмислено се посочва, че „народното образование“ в която и да е страна, не може да съществува, без да обхване на първо място и националния език ... сред другите предмети“. Официален Букурешт препоръчва да се назначат за учители лица, които задължително владеят румънски език.

През пролетта на 1869 г. избухва сериозен конфликт във връзка с езика на обучението в училището. Ученици – български младежи отвъд Дунава – подават до Попечителния комитет колективен протест срещу преподавателя по естествени науки Д. Данку, че излага предмета си на румънски, а те едва започнали да разбират този език²². Поради това възпитаниците молят да бъдат освободени от училището, понеже „учението им се дава въобще с големи усилия и труд“, още повече че се преподава на непознат за тях език. Въщност този сблъсък назрява отдавна в учебното заведение. От писмото на учителя Данку от 14 декември 1868 г. научаваме, че учениците се разбунтували, подбудени от директора (Т. Икономов – б. а.). Пратеникът на министерството И. Массим, инспектирал Централното училище през март 1869 г., опровергава това твърдение и допълва, че учениците искат да се четат лекциите на български, защото „малко са напреднали в румънския език“²³. Массим обаче не крие, че изучаването на румънски език е „твърде изоставено в училището“. Той смята, че тази „езикова конфузия“ ще се разреши сполучливо, ако се осъществи предложението на директора Теодоси Икономов за всяка катедра да има по двама преподаватели: единият да преподава на български, а другият – на румънски. Като потвърждава трудността от равностойното овладяване на двета езика от учениците и апелира към хуманност (!), Массим предлага в Болградското училище на български да се преподават само български език и славянска литература, а останалите предмети да се излагат на румънски.

Както изглежда, конфликтът между учениците и учителя Данку е потушен. МИНП се опитва да наложи своето виждане. На директора е наредено „да остави г. учителя Данку да изнася лекциите си на румънски език и да задължи учениците да следват неговия курс с настойчивост и пълно подчинение. Попечителният комитет ловко преодолява министерското разпореждане. Епиропите решават естествената история да се преподава на румънските ученици от Данку, а на „неразбиращите румънски“ – от учителя Д. Ямболов²⁴.

Официалните власти следят внимателно работата в Централното училище. Безспорно, те не са удовлетворени от атмосферата в това учебно заведение и се стремят да го преобразуват в румънска гимназия. Това проличава ясно от докладите на министерските пратеници, инспектирали Централното училище в края на 60-те и началото на 70-те години. На основа на техните донесения през януари 1870 г. Постоянният съвет на МИНП, като отбелязва, че „сегашната програма на Централното училище в Болград е твърде натоварена и няма определена цел“, решава обучението да се раздели на две категории: да се създаде една гимназия от 7 класа с програма, аналогична за подобни учебни заведения в Румъния, и едно професионално училище. При това в програмата на бъдещата гимназия не се предвиждат като задължителни предмети нито български език, нито българска литература, а в реалното училище се планира да се изучава български език само в 1–4 клас. Целта наластите е очевидна: да се ликвидира българското учебно заведение и стане румънско, идентично „с общата просвета в страната“. Не е ясно по какви причини реформата не се осъществява. Няма съмнение обаче, че министерството не се отказва от претенциите си да промени харектара на училището в Болград²⁵.

През юли 1870 г. пратеникът на МИНП А. Паскал установява, че в Болградското централно училище почти няма ученици, които „да не знаят добре румънски език и нито един, който да не го знае въобще“, че учителите „всички знаят румънски“. Министерският пратеник е реалист и признава, че като се съобразява с етническия състав в тази част на Бесарабия, в която българският елемент надделява, искането всички предмети да се преподават на румънски език би довело „до спъването на интелектуалната култура на това население“. Според него „властите могат само да изискват румънски език да бъде добре изучаван и добре

овладян от учениците“. Същевременно А. Паскал не се отказва от крайната цел на МИНП Централното училище да се приправи към съществуващата система на образование в страната. И предлага да се добавят още два класа по философия и реторика и курс по граждански закони, а 1 и 2 клас да преминат към първоначалните училища²⁶. Към това мнение се присъединява и следващият министерски пратеник, инспектирал училището през декември 1870 г. Но за разлика от А. Паскал в доклада му няма и следа от толерантност. Той е категоричен, че Централното училище в Болград е „ръководено по начин, изцяло различен от изискванията на общия закон на просветата, като има свой специален комитет и изключителна организация“. За да се преодолее тази автономност, инспекционната комисия е на мнение, че БЦУ трябва да стане органична част от системата на румънското образование, за да „знаят учениците да превеждат много добре от други езици на румънски, а не на български“²⁷. Не е известно каква е реакцията на министерството по тези доклади, но бдителността на властите е приспивана с патриотични отговори от страна на епиропите, които винаги посочват, че училището им подготвя „бъдещи синове на Румънското отчество“²⁸.

Обикновено като първопричина за многобройните министерски инспекции във връзка с езика на обучението и училишната програма са съобщенията (за безредиците в училището, за неспазването на Хрисовула, за подценяването на румънския език) на окръжните управители – официалните представители на румънското правителство. В писмо до министъра на просветата през 1873 г. префектът на Болградския окръг Т. Бодур-Лъцеску отново повдига въпроса за преподаването на румънски език, който според него „остава ... неофициално изпъден, след като съществува само с името си формално в местните програми“²⁹. МИНП веднага реагира, като заповядва на Попечителния комитет да съобщи какви предмети се преподават на румънски и какви на български. Таблицата, изработена въз основа на сведенията, дадени от Епиропията през 1873 г. и от училищния инспектор К. Потека през 1870 г., дава възможност да се проследят извършените в това отношения промени³⁰.

Ако през 1870 г. в Болградското централно училище се преподават на румънски език 10 предмета, то след три години те са само четири. Останалите се изучават или на български, или на двата езика. Впрочем последното до голяма степен би могло да

Таблица 2 Език на преподаваните в БЦУ предмети

Език	1870 г.	1873 г.
<i>На румънски език</i>		
	1. Румънски език 2. Румънска литература 3. Румънска история 4. Немски език 5. Физика 6. Космография 7. Естествени науки 8. Химия 9. Краснопис 10. Рисуване	1. Румънски език 2. Отечествена история 3. Естествени науки /3-7 кл./ 4. Краснопис
<i>На български език</i>		
	1. Български език 2. Българска литература 3. Латински език 4. Гръцки език 5. Френски език 6. Църковнославянски език	1. Български език 2. Българска литература 3. Физика 4. Космография 5. Църковнославянски език
<i>На български и румънски език</i>		
	1. Религия 2. Математика 3. География 4. Обща история 5. Търговия	1. Религия 2. Латински език 3. Математика 4. Обща история 5. География 6. Немски език 7. Френски език 8. Търговия 9. Пеење

се постави под въпрос. Като се има предвид, че повечето от учениците в това учебно заведение (както и учителите) са българи, по-приемливо изглежда и тези предмети да се преподават на български. Увеличаването на броя на предметите, преподавани и на двета езика, вероятно е още един ловък ход на епитетопите, които под камуфлажа на езиковия паритет изпълняват своята задача – учебното заведение да остане българско.

Както изглежда обаче, МИНП не е удовлетворено от тази картина и може би отгатвайки скритите цели на Епитетопията,

на 22 март 1873 г. нареджа румънският език (граматика и литература), отечествена и обща история, география да се преподават на румънски, а останалите предмети – на български. Това постановление не слага край на противоречията между официалните власти и управителите на БЦУ. През 1874 г. новият окръжен управител Д. Кантакузин в доклада си до министъра на просветата прави сериозен извод, че откакто съществува училището, „результатът от толкова разходи е нула“, тъй като то „формира само един развъдник за българската пропаганда“. Безспорно префектът има предвид безрезултатността от румънското образование и просвета. Единственият изход от създалото се положение според него е да се приложи „програмата за науки, въведени в цялата страна“, за да се придобие „по-добра и солидна просвета“³¹.

Започналите още през 1860 г. опити за реформиране на Болградското централно училище стават реалност едва през 1876 г., когато министерството предлага на Попечителния комитет да разгледа програмата на румънските лицеи – средни училища с реално-класическа програма. Специална комисия от учители в Централното училище изработва програмата на Болградския лицей. Фактически тя приема общата програма на румънските лицеи с една разлика – включването на славянски и български език и търговия като задължителни според Хрисовула. След утвърждаването на програмата от Попечителния комитет и от пълномощните представители от всички бивши колонии на 11 юни 1877 г. Педагогическият съвет решава да въведе програмата в 1–3 клас, а в останалите класове да се включи изучаването на гръцки, немски и философия. Поради Освободителната война през 1877–1878 г. тези преобразувания не се извършват на практика. Според К. Миславски именно от тази година започва да се руши самобитността на Българското централно училище в Болград.

* * *

Както беше отбелоязано, управлението на БЦУ е поверено на трима настоятели и един кандидат (който е в резерв), избирали веднъж на три години от пълномощните представители

на 40-те колонистки общини³². Обикновено в изборите се издигат повече кандидатури, отколкото е нужно по Хрисовула. След изборите окръжният управител представя протокола със списъка на избирателите и избраните на министъра на просветата и едва след утвърждаването му попечителите влизат в своите пълномощия. Министерството не винаги одобрява резултатите от вата: понякога то иска разяснения за недостатъчния брой на избирателите, а в други случаи поради исканията от Болград да се анулират изборите и назначават нови³³.

Избраните епитропи, директорът на училището и окръжният управител, който е председател по право, съставят Попечителния комитет на Болградското централно училище. Според Хрисовула Епитропията е организатор и ръководител на учебната и възпитателната дейност в учебното заведение, като носи отговорност и за благоустройството му в стопанско отношение. В крайна сметка от дейността на Попечителния комитет, който е натоварен с такива големи пълномощия, зависи съдбата на училището.

К. Миславски, който има доста противоречиво отношение към Епитропията, отбелязва, че от тези лица се изисква „непрекъсната дейност, солидни знания и достатъчна компетенция по учебните и възпитателни въпроси, голяма енергия, настойчивост и в края на краишата, необходим опит и честност в стопанските дела“³⁴. Обикновено епитропите произхождат от по-заможния слой от българските търговци и занаятчии, които често пътуват, знаят няколко езика, имат по-широк кръгозор и богат житейски опит. Те се ползват с авторитет сред цялото българско въдворение. При все това в запазилите се архивни материали често срещаме неласкави оценки за епитропите от префектите. Огромният брой донесения и оплаквания до МИНП и Министерството на вътрешните работи срещу попечителите от окръжните управители стават редовно явление през 60-70-те години³⁵. И това е напълно разбирамо: румънци по произход, държавни чиновници, префектите винаги са били на страната на правителството. Като виждат в тях лица, които пречат за развитието на училището в национално българско отношение и се възползват от честата им смяна, епитропите постепенно престават да канят председателя на Попечителния комитет на заседанията. В резултат на това пренебрегване министерството непрекъснато получава пристрастни донесения за училището и настоятелите му³⁶.

Според нашето дълбоко убеждение Болградското централно училище изпълнява своята историческа мисия благодарение на икономическия статут, закрепен с правителствения Хрисовул, и на това, че пълният разпоредник на училищните имоти е Попечителният комитет. Като се грижи за увеличаването на училищните доходи, попечителите правят всичко възможно, за да дадат духовен и стопански тласък на учебното заведение. През цялото съществуване на Централното училище румънските власти се опитват да превърнат неговите имоти в държавни. Евентуален успех в това отношение би дал на официален Букурещ възможност да диктува своите условия на Болград без посредници, роля, която в случая изпълнява Попечителният комитет. Като водят тънка дипломатическа игра, епитропите издържат на натиска на финансовото и просветното министерство през 1864–1866 г., когато от тях се изисква да прекърсят приходите на колонистките училища към „редовните приходи на държавата“³⁷. Попечителният комитет си дава сметка за скритите мотиви на това решение (което, ако се осъществи, може да доведе до промяната в програмата на училището и превръщането му в румънско) илага всички усилия да запази статуквото му. През март 1865 г. епитропите се обръщат със специален Мемоар до министъра на външните работи, в който, като се позовават на предишните си помощи за Румъния, уверяват държавника, че „колонистите са готови и за в бъдеще да жертвуват от все сърце“. Епитропията изпраща и двама депутати в Букурещ, които да действат за каузата на училището пред владетеля княз Александър Йон Куда. Всички тези мерки довеждат до положителен завършек на работата – икономическият суверенитет на училището е запазен.

През 1866 г. румънското правителство отново се опитва – този път чрез по-зовоалиран ход – да завладее средствата на училището, които не са малко. Опитва се да склони Попечителният комитет да участва в националния заем, като го призовава да бъде „привързан към своето отечество“³⁸. Но попечителите, които нямат доверие на румънското правителство, заедно с болградските първенци предпочитат да купят мошията Киселия-маре. Оскърбеното министерство одобрява този акт едва през 1867 г.

Тъй като Централното училище се намира в Румънската държава, попечителите му са в пряко подчинение на Министер-

ството на изповеданията и просветата. Епитропите са задължени да представят годишните бюджети на училището за одобряване от министерството, да искат съгласие от официалните власти за уреждане на публичен търг за недвижими имоти и едва след търга и одобрението му от МИНП да сключват договори с предприемачите.

* * *

Попечителният комитет е упълномощен от Хрисовула да издирва преподаватели за училището и да ги препоръчва на министерството за назначаване. Колкото до утвърждаване на директора, в документа липсват преки указания, но попечителите си „присвояват правото“ да издирват кандидати и за тази длъжност. Стараят се да назначават за директори лица с висок образователен ценз и непременно да са от български произход. Понякога МИНП налага своята воля и определя директора без препоръката на Епитропията. Така става на два пъти: през 1864 г., когато е назначен Т. Икономов, и през 1869 г., когато директорството поема единственият румънец в цялата история на БЦУ – Титус Първу. Попечителите не могат да се помирят и като протестираят, търсят други кандидати, достойни за тази отговорна длъжност. Така още преди да бъде назначен Икономов, епитропите поканват за директор Васил Хаджистоянов-Берон, който се съгласява и пристига в Болград. И макар че учителското тяло приема страната на Икономов, на 7 ноември 1864 г. В. Берон е назначен за директор на МИНП³⁹. Учителското тяло се помирява с факта, а училищният инспектор И. Павлов, отбелязвайки, че „българите се въодушевиха от това събитие твърде много“, смята, че е необходимо директорът да е румънец, ако министерството има за цел „да насочи по правилен път националната кауза на народната просвета за целия окръг Болград“. Министерството реализира това мнение едва през 1869 г., като назначава за директор Титус Първу. Попечителният комитет отново не се примирява и препоръчва свои кандидати – първо архимандрит Никонаил Зографски, след това Иван Касабов, но министерството не ги одобрява, като се позовава на „предстоящата реорганизация на училището“⁴⁰. Едва на 28

декември 1870 г. МИНП назначава за директор Павел Теодорович. Като изказва благодарността си на министъра „за тази родителска грижа“, Епитропията съобщава, че това „назначение ... бе посрещнато с жив и неизказан ентузиазъм от страна на учителското тяло и цялото население на окръга“⁴¹.

Взаимоотношенията между епитропите и директора са твърде противоречиви и променливи. Въз основа на деловодската документация (предимно протоколи от заседанията на Попечителния комитет, доклади на директорите до Епитропията) К. Миславски стига до извода, че Попечителният комитет само при Димитър С. Мутев се е вслушвал в мнението на директора, той се е ползвал със заслужен авторитет и настоятелите изпълнявали неговата воля. След смъртта на Мутев положението се променя: директорите попадат в зависимо положение от попечителите и стават преди всичко изпълнители на техните постановления. Миславски дори смята, че съдбата на мерките, взети от директорите за подобряване на училищното състояние, е зависела много често от възгледите на епитропите и дори от тяхното лично разположение към директора. Трябва да отбележим, че такъв поглед към директора култивира и възрожденската преса. През 1863 г. в. „Българска пчела“ недвусмислено внушава на Епитропията, че за благоприятното развитие на училището „много и почти всичко зависи от тримата попечители, ... а директорът и учителите са ходатайци наемни и нищо по-вече“⁴². Показателно в това отношение е и писмото на единия от попечителите, Александър Узунов, до Иван Касабов от април 1872 г. Като моли адресата да поема директорството в Централното училище, той съобщава, че П. Теодорович „няма никакъв кусур, но само, че е слаб духом“⁴³. Попечителите не се церемонят с Павел Теодорович, разпоредбите им до него имат форма на преки заповеди, въпреки че според Хрисовула директорът е пълноправен член на Епитропията.

Другата заслуга на Болградското централно училище е, че то съсредоточава значителен интелектуален потенциал в лицето на преподавателите си. Първата грижа на истинския организатор на това учебно заведение – доктора по философия Д. С. Мутев, била да подбере компетентни учители, висшисти и специалисти в своите научни области, с български произход. В Болград са поканени выпускници на университетите в Берлин, Прага, Москва, Киев, Одеса, Букуреш, Вюрцбург, Лайпциг, Пражкия политехни-

чески институт, Санкт Петербургския главен педагогически институт, възпитаници на агрономическото училище в Париж, търговското училище във Виена, Парижката инженерна школа, Кишиневската духовна семинария⁴⁴. След смъртта на Мутев Попечителният комитет прави всичко възможно да запази този критерий спрямо учителския персонал и препоръчва за учители само българи, завършил висши и средни специални учебни заведения. По време на директорството на В. Берон (1864–1867 г.) окончателно се определя постоянен щат на преподавателите. Учителският състав се разделя на две категории: с висше образование за второ отделение и със средно – за първото.

Процедурата за назначаване на учители в Болградското централно училище се различава от действащата в Румъния единствено по това, че Попечителният комитет издирва кандидатите за преподавателски длъжности и ги представя за одобрение в министерството. В началните години на това учебно заведение епитропите представляват свидетелства за образователния ценз на претендентите и молят министъра да утвърди кандидата им. МИНП назначава учителите временно с тригодишен изпитателен срок, след сполучливото преминаване на който те стават действителни преподаватели със специален княжески декрет. Това положение се запазва до 1867 г., когато МИНП въвежда нови правила и задължителни изисквания за назначаване на учителските длъжности и средните учебни заведения. Румънското правителство се опитва да промени закрепения с Хрисовула ред за заемане на преподавателските длъжности в Централното училище. Министерството установява следната процедура: обнародва в правителствения вестник обява за вакантни места с посочване на датата и мястото, където ще се състои конкурсът⁴⁵.

Изпитните конкурсни комисии се състоят от известни личности: учители, професори от Медицинския факултет в Букуреш, сред които срещаме имената на д-р Георги Атанасович, Димитър Пешаков, д-р Петър Протич, Богдан Петричейку-Хашдъу, Гаврил Музическу и др.

Понякога на конкурса, обявен от МИНП, се явяват няколко кандидати за едно вакантно място. През 1875 г. в конкурса за катедрата по български език и славянска литература участват двама възпитаници на БЦУ – Павел Евтушенко и Иван Иванов. Първият кандидат печели конкурса, тъй като дава „доказателства за по-солидни и по-обширни знания“. В други случаи канди-

тите, дори и да нямат „достатъчни доказателства“ за професионализъм, все пак се назначават за учители, понеже нямат конкуренти или се взема предвид педагогическият им опит⁴⁶.

Според сведенията, запазили се в архивите, през 1867 г. в Централното училище в Болград от 14 учители само двама – Николай Казанакли и Теодоси Икономов – са назначени окончателно за действителни преподаватели, а останалите, освен Димитър Ямболов, който не е утвърден от МИНП поради загубване на дипломата си в Букурещ, са временни учители⁴⁷. Ямболов преподава физика в училището от август 1856 г. и нито веднъж не се явява на конкурс⁴⁸. От цялото учителско тяло единствено Г. Ангелеску, учител по румънски език, е назначен от министерството. Всички останали са препоръчани от Попечителния комитет. В повечето случаи кандидатите на епитетропите завършват учебни заведения в славянски държави, не владеят държавния (румънски) език и не могат да положат изпит веднага. Например учителят по български език и литература Васил Димитров Стоянов, абсолвент на Пражкия университет, не е „достатъчно подготвен по румънски език“ и моли Епитетропията да отложи конкурса. Попечителите приемат предложението му: назначават го за учител на 25 май 1873 г., но конкурсът за заемане на длъжността му се провежда на 3 януари 1874 г.⁴⁹

Трябва да отбележим, че попечителите търсят учители по различни пътища: водят кореспонденция с представителите на българската интелигенция в Букурещ Д. Пешаков и д-р Г. Атанасович⁵⁰, поддържат връзки по този повод и с Марин Дринов. Друг път епитетропите се обръщат направо към претендентите, какъвто е случаят с Иван Касабов през 1865 г.⁵¹ От 1867 г. Попечителният комитет препоръчва за учители и абитуриенти на училището⁵², а от 1874 г. в БЦУ започват да се връщат неговите стипендианти, завършили различни висши и средни специални учебни заведения предимно в чужбина⁵³. Като се стреми да отнеме прерогативите на Попечителния комитет да препоръчва учителите в Централното училище, Министерството на просветата от време на време се опитва да налага свои кандидатури. Епитетропията отхвърля министерските искания и успява да запази правото си, като по този начин доказва самобитния национален характер на училището. Понякога тя встъпва в открита и драстична борба с официалните власти, за да отстоеи своите кандидати. През 1864 г. министерството назначава за учител

по математика Георги Ангелеску, но тъй като епитетрите имат собствен кандидат за тази длъжност – Тодор Параладов, – Ангелеску е определен за учител по румънски език и литература. Попечителният комитет полага максимални усилия и за отстояване на кандидатурите на своите стипендианти, когато министерството се опитва да ги замести с румънци. През 1876 г. випускникът на математическия факултет в Новорусийския университет Васил Василев, поканен от Епитетропията да заеме длъжността на учител по математика в горния курс, не се явява на конкурса, обявен от МИНП⁵⁴. Вакантното място е заето от спечелилия конкурса Н. Михъйлеску, който пристига в Болград през октомври. Попечителният комитет обаче отказва да го приеме и обосновава решението си с факт, че „всички учители трябва да владеят български език, защото мнозинството от учениците са от Добруджа и почти не знаят румънски“. Такъв е мотивът за решението учителите „да бъдат назначени от Комитета и само признати от министерството“. В резултат на това Н. Михъйлеску си подава оставката, а Васил Василев става учител по математика в горните класове до обявяването на нов конкурс⁵⁵.

Учителското тяло на Централното училище в Болград се налага в зависимо положение от Попечителния комитет. Преди всичко преподавателите са материално подчинени – Епитетропията им изплаща заплатите, тя определя какво ще е възнаграждението⁵⁶. От друга страна, преподавателите са на частна служба, наемни лица, а това ги прави зависими и в морално отношение. Така Попечителният комитет лесно успява да се избави от неугодните му учители. Първата жертва е Сава Радулов в 1861 г.⁵⁷ Учителят по немски език А. Скултети⁵⁸ пък е уволнен през 1873 г. от длъжността си с хитрост: попечителите дават обява за вакантна катедра по немски език, макар че по това време тя е заета от Скултети. На мястото му епитетрите налагат Кириак Цанков⁵⁹. Сред уволнените от Попечителния комитет са и Тодор Шпакович, Иван Иванов и Васил Христев, обвинени от епитетрите в политическа дейност, която според тях „не отговаря на мисията им като учители“. Обаче това решение на попечителите предизвиква буря от протести от страна на болградчани, които признават уволнените за „почитани учители“, а уволнението им се квалифицира като незаконно. Независимо от възраженията, тримата учители са възстановени на работа едва през 1874 г., и то от новоизбрания Попечителен комитет⁶⁰.

Общо взето, без да абсолютираме или пренебрегваме тези погрешни и субективни действия, не винаги правилни и справедливи тактически ходове на Епитетропията, ще подчертаем, че стратегическата си цел – запазване на българския характер на училището чрез подбиране на преподавателския персонал – тя обективно постига. В Централното училище в Болград преподават плеяда учители българи с висока квалификация и огромен авторитет: Сава Радулов, Димитър Мутев, Васил Берон, Теодоси Икономов, Васил Попович, Васил Стоянов, Кириак Цанков, Павел Теодорович, Богдан Горанов, Иван Гошев и др. С техните грижи и старания в учебното заведение се създава една неповторима атмосфера на български просветен център, в който преди всичко се култивира българщината, повдигането на българския народен дух.

* * *

През цялото време на съществуване в Болградското централно училище (1859–1878 г.) учат около 2000 ученици, преобладаващо мнозинство от които са деца на български колонисти и български младежи отвъд Дунава⁶¹. За същото време училището дава 14 випуска със 137 зрелостници, от които само петима не са българи. Между възпитаниците срещаме представители на различни краища от българските земи: Панагюрище, Ямбол, Шумен, Лясковец, Сопот, Видин, Калофер, Трявна, Сливен, Стара Загора, Горна Оряховица, Габрово, Прилеп и други македонски селища. В училището учат българчета от колониите Болград, Ташбунар, Чешмекъй, Конгаз, Тараклия, Комрат, Карагач, Вайсал, Шикирликитай, Анадол, Фънтьна Дзинилор, Слободзея, Чешмя Варуйт, Вулканещи, Колибаш, Долукъй, Фрикъй, Бановка, Нови Троян, Купаран, а също така и от градовете Букуреш, Кишинев, Тулча. Широкият географски спектър красноречиво показва, че това учебно заведение се ползва с голям авторитет сред българите. Точният брой на младежите от Българско, дошли да учат тук, не се знае. Разполагаме със сведения само за 1869–1870 учебна година – от 152 ученици „30 са чужденци-българи“⁶². Изказаното от време на време становище на официалните власти да не се приемат в училището „ученици от

българските земи, които не знаят румънски език“, не се приема от Попечителния комитет. Той го квалифицира като „пълен абсурд“ и при всички удобни случаи го отстоява пред МИНП.

Според Хрисовула обучението в училището е безплатно. Училищите не заплащат учебни такси. Родителите им обаче имат значителни разходи по снабдяването с необходимите учебници и приемането на частни квартири за децата си. Тъй като това ограничава приема на ученици, постепенно възниква идеята да се учреди пансион в училището, който по инициатива и желание на всички български колонии започва дейността си от 1861 г.

Първоначално пансионерите (11 души) са настанени в частни къщи на издръжка на Епитропията. След официалното откриване на интерната (4 март 1863 г.)⁶³ броят на пансионерите нараства. През 1870–1871 учебна година от 171 ученици 50 се издържат със средства на училището. В други случаи учениците, които идват от българските земи, прибягват до помощта на меценати-българи. Например Калчо Калчев от Дивдядово, Шуменско, в писмо до Маринчо Бенли съобщава, че е лишен от средства и покровител и моли да му отпусне пари за следване в Централното училище поне за една година⁶⁴.

Поради теснотата на интерната обаче някои от пансионерите се настаняват в частни квартири, а Попечителният комитет им отпуска по 7,5 рубли месечно. Според Атанас Данев тези средства не са достатъчни. Затова той моли вуйчо си войводата Панайот Хитов за подкрепа.

Първоначално се предвижда в интерната да постъпват по един ученик от всяка колония – непременно от бедно семейство. През 1864 г. обаче от 29 пансионери 15 са от Мизия, Тракия и Добруджа. Вероято епитропите, подтиквани от желанието да подпомогнат своите братя отвъд Дунава, решават да приемат повече младежи от отечеството си, считайки това за „свят патриотичен дълг“⁶⁵.

Според възпитаника на пансиона Владимир Дякович „задръжният живот в пансиона и близкото другарско общение на учениците от Бесарабия с ония от различните краища на Добруджа, Мизия, Тракия и Македония бяха най-силните фактори за подигане патриотическия дух и за закрепване националното съзнание“⁶⁶.

К. И. Миславски остро критикува липсата на възрастови ограничения в системата при приемането на учениците в БЦУ.

Той справедливо отбелязва, че администрацията не предявява строги изисквания и дава твърде широк достъп на всички желаещи да учат тук⁶⁷. Но като имаме предвид, че това е единствено за почти две десетилетия средоточно училище за българи, позицията на попечителите в това отношение е напълно обяснима. Същото се отнася и за съществуващата в училището практика да се набират свободни слушатели. Тази форма на обучение помага на по-възрастните български младежи (предимно от България) да повишат образователното си равнище и се подготвят за следване.

През учебната година в Болградското централно училище има две изпитни сесии: зимна (междинна) и лятна (преводна). Обикновено главната, лятната сесия е през юни и след нея на учениците се раздават награди.

След завършването на пълния курс на училището зрелостните му имат право да постъпят на гражданска или военна служба в Молдавското княжество (по-късно – в Румънската държава) или да станат учители в Централното училище. Относно правата им да се записват във висши учебни заведения в Хрисовула няма преки указания. Според Миславски епитропите не желаят да лишават възпитаниците си от това право. Както е известно, в Централното училище съществува практика за завъртане на абитуриентските свидетелства от министъра на просветата. През 1865 г. и 1866 г. обаче министерството отказва да утвърди свидетелствата, като се позовава на специфичния статут на това учебно заведение. Това обстоятелство попречва на първите зрелостници на училището да постъпят веднага във висши и средни специални училища. Епитропията намира изход и от това положение. По нейна инициатива упълномощените от всички колонии решават на събрание през 1867 г. да отделят 1000 рубли „за изпращане на младежи в чужбина, за да продължат образоването си“⁶⁸. Определят се двама абитуриенти, претенденти за тази стипендия – Димитър Греков и Димитър Начев. От септември 1867 г. попечителите започват да настояват пред министерството да одобри тази инициатива. След явяване на конкурс, като стипендианти в Париж заминават Димитър Греков и Георги Велчев. Това обаче става едва през ноември 1868 г.

Трябва да отбележим, че министерството без особен ентузиазъм изпраща зрелостните на БЦУ в чужбина; опитва се

да внуши на Епитропията, че това се отнася само за специалности, които липсват в Румъния.

Предназначената в бюджета на Централното училище за 1873 г. сума за стипендиантите е значителна – 12 960 леи. По това време учебното заведение има четирима възпитаници в чужбина: Димитър Греков – право (Екс ан Прованс, Франция), Георги Велчев – политехнически науки (Париж), Михаил Николаев – естествени науки (Прага), и Иван Гошев – агрономически науки (Вюртемберг, Германия). Освен това Епитропията отделя специални субсидии за полустипендианти. По същото време такава стипендия получава студентът във физикоматематическия факултет на Новорусийския факултет в Одеса Васил Василев. През 1875 г. болградчани имат още трима полустипендианти: Прокопи Давидов – медицина (Франция), Александър Фитов и Иван Маринов – политехнически науки (Карлсруе, Германия). За цялото време на съществуването си Централното училище издържа общо 19 стипендианти⁶⁹. Обстоятелството, че сред бившите възпитаници на БЦУ срещаме випускници на висши учебни заведения от европейски мащаб (университетите в Париж, Женева, Брюксел, Виена, Прага, Берлин, Санктпетербургска военна академия), подкрепя твърдението, че като общеобразователно средно учебно заведение то дава солидна подготовка за своето време.

Освен педагогическият персонал за подготовката на възпитаниците на училището помагат и двете му библиотеки. Едната от тях е учредена в 1860 г.⁷⁰ и е предназначена за преподаватели и учениците от горния курс. Тя се ползва от цялото българско население в Болград като народно читалище. Тази библиотека разполага с добър книжен фонд, почти всички български периодични издания, както и книги, вестници и списания на френски, английски, немски, руски, чешки, сръбски и румънски език. Тук се намират в оригинал събрани съчинения на Волтер, Ракин, Буало, Монтеско, Ламартин, Юго, Лесинг, Шилер, Гьоте, Хайне, Байрон, Шекспир, Данте, Пушкин, Лермонтов, Островски, Тургенев, Гогол. Учениците ползват историята на Рим от Момзен, трудовете на Н. М. Карамзин, Ю. И. Венелин и С. Соловьев, лингвистичните проучвания на Гилфердинг и Шафарик, философските книги на Спенсер и Конт, изследванията на Ч. Дарвин. Според известните извори през 1876 г. библиотеката притежава 593 заглавия в 964 екземпляра на обща стойност 4885 леи. По

бюджета Попечителният комитет разходва 1000 леи годишно за обогатяване на библиотеката⁷¹.

Учениците използват предимно учебниците, отпечатани в печатницата на БЦУ – написани или преведени на български от техните преподаватели-книжовници С. Радулов, Д. Мутев, Т. Икономов, В. Берон, Д. Начев⁷². Без да разглеждаме тук ролята на печатницата, ще отбележим само, че в нея са издадени общо над 40 учебника⁷³. Според сведенията на Миславски обаче остро се усеща липсата на учебници и помагала. В повечето случаи учениците се занимават по ръкописните си бележки⁷⁴. Поради това обстоятелство през 1868 г. Теодоси Икономов опитва да издава периодическо списание „Общ труд“, в което се предвижда да се печатат и учебни материали. За съжаление от списанието излизат само три книжки.

* * *

През 1872 г. в училището се създава и ученическо дружество „Събуждане“. То има за цел да помогне за умственото и нравственото развитие на членовете, изучаване на българската история, географията на Балканския полуостров, български език⁷⁵. Дружеството разполага с устав и печат, събира членски внос, провежда заседания и събрания, на които се изнасят беседи, обсъждат се трудовете на К. Иречек, А. Н. Пъпин; четат и откъси от произведенията на някои руски писатели⁷⁶. Именно дружеството създава през 1874 г. и втората училищна библиотека. Тя се състои от книги, които се препоръчват от самите ученици и се изписват със средства на дружеството им. Съществува и практика за даряване на книги, годишни течения на вестници и списания с парични помощи на учителите Сава Радулов, Васил Стоянов, Васил Христев, Кириак Цанков, Павел Евтушенко, архимандрит Йосиф Видински и болградчаните Иван Мумжиев, Иван Иванов, Олимпи Панов и др.⁷⁷ Към 1880 г. библиотеката на дружеството има 392 заглавия, от които 201 са на български език, 172 – на руски и 19 на румънски⁷⁸. Като имаме предвид, че по това време в Болград частните библиотеки не са многобройни, става ясно каква огромна роля изпълняват тези две училищни библиотеки за цялото население на града.

Накрая искаме да обърнем внимание на още едно важно обстоятелство. Атмосферата в Централното българско училище в Болград способства за формирането на свободолюбив дух у учениците, за причастието им към идеите за освобождаване на отечеството и създаване на свободна България. Дори отношенията между епитетрите и възпитаниците помагат за това. Според съденията на К. Миславски попечителите в специални обръщения запознават учениците с откъси от протоколите на заседанията си, наричайки възпитаниците „господа“. Учащите се също изпитват респект към родолюбивата дейност на епитетрите.

За култивиране на националното самосъзнание у учениците, както и у цялото българско възвръщане, голямо значение имат театралните постановки на училищната трупа, създадена през 1868 г., организираното празнуване на Деня на светите болгари братя Кирил и Методий, патрони на училището, паметта на свети Иван Рилски и др.

Както се вижда от архивните материали, възпитаниците на Болградското централно училище са в течение на революционните акции в българските земи. И това е очевидно. В училището преподава от 16 декември 1872 г. до края на 1874 г. подпредседателят на БРЦК Кириак Цанков – „благородна душа“⁷⁹, с която членовете на ученическото дружество „Събуждане“ поддържат връзка през 1875 г. Учениците кореспондират с войводата Панайот Хитов⁸⁰ чрез племенника му Атанас Данев, общуват и с Божидар Запрянов⁸¹. Според спомените на А. Теодоров-Балан някога като ученик в Болград са слушали „дивите разкази за български войводи и хайдути“ от А. Данев и други български младежи, дошли в града от българските земи⁸².

Тези връзки не остават без последствия. В писмото си до Панайот Хитов от 4 април 1876 г. племенникът му съобщава, че много ги зарадвало това, че „народните работи напредват“. „Имам под ръка 10 ученика от 18 до 23 години – 7 от България, трима от тука. Те са най-първите в цялата гимназия и по учението, и по поведението“ – допълва той и убеждава войводата, че всички ще са готови да участват в освобождението на отечеството⁸³. От друго писмо на П. Теодорович до К. Цанков от 7 май същата година научаваме, че осем ученици от Централното училище избягали, за да се присъединят към избухналото в България въстание. Шестима от тях били от Българско и двама болградчани⁸⁴. Можем да предположим, че и в двете писма ста-

ва дума за едни и същи лица. Известно е например, че в българското опълчение участват голям брой от випускниците на БЦУ, сред които са Олимпий Панов, Георги Ст. Тодоров, Георги Н. Янков, Георги Табаков, Венедикт Попов, Ефтим Николаев, Александър Каназирски, Данail Николаев и др.⁸⁵

Всичко това ни дава възможност да направим извод, че през 1859–1878 г. Болградското централно училище израства не само като общеобразователно учебно заведение. То се превръща в национален просветен център, в културно огнище, потопено в българска духовна среда. Отговаряйки на потребностите на българското националноосвободително движение, Централното училище в Болград извършва огромна работа за създаване на национална българска интелигенция. И това е най-важният резултат от дейността на училището, който ще има ключово значение по време на изграждането на новоосвободеното Отечество.

Начално образование и просветна дейност в българските селища

Просветата в колониите, населени с български преселници, се развива главно чрез две основни културни институции – училището и църквата. По такъв начин главните фигури на българската национална просвета тук са учителите и свещениците. Освен това не би отговаряло на историческата реалност и отстраняването от този състав на просветните дейци и ограмотени селски родолюбци, измежду които са писарите, представителите на местната администрация.

Ще напомним, че в пределите на Руската империя във всички български селища съществуват първоначални ланкастерски училища, издържани от общините, с руски език на обучение. Непосредствено преди и през Кримската война обаче редица училища са затворени: от една страна, поради материални трудности, а от друга – по причина на антиучилищна политика, водена от тогавашния управляващ на колониите подполковник Арандаренко⁸⁶. Точният брой на училищата в присъединената към Молдова част на Бесарабия не е известен. Според В. Дякович те са 30, останали „от руско време“⁸⁷. Както отбелязахме по-

горе, разнородният състав на колониите се отразява твърде негативно върху развитието на българското образование в този регион.

В Хрисовула за отварянето на Централното училище в Болград, издаден от княз Богориди през юни 1858 г., се споменават и първоначалните училища, „които отчасти съществуват и които ще се отворят в бъдеще и в другите колонии“⁸⁸. По такъв начин едновременно с позволението да се учреди БЦУ, този документ дава на колонистите и правото да откриват начални училища в колониите. В княжеската грамота не се споменава нито за програмата на тези училища, нито за тяхното управление. През 1859 г. обаче намираме сведения за ръководството им от страна на Централното училище⁸⁹. Как е станало това, можем само да гадаем, тъй като не са ни известни документи, непосредствено свързани с възлагането на координиращи функции на Епиропията, както и тя да се грижи за началното образование в колониите. Някои по-късни извори хвърлят светлина по този въпрос. Например през май 1869 г. пратеникът на Министерството на просветата и изповеданията И. К. Массим, който инспектира училищата в Болградския окръг, основателно се спира на факта, че според Хрисовула Попечителният комитет е създаден само за ръководството на Централното училище и „нито един член от този акт не му признава никакво право за намесване и в първоначалните училища“. Делегатът на МИНП изрично заявява, че „Комитетът си осигури това право сам чрез неразбраното съгласие на централната власт“, т.е. възползвайки се от обстоятелството, че в края на 50-те години в Румъния още не е изработен единен закон за просветата (страната като единна държава едва през 1862 г. е призната де факто и де юре) Новоприсъединените територии още не са интегрирани в новата държава, правителството, по-точно Министерството на просветата на Молдова, за по-доброто осъществяване на своята не докрай избиствена училищна политика, решава да възложи на Епиропията на БЦУ и надзора върху първоначалните училища на колониите. Вероятно официалните власти са имали предвид да запазят това положение само до изработването на държавна училищна стратегия и тактика.

Като разбира, че „е длъжен да се грижи във всяко отношение за подобряването на общинските селски училища и най-вече по отношението на просвещението“, Попечителният коми-

тет много бързо преценява важността на тези свои функции и се заема:

- да издирва и назначава учители в общинските училища;

- да бъде методичен център за първоначалните учебни заведения (т.е. да ги снабдява с учебно-методическа литература, да съставя специални изпитни комисии от преподаватели на БЦУ по време на семестриалните изпити);

- да бъде посредник между МИНП и селските училища и при това да насочи всичките си усилия, за да запази българския характер на тези учебни заведения.

През 1860 г. Епиропията назначава капитан Павел Грамадов⁹⁰ за главен училищен инспектор (надзирател) на колонистките училища. Този пост е включен в щата на Централното училище. Заедно с директора Д. Мутев Грамадов обикаля колониите, като убеждава общините да възстановят дейността на училищата⁹¹. Както изглежда, по-късно инспекторската длъжност е премахната, въпреки че Епиропията предприема опити през 1864 г. да назначи на свободното място Пандели Кисимов. Като има предвид реорганизацията на просветното дело в колониите, МИНП не разрешава това назначаване⁹².

Според сведенията от 1859–1860 г. в Болградския окръг има начални училища в следните селища: Болград (първоначално училище с 232 ученици), Каракурт, Кайраклия, Чешмия Варуйт, Долукъй, Стари Троян, Фънтьна Дзинилор, Дермендере, Конгаз, Вайсал, Бабели, Бановка, Еникъй, Вулканеши, Карагач, Чешмекъй, Болбока, Курчи, Сатуново, Импутица, Вълени, Картал, Слободзея, Фрикъцей, Хаджиабдул. Т.е. в 25 колонии от общо 40 са открити първоначални училища с един или два класа⁹³. Ако съдим по годините на записването на учениците в селските училища, посочени в семестриалните каталози (1854, 1857 г.), можем да предположим, че те или не са прекъсвали дейността си, или са функционирали спорадично. По това време в Болградското училище се преподават четене, писане, броене, аритметика, изписване на цифри, молитви в първи клас, а във втори – религия, география и руски, български, румънски, гръцки език.

През 1864 г. броят на училищата в колониите е вече 33. Във всички селища, населени с българи, гагаузи и албанци, действат първоначални училища. Архивните документи от 1865–1866 г. свидетелстват, че в тези училища обикновено учат не по-малко от 20 деца. Срещат се и учебни заведения с доста голям

брой ученици: във Вулканещи – 69 ученици, в Чешмекъй – 55, в Кайраклия – 43, в Карагач – 30, а при Тодор Параладов в Болград – 183 души⁹⁴.

Всички колонистки училища се издържат от общините, които предоставят сградите, осигуряват отоплението и задоволяват другите нужди на училищата в материално отношение. Трябват да отбележим, че към 1869 г. всички селски училища имат специално построени сгради, с едно изключение в колония Хаджиабдул, където училищната сграда е взета под наем. Така българските преселници всъщност подпомагат румънската държава да развие учебното дело⁹⁵.

Според статистиката за 1869 г. в Болград има пет първоначални училища – две румънски и три български. В останалите колонии броят на училищата се запазва. Изключение прави Етуния, където училището спира дейността си поради уволняването на учителя П. Мустаков по искане на общината. Наред с това през 1869 г. в селата започват да се откриват и девически училища. Първо такова учебно заведение е основано в Конгаз с учителка Стефана Тодорова. През следващата година подобни училища се откриват в Ташбунар, Шикирликитай, Фрикъцей и Чешмекъй.

Съществуващите училища са няколко вида: трикласните са шест (в Болград две, Бабели, Кайраклия, Колибаш и Фрикъцей), двукласните са в 18 селища, а в останалите 11 колонии училищата са еднокласни⁹⁶. По това време в тях преподават следните предмети: четене, писане, първоначални познания по български език: читане, писане, молитви, свещена история, катехизис, молдавски език, начала на френски език и ръкodelie. Дописникът критикува учителката от Кишинев Мария Баранова и колежката ѝ, „които презират българския език.“¹⁰¹

Трябва да отбележим също, че огромен брой от учениците в селските първоначални училища продължават образоването в Централното училище в Болград. Точният брой на бясарабси в Централното училище в Болград. Точният брой на бясарабски българи, учили тук, не се знае, но изхождайки от статистическите данни на К. Миславски, можем да предположим, че в БЦУ се записвали мнозина представители от всяка една колония⁹⁷. Сред аббитуриентите са Васил Желязков, Димитър Сима, Васил Василев, Кириак Кирияков, Данил Стадников, Иван Бощиков от Конгаз, Илия Команич, Георги Стоянов, Тодор Узун от Ка-Колибаш, Иван Гошев, Трифон Брънзов, Стани Минев от Карагач, Николай Ненчев от Чешмекъй, Пантелей Караджов от Вайсал, Михаил Атанасиу, Георги Дерманчев от Ташбунар, Пе-

тър Вулпе от Анадол, Димитър Балабанов от Шикирликитай, Григорий Кувач от Слободзея, Ефимий Дуков от Чешмия Варуит, Константин Петиш от Вулканещи, Васил Шишман от Долукъй, Игнат Даскаленко от Фрикъцей, Николай Вулпе от Брънза, Петър Сяров от Фънтъна Дзинилор⁹⁸. Трябва да подчертаем обаче, че повечето от постъпилите в училището завършват само първото отделение на БЦУ. Мнозина от тях се връщат в родните си селища като учители, други стават писари или се занимават с търговия и земеделие. Каквато и професия да упражняват, това са грамотни хора, които привнасят в българските колонии знания и култура, формират обич към българска история, събуждат стремеж към българската книга и печатното слово въобще.

В следващите редове ще се спрем по-подробно на женското първоначално образование в колониите, което води историята си още от 40-те години на XIX век⁹⁹. През 1859 г. „Цариградски вестник“ отбелязва, че девическото училище в Болград отново започва дейността си след кратко прекъсване. Вестникът съобщава, че болградчаните са поканили възпитателка от Кишинев¹⁰⁰. През 1860 г. в. „България“ също споменава за това двукласно училище, в което преподават следните предмети на руски език: четене, писане, молитви, свещена история, катехизис, молдавски език, начала на френски език и ръкodelie. Дописникът критикува учителката от Кишинев Мария Баранова и колежката ѝ, „които презират българския език.“¹⁰¹

През 1863 г. Попечителният комитет взема под свое ръководство това училище. Предвижда уроците да се преподават от учители от Централното училище. Целта на Епитропията е очевидна: да се превърне това учебно заведение в средно училище с български език на обучение. Но през 1864 г. МИНП изпраща в Болград учителката Елена Чернат като преподавателка по румънски език. През февруари 1865 г. училищният инспектор И. Павлов красноречиво описва атмосферата в това учебно заведение. Сам той е много враждебно настроен към другата преподавателка, „руската възпитателка“ Надежда Пол, и изобщо към Епитропията. Инспекторът смята, че те са виновни за най-голямата анархия и дезорганизация в девическото училище“. От този доклад научаваме, че училището се състои от три класа. Учителката Н. Пол в трети клас се занимава с ръкodelie, а останалите уроци вземат учителите от БЦУ отец Михаил Казанакли, Теодо-

сий Икономов, Александър Константинович, Георге Ангелеску, Карл Киншнер, Петър Бондарев и Тодор Парададов¹⁰². Във втори клас те преподават свещена история, четене, граматически правила, елементи от родна история, география, естествена история, аритметика, краснопис и рисуване; в трети клас ученичките учат катехизис, четене, граматика, отечествена история, география, аритметика, естествена история, краснопис и рисуване и факултативен курс по френски език. Освен това Елена Чернат, макар че е определена от МИНП за учителка в първи клас, преподава румънски език във всички класове¹⁰³. Павлов е много категоричен в преценките, като заявява, че това е „незаконно, скверно и скандално – в едно функциониращо в Румъния училище“ да преобладава българска система. За да премахне това неблаговидно положение, И. Павлов предлага да се преобразува училището в средно учебно заведение с преподаване в горните класове на румънски език, а на преподавателите от БЦУ да се забрани да идват тук. Освен това той счита за необходимо „невежата руска възпитателка“ да се замести с друга, „предана на моралните интереси на националното (румънско – б.а.) образование“¹⁰⁴. Предлага също Е. Чернат да се назначи за директорка на училището. Съдейки по всичко, тези искания се задоволяват и девическото училище в Болград според документалните извори от 1868 г. е вече румънско учебно заведение.

Един от многобройните доклади на директорката Чернат до МИНП сочи, че общината не се грижи за първоначалното училище за момичета¹⁰⁵, а през септември 1869 г. същата известява министъра, че кметът има намерение да премести нейното училище в друга сграда, като в общината се открие българско девическо училище с нейните ученички. Напълно е разбираема реакцията на кмета Андрей Парушев, още повече че тя е отражение на общественото мнение на болградчани, мнозинството от които са българи по произход. Като последица на министерските действия през октомври 1869 г. в Болград се създава още едно девическо училище, понеже според в. „Македония“ първото е румънизирано¹⁰⁶. И макар че официалните власти настояват да се върне сградата на девическото училище N:I, кметът А. Парушев е непреклонен. Той отказва да премести училището и настоява Елена Чернат да бъде увлнена, тъй като тя се „отнася твърде грубо с ученичките и гражданите и това е мотивът, че всички ученички се преместиха в общинското училище“¹⁰⁷.

Освен това училище през 1869 г. в Болград се открива още едно девическо еднокласно учебно заведение в Ямболската ма-хала, в което следват тридесет девойки. През септември 1870 г. в. „Отечество“ отбелязва, че тези общински училища с учителките си Надежда Пол, Екатерина Жекова и Донка Христова на 20 юни са участвали в тържеството, посветено на завършването на учебната година. На празника се раздавали награди на ученичките, а кметът А. Парушев произнесъл реч¹⁰⁸.

Както отбелязахме по-горе, в края на 60-те години девически училища започват да се откриват и в колониите. В тях преподават същите предмети: четене, писане, аритметика, свещена история, молитви, ръкodelие.

Попечителният комитет са занимава с разпространяване в първоначалните училища на учебно-методическа литература предимно на български език. По селата използват учебника по български език на Сава Радулов, български буквар на Павел Калянджи, практическата методика за изучаване на румънски език, преведена от С. Радулов. Употребяват и някои учебници от изданията на Хр. Г. Данова и Др. Манчов – българската граматика от Добри Войников, кратка и голяма аритметики¹⁰⁹.

Епиропията се грижи и закупува необходимите за колонистките училища книги и ги раздава безплатно по селищата. От почти всички учебници, издавани в печатницата на БЦУ, по 1–2 броя се изписват за селските училища за сметка на общините. Например от „Свещена история за децата“, преведена от С. Радулов, по два екземпляра поръчват общините Дермендере, Бановка и Вайсал, от учебника по обща история на Николай Казанакли общината в Чешмекьой поръчва пет екземпляра, а за Вулканещкото и Вайсалското училище се изписват по два¹¹⁰. Разбира се, тази картина се посреща на нож от румънските власти. Често те прикриват разочароването си, че не успяват да наложат румънския език в колонистките училища с обяснението, че българските учебници, препоръчани от Епиропията на първоначалните училища, не са одобрени от министерството и „не задоволяват началното образование нито в града, нито по селата“. Като взема предвид етническата пъстрота на колониите, окръжният управител К. Потека предлага през март 1871 г. да се напечатат всички учебници за колониите в Болградския окръг, „преведени на румънски език, но с диалекта на всяко население“¹¹¹. Това умерено, но с далечен прицел предложение обаче

е оставено без внимание от румънското министерство. Напротив, то нареджа най-популярният в колонистките училища буквар на Радулов да се използва само до края на учебната 1870–1871 г., след което първоначалните училища да се снабдят с румънски учебници, одобрени от МИНП. Така от 1871 г. в колониите централизирано разпространяват румънска учебна литература, а българските учебници са забранени.

* * *

Доста любопитна е и процедурата за назначаването на учителски длъжности в селските училища. Обикновено, като довеждат до знанието на министъра информация за назначението от тях учители, епитропите отбелязват изрично, че те са временно определени до окончателното одобрение на МИНП. Отначало министерството само утвърждава посочените кандидатури, а Попечителният комитет издава заповедите за назначаването им. Документалните извори от 1867 г. вече показват промяната в тази практика: МИНП настоява кандидатите на Епитропията да се явяват на конкурсен изпит в Бърлад, а с „назначаването да се запознава училищният инспектор“. От 1870 г. учителските конкурси преминават направо в Болград. Претендентите полагат изпити по румънска граматика, отечествена (т.е. румънска – б.а.) история, география, аритметика, хигиена, административно право, краснопис, а учителите – и по ръчен труд.

От 22-ма кандидати за учителските длъжности по селищата на Болградския окръг, явили се на конкурс през август 1870 г., само четирима са отклонени, защото не са представили необходимите документи (свидетелство за образователен ценз и кръщелно свидетелство). Седем души са утвърдени на длъжностите извън конкурса, „поради дългогодишен трудов стаж и предишно издържане на конкурс в Бърлад“, а останалите 14 учители са получили задоволителни оценки и са препоръчани на Окръжното управление за учители в колониите¹¹². Според архивните материали те са образцови учители. Получават заплатата си от държавата. Трябва да отбележим, че през предишния период всички учители от селските училища получават възнаг-

раждение от общините. През 1865 г. например е била установена заплата от 2625 леи годишно. Както изглежда обаче, не всяка община е била в състояние да изплаща такава сума и като съобразява с възможностите си, в някои случаи намалява заплатите на учителите. Такива са случалите в Табак и Дермендере през 1865 г., като на учителите заплащат съответно 1680 и 1575 леи. По същото време в Болград са изплатени от МИНП учителите Ахил Паладе и Елена Чернат. Те са на държавна издръжка¹¹³. След 1870 г. учителите получават възнаграждение или само от общината, или от държавата, а в някои случаи заплащането се поема от двете институции (такъв е случаят с така наречените образцови учители).

Учителите в българските селища в румънската част на Бесарабия са българи, емигрирали тук главно преди и през време на Кримската война и завършили руски учебни заведения. Цани Гинчев е един от представителите на тази генерация от българската емиграция. Роден в Лясковец, завършил Белградската гимназия, през 1858 г. се озовава в Одеса, където живее в една квартира с Г. С. Раковски. Сътрудничи на големия български революционер в написването на „Показалеца“, а по-късно, през 1859 г. съдейства и за разпространяването му в бесарабските български колонии¹¹⁴. След двегодишното следване в Естественонаучния факултет на Киевския университет „Свети Владимир“ (1860–1862) на 30-годишна възраст Цани Гинчев е назначен за учител в село Карагач. Тук той работи до 1869 г., след което заминава за България¹¹⁵. Като учител събира народни песни, гатанки, приказки и ги обнародва в списание „Общ труд“. В своите писма до редакцията на това списание той очертава програмата за събиране на тези материали и призовава учителите от селските училища и учениците на БЦУ да послужат „на това свято дело“. Освен с фолклористична дейност Ц. Гинчев се занимава със съчинителство на стихотворения и балади, сътрудничи на възрожденските български периодични издания „Цариградски вестник“, „Българска пчела“, „Македония“¹¹⁶.

Никола Козлев, също от Лясковец, учителства отначало в Шикирликитай, а после в Болбока. Към времето на пристигането в Бесарабия (1858 г.) той е на 34 години и притежава богат жизнен опит. Първоначалното си образование получава в килийното училище на отец Максим Райкович. През 1841 г. заедно с Цани Калянджиев и синовете му участва в изгарянето на

гръцките книги в Лясковската черква. През 40-те години учи при Иван Момчилов в Елена, при Никифор поп Константинов в Татар Пазарджик и при Димитър Михайловски в Свищов. Козлев постъпва в Кишиневската духовна семинария през 1848 г. и учи тук до 1850 г., когато заминава за Лясковец. Учителства в родния си град до 1856 г., но е принуден да емигрира поради участието си в подготовката на въстанието на капитан дядо Никола. Предполага се, че от 1858 до 1863 г. е учител в Шикирлиkitай, а след това се премества в Болбока, където преподава до уволняването му от Епиропията през септември 1867 г., което е недоволна от напредъка на учениците му¹¹⁷. През 1868 г. Н. Козлев отново заминава за България¹¹⁸. Трябва да отбележим, че именно като учител в Бесарабия Никола Козлев написва своите поеми, с които става известен в литературните кръгове и които са напечатани за пръв път в „Общ труд“. Следователно първите читатели и ценители на неговите произведения са българските колонисти в Бесарабия.

В колония Чешмекьой дълги години преподава Иван Францов от Силистра. Неговото име се среща в почти всички спомоществователски списъци през 60–70-те години. Не се знае точно кога пристига в Бесарабия, но ако съдим по данните, с които разполагаме, можем да предположим, че това става след Кримската война. В село Конгаз учителства търновчанинът Стефан Кабакчиев, пристигнал през 1856 г. в Русия от Варна, а от 1860 до 1877 г. живее в Румънската част на Бесарабия. Според спомените му той често пътува до Рени, Комрат, Болград и други колонии¹¹⁹ и е активен спомоществовател и пропагандист на българската книга. През годините 1873–1876 в Конгаз работи като учител абсолвентът на Московския университет Божидар Запрянов от Куручешме, Хасковско. Преди това учителства в Гюргево (1865–1868 г.) и Браила (1870–1873 г.), издава и редактира няколко вестника в Болград и Браила, изявява се като публицист и преводач.

От новата генерация българска интелигенция, дошла от българските земи и получила образоването си в Болградското централно училище, за учители в селските училища са назначени Христо Брусов и Петър Манчев от Лясковец (в Кайраклия и Бановка) след завършването на пълния курс на БЦУ през 1867 г., Стефан Малинков от Калофер, абитуриент през същата година – в Еникьой¹²⁰. От 1872 г. учител в Бановка е Богдан Манчев от

Свищов. Като ученик в 6-и клас на БЦУ, той драматизира повестта „Изгубена Станка“, която издава Рашко Бълъсков в Букурещ през 1870 г.¹²¹ Б. Манчев преподава в училището в село Бановка до 1876 г. По време на учителстването си участва в сбирките на ученическото дружество „Събуждане“ в Болград като редовно-спомагателен член, възпитава у своите ученици любов към отечеството и неговата славна история¹²².

Сред учителския персонал на колонистките училища в края на 50-те и първата половина на 60-те години срещаме и възпитаниците на различни начални училища в градовете Измаил, Рени, Болград, Галац, Хуш. Макар и по-рядко, намират се и випускници на Кишиневската и Яшката духовна семинария. След 1866 г. положението се променя. Сега за учители се препоръчват младежи предимно завършили Болградското централно училище, по-рядко – Измаилската духовна семинария, в която получават и педагогическа подготовка¹²³. Същевременно нараства и броят на учителите от различни краища на Румъния. Те притежават свидетелства за първоначално образование, назначават се от МИНП и са обикновено румънци по произход. Например през септември 1871 г. в Кайраклия пристига учителят Ион Стъничелу от окръг Фълкью, притежаващ свидетелство за първоначално образование в Хуш, а в Табак по същото време е изпратен румънецът Антон Готку, получил първоначалното си образование в Роман. През 1869 г. МИНП назначава в Шикирлиkitай Ион Ушурел. След една година той е преместен по негово искане в Конгаз. мястото му се заема от Степан Смаранда, завършил три класа на първоначалното училище в Рени. Уволненият през 1869 г. в Чешмекьой Иван Францов пък е заменен от Христо Николеску, назначен направо от МИНП без конкурс, завършил педагогически курсове през 1867 г.

Назначаването на учители етнически румънци или румъненещи се представители на други народности е част от вече целенасочената политика за румънизиране на образоването в колоните. Към завършилите по това време БЦУ трудно могат да се отправят обвинения, че не знаят държавния език. Опасението на властите идва по-скоро от обстоятелството, че те, макар и негласно, продължават да преподават на родния си език, въпреки че официално заявяват, че обучението се води на румънски.

От възпитаниците на БЦУ, представители на колонистката общност по селата в края на 60-те и началото на 70-те годи-

ни, на учителското поприще се трудят Иван Маринов, Михаил Панически, Димитър Кралимарков в болянградските училища, Михаил Теодоров от Каракурт и Димитър Найденов от Ташбунар в Каракурт, Александър Каракулаков от Болянград в Дермен нар, Иван Маринов от Болянград и Васил Шишман от Долукьой дере, Иван Маринов от Болянград, Анани Бунжуков и Валериян Панайотов в Ташбунар, Панталей Караджов от Вайсал и Атанас Теодоров от Болянград във Вайсал, Христо Кралимарков в родното си село Бановка, Павел Цанков в бащиното си село Фънтьна Дзинилор, Христо Брусалийски и Иван Плакунов от Болянград в Шикирликитай, Георги Константинов от Болянград в Еникьой, а по-късно и във Вулканещи, Христо Михайлов в родния си Стари Троян, Димитър Сима от Конгаз в Курчи¹²⁴.

Както отбелязахме вече, Попечителният комитет не само назначава учители, но взема отношение и по различни въпроси, свързани с първоначалното образование и дейността на училици, свързани с персонала по колониите. Например през 1867 г. на основана на решението на анкетната комисия, съставена от Епиропията, попечителите уволняват редица учители, „които не изпълняват задълженията си“ и не могат да осигурят „напредъка на учениците“. Между уволнените са Стойчо Стоянов от Бановка, Николай Кържеу от Анадол, Петър Мустаков от Етулия, Никола Козлев от Болбока, Лука Степанов от Курчи. Всички тези учители са заместени с ученици и абитуриенти на БЦУ¹²⁵.

* * *

От 1864 г. Министерството на просветата взема управлението на колонистките училища в свои ръце. Този стремеж става очевиден след идването в Болянград на назначените от МИНП училищни инспектори – официални представители на училищната власт, които могат да контролират цялостната дейност на училищата и техните комитети. Така възниква противоречието между официалните лица, които искат да превърнат училищата в окръга начело с Болянградското централно училище в румънски, в Епиропията, която прави всичко възможно да запази българския им характер. От 1864 г. МИНП изпраща свои кандидати за учители, румънци по произход, за да наложат линията на

министерството в колонистките училища. Едновременно с това румънските власти неоснователно обвиняват Епиропията, че „изгонва влашкия език от училищата на колониите, населени с власи“. Директорът на БЦУ Васил Берон отговаря на обвинението, че в „сичките колонии, населени с власи, има само румънски език, а български там съвсем не съществува, а в сичките колонии, населени с българи, науките се преподават на български, а румънски е въведен в сички училища, който прилежно учат“¹²⁶. Властите имат друго становище по този въпрос. Те смятат, че съществуват обстоятелства, които съдействат за претопяването на румънската нация. Според тях румънците в Централното училище са принудени да учат на български език учебните предмети и „подобен е подходът и в някои румънски колонии“¹²⁷, т.е. в селищата с молдавско население. През март 1868 г. заместникът на училищния инспектор А. Болдеску изрично посочва, че само в колониите Колибаш, Брънза, Вълени, Слободзия, Картал, Сатуново, Барта и Хаджиабдул уроците се преподават на румънски, тъй като учителите са румънци и „Попечителният комитет в Болянград налага на тези учители да преподават по български“. Инспекторите не могат да се примирият с това положение. След приемането на единния закон за просветата в Румъния в 1865 г. те заявяват, че не могат да търсят „налагането на какъвто и да е чужд език или на два официални езици“. И ако през 1863 г. Попечителният комитет може да си позволи да изправи МИНП пред свършен факт, като му съобщи, че е взел под свое ръководство „в морално и материално отношение“ девическият училище в Болянград, то след 1868 г. подобен precedent е невъзможен. Положението се променя основно към началото на 70-те години, когато първоначалните училища в колониите окончателно попадат под властта на министерството и се превръщат в румънски учебни заведения.

Въпросът е широко дискутиран в емигрантския печат. През декември 1869 г. Каравеловата „Свобода“ укорява Попечителният комитет, че той лесно позволява да му отнемат правата за надзора над училищата в колониите¹²⁸. През март 1870 г. същият вестник, като съобщава, че епиропите „останали съвсем равнодушни“ и не реагират на действията на министерството, констатира, че „българските селски училища после тяхното отпадане от управлението на Попечителния комитет ... се разоряват все повече ... и днес са станали играчка на ревизорите ...“, които

потъпват българизъмът, употребяват всевъзможни средства да изгонят сичките български учители из българските села“. През февруари 1868 г. дългогодишният учител и български просветител Рашко Блъсков в писмо до Иван Грудов съобщава: „Знайте ли, че в българските училища в колониите прилагат Метхат Пашовите наредби и преобразования?“ Старият Блъсков също е на мнение, че това става поради „слабостта на комитета и на директора Икономов¹²⁹. Според наша гледна точка тези мнения са субективни и тенденциозни, тъй като според Хрисовула Епитетропията, както посочихме вече, няма права да контролира селските училища и приема да се подчини на МИНП, за да запази своите позиции по отношение на БЦУ.

От юли 1868 г. министерските ревизори започват интензивно настъпление в първоначалните училища по селата. Целта им е да ги румънизират по т. нар. „школа де модель“ – учебни заведения, за които МИНП изпраща учители-румънци¹³⁰. Тъй като не достигат средства, общините се съгласяват да преподават в съществуващите вече училища¹³¹. В резултат на тези ходове през 1869 г. дългогодишният учител в Чешмекьой Иван Францов е уволнен¹³². В Шикирликитай българският учител води уроците си само по един час преди и след обяд, като през останалото време румънският преподавател се занимава с децата¹³³. В училището във Вулканещи остават само румънският учител – българският е бил принуден да напусне длъжността си¹³⁴.

Във всички дописки от Болград и от колониите във възрожденския печат от края на 60-те и първата половина на 70-те години изрично се заявява, че официалните власти не могат да се разпореждат с колонистките училища, които са общински и се издържат от тях. Подчертава се, че подобен подход на министерството „носи в себе си затъпяване на нашата младеж“. Желанието на колонистите е еднозначно: „Искаме да се просвещаваме в своя народна сфера ... да се просвещаваме и развиваме свободно по нашия дух, характер и матерний език.“¹³⁵ При това те не отричат румънския език, разбирајки, че без него няма да могат „нито търговия да правят, нито да станат в кръга на господарствените лица“. Но българските колонисти са непреклонни в едно: сами да си избират учители, а не да им ги налагат.

Пратениците на министерството обаче извършват румънизацията в Болградския окръг под най-благовиден предлог. Като отбелязват големите трудности, свързани с ограмотяването с

два буквара (български и румънски), и малката резултатност от такова обучение, въпреки големи материални жертви от страна на общините¹³⁶, те настояват училищата да преминат само на румънско обучение и отхвърлят майчиния език на колонистите. До 1877 г. в периодичния печат се срещат много протести срещу забраната на българския език от румънското министерство на просветата. „Български глас“ описва създалото се положение през 1876 г. така: „Който учител се осмели да преподава български, то тутакси бива изпъден.“¹³⁷ На практика от началото на 70-те години българският език се използва в колониите само в битова сфера, въпреки че и през първата половина на 70-те години учителите казват на учениците си за славното минало на българския народ, за хайдушките чети и войводи.¹³⁸

* * *

Болград като център на просветата и културата играе положителна роля за разпространяване на добrite традиции сред колонистите по селата. Още преди откриването на печатницата в града преселниците подпомагат да се появят на бял свят не малко български книги в Одеса. Първите сведения за спомоществователи от селата са от 1857 г., когато в Одеса излиза преведената от С. Радулов „Галерия из Монтиновски премии за добродетель и подвиги самоотвержения в прости разкази ради юношества“¹³⁹. Сред спомоществователите намираме името на Минку Иванов от Шикирликитай (1 екз.), кайраклийските колонисти Димитър Скачков и Николай Марков (10 и 2 екз.), Найден Златанов от Ташбунар (2 екз.). Пет книги записват колонистите от Чешмекьой. Помощ за издаването на книгата на Радулов оказват и свещениците Семъон Топалов, Сава Хохоров, Афанасий Агура, Радион Фетов, Гервасий Сафонов, Симеон Орлов. През 1858 г. Д. Скачков отново е спомоществувател за „Търговско ръководство“, издадено в Цариград¹⁴⁰. Сред спомоществователите за „Кратка всеобща история“, преведена от Георги Йошев и издадена през 1861 г. в Белград, наред с Д. Скачков (2 екз.) са и учителите Иван Митанов (Чешмия Варуйт), Аврам Дойчев (Фънтъна Дзинилор) и Иван Симеонов (Стари Троян), които записват по една книга¹⁴¹.

С учредяването на Болградската печатница спомоществователството в колониите започва да придобива по-системен характер. Откъроява се група от български колонисти, която подпомага всяка новоизлязла книга в Болград. Например през 1862 г. помош за издаването на „Дължностите на человека“ оказват жителите на Чешмия Варуит (6 души за 29 екз.), Бабели (4 души за 11 екз.), Кайраклия (4 души за 14 екз.), Долукъй (3 души за 14 екз.), Ердекбурну (2 екз.), Ташбунар (4 екз.), Вайсал (10 души за 24 екз.)¹⁴².

Освен учителите и свещениците постепенно в спомоществователството участват и селските писари, кметовете, кръчмарите, черковните уредници, ктиторите, пощенските служители. В спомоществователските списъци за учебника по български език от С. Радулов, издаден през 1863 г., фигурират 33 спомоществователи от Вайсал, сред които са писарят С. Сухопаренко, учителят И. Каролеев и 31 ученици, 12 души от Бановка, включително и учителят Стойчо Степанов и селският писалт. Девет книги записват Анани Бунжуров и осем негови ученици от Ташбунар. Списъците от Долукъй оглавяват писарят Никола Михайлович, в Дермендере, Болбока, Чешмекъй, Шикирликитай и Стари Троян най-отпред стоят учителите¹⁴³. През 1865 г. колонистите отново финансират Сава Радулов за издаването на „Свещена история за децата“¹⁴⁴. Сред многобройните спомоществователи на тази книга са свещеникът Стоян Брусов, писарят Григорий Зануда, учителят Георги Иванов, черковният уредник Илия Кирилов от Кайраклия, учителят Стойчо Степановски и писарят Христо Степановски от Бановка, свещеникът Радион Фетов и учителят Иван Каролеев от Вайсал, свещеникът Леонтий Белински, учителят Цани Гинчев, кметът Михаил Стоиловски и писалтът Георги Герчев от Карагач, свещеникът Петър Парладов и писарят Георги Цанков от Фънтъна Дзинилор, свещеникът Николай Иванов, писарят Иван Атанасович.

През същата година за 30 екземпляра от „Кратко здравословие“ на С. Доброплодни спомоществователстват колонистите от Конгаз. Учителят Васил Каролеев, който събира парите, подписва цялото си семейство за тази книжка – съпругата си Мария и дъщеря си Съба. 14 ученици и 3 ученички се записват за „Кратко здравословие“: Мина Гергюва, Въла Стоянова, Ивана Янкова¹⁴⁵. През 1865 г. колонистите от Чешмекъй, Вулканещи, Импутица, Вайсал, Дермендере, Еникъй, Табак и Конгаз записват над 70 екземпляра за „Изгубена Станка“¹⁴⁶. Братя Каранфилови, Иона-

ки Иванов, Ангелаки Желязов, Митика Апостолов, Панти Янакиев, Алекси Юранов, Желяз Желязов от Вулканещи записват по един екземпляр от „Кратък учебник по всеобща история“, преведен от Н. Казанакли¹⁴⁷. 20 екземпляра от същата книга записват колонистите от Чешмекъй Иван Иванов, Коста Петлиев, Иван Шопов, Коля Иванов начело с учителя Иван Г. Францов¹⁴⁸.

По-късно намираме спомоществователи от бесарабските български селища и за книгите, излизащи предимно в Букуреш. Така през 1875 г. учениците в БЦУ, преобладаващото мнозинство от които са от селата, се записват за „Капитанска дъщеря“, преведена от Михаил Греков¹⁴⁹. Чрез учениците на БЦУ тази книга става известна и на селяните. Такъв е случаят с всички произведения на Л. Каравелов, излезли по същото време, а и с друга просветна литература¹⁵⁰, издавана във Виена и Цариград.

В българските колонии се разпространяват и възрожденските периодични издания. През 60-те – 70-те години тук се получават редица български вестници, издавани в Цариград, Белград, Букуреш, Браила, Болград: „Цариградски вестник“, „Съветник“, „Дунавски лебед“, „Българска пчела“, „Дунавска зора“, „Народност“, „Свобода“, „Независимост“, „Знаме“, „Български глас“, „Балкан“ и др. Разполагаме със сведения само за разпространяването на отделни вестници, на които ще се спрем по-подробно. Известно е например, че за „Дунавски лебед“ са се абонирали 20 общини. Този вестник се получава в селищата чрез Яш и Болград. Настоятелят му Сава Радулов съобщава на редактора, че вестникът е много популярен сред колонистите¹⁵¹. От друго писмо на Радулов до Раковски разбираме как се разпространява „Дунавски лебед“. Броевете му „се раздават в обществата чрез окружний приказ, чрез тия канцеларии се получават и парите им“, които се изплащат в края на годината. Затова настоящият моли издателя да изпраща вестника си в Болград, а парите за тези 20 общини ще му платят по-късно.

Както изглежда, на първо време тази схема за разпространяването на българските вестници е била обичайна, тъй като местните административни органи са съставени от българи, които се избират от обществата. Съдейки по всичко обаче, към края на 60-те години този механизъм се променя поради известни причини и се дава предимство на индивидуалното абониране за периодични издания. През 1869 г. в колониите от Кагуло-Прутска околия има 10 абонати на „Дунавска зора“, а от Измаилска – 6¹⁵².

При популяризирането на вестниците сред селските колонисти голяма роля изиграва болградчанинът Петър Фитов; Рашко Бългаков съдейства да се абонират за „Дунавска зора“ и „Народност“¹⁵³; жителите на Болград Михаил Паничерски, Васил Радинов, Иван Мумжиев – настоятели на „Балкан“. Разписките за абонамент за вестник „Балкан“, запазени в НБКМ-БИА¹⁵⁴, дават възможност да се установи цялата мрежа от абонати на вестника на К. Цанков в българските колонии през 1875 г.: свещеник Димитър Каназирски и Михаил Дропуло от Ташбунар, субпрефект Й. Титоров, Николай Вулпе, Афанасий Иременек и Николай Киров от Хаджиабдул, Иван Плакунов, Димитър Балабанов и свещеник Василий Агура от Шикирлиkitай, Димитър Ганев, Стефан Кабакчиев, Божидар Запрянов, Танас Занет, Иван Коцияш, Георги Хаджи Кулев, Тодор Митев, Георги Недеоглу от Конгаз, Христо Михайлова от Стари Троян, Михаил Теодоров от Каракурт, Леонид Помбучи от Анадол, Никола Степанов от Бановка, Иван Францов от Чешмекьой. Не можем да отминем още един президент, свързан с вестник „Балкан“, който красноречиво показва промяната в отношението на официалните власти към проявите на българщината в Болградския окръг. В писмо до Кириак Цанков през март 1875 г. Михаил Паничерски предава молбата на Иван Плакунов и Димитър Балабанов от Шикирлиkitай да им се изпращат вестниците не направо в селото, а чрез Болград на името на Паничерски. Молбата им е предизвикана поради факта, че селските чиновници изземват вестника от селските учители и той изобщо не достига до абонатите¹⁵⁴.

За разпространяването на вестниците в българските селища позитивна роля играе и намиращият се наблизо Измаил с многобройната си българска колония, известна с щедри спомоществователи и прочути родолюбци, сред които са Георги Василев Шопов от Калофер¹⁵⁵, Михаил Златанов, Димитър Дабовски. От средата на 60-те години в града живее и работи Павел Калянджи, който полага много сили за разпространяването на българските вестници в Измаил и в колониите¹⁵⁶.

Трябва да посочим, че колонистите са спомоществователи на „Духовни книжки“, издавани от Р. Бълков. През 1866 г. издателят е подпомогнат от Иван Кючуков и Илия З. Тодоров от Дермендере, Стефан Кабакчиев, ктитора Константин Николаев, Васил Тодоров, Георги Нягов, Димитър Недев, Никола Божур, Петър Францков, Петър Бошков със синовете си от Конгаз, свещеник Р. Фетов, гов.

учителя И. Иванов, Димитър Иванов от Вайсал, Панайот Недев от Вулканеци, учителя Иван Францов от Чешмекьой¹⁵⁷.

Не може да не отбележим, че наред с българските вестници и списания в колонистките селища се четат и многобройни периодични издания на руски и румънски език, издавани в Москва, Петербург, най-вече в Одеса, Букурещ и Браила. За разпространяването им съдействат особено абитуриентите в БЦУ от селата, които после се записват за студенти в различни учебни заведения в чужбина.

Сред колонистите в Бесарабия от 60-те години се развива благотворителността, която тук се изразява главно в дарения на книги и годишни течения от вестници. Известни са два такива жеста през 1867 г. на учителите Иван Францов и Стефан Кабакчиев, които се подписват съответно за 4 и 8 броя от в. „Дунавска зора“. Една година по-късно Николай Илиев от Болбока подарява годишно течение от същия вестник на общината¹⁵⁸. През 1869 г. началникът на Измаилската околия Иван Начев дарява на шикирлиkitайското училище 19 буквара. Учителят на това училище нарича тази постъпка „патриотичен жест“¹⁵⁹.

* * *

Както показват спомоществователските списъци и данните от българския възрожденски периодичен печат, следващите по значение ключови фигури в разпространяването на родната просвета в българските колонии са свещениците. Тяхната роля не се ограничава само с изпълнението на литургичните им задължения. Те вършат огромна работа по културно-просветното възпитание на паствата си: беседват със селяните по време на литургиите, като в някои случаи съвместяват с преподаване на закон божи в местните училища и дават пример на миряните да участват в народнополезните дела било по спомоществователство на българската книга, било по благотворителна помощ в полза на пострадалите български семейства след Априлското въстание. През 60-те – 70-те години в българските колонии от тази част на Южна Бесарабия свещениците обикновено са възпитаници на духовните семинарии в Измаил и Кишинев. Това са предимно бесарабци с български произход. След Кримската война в Бесарабия пристигат и свещеници от българ-

ките земи, принудени да напуснат отечеството. Такъв е случаят със Стоян Брусов¹⁶⁰, свещеник от Лясковец, избягал от родния си град заради участие в Дядо-Николовото въстание. Първоначално той се установява в Шикирлиkitай, а през 60-те години е свещеник в село Кайраклия. Във Вайсал дълги години попува отец Радион Фетов, който през 70-те години е заместен от отец Константин Хохор, във който преминава Фьонтина Дзинилор – отец Петър Параладов, в Каракурт – отец Николай Иванов, в Конгаз – отец Янко Ангел¹⁶¹.

В началот на 70-те години на 20-годишна възраст отец Василий Агура е назначен за свещеник в родното си село Чешмя Варуит, а после – в Шикирлиkitай. По същото време в Ташбунар е свещеник Димитър Каназирски, а в Карагач – отец Леонтий Белински. Ще напомним, че преподавателят по закон божи в БЦУ отец Михаил Казанакли е роден в Ташбунар и е представител на известен в Бесарабия свещенически род. През 60-те – 70-те години на XIX столетие може да се говори за открояване на цели династии на български църковнослужители с бесарабски произход, сред които са Вулпе, Агура, Параладови, Казанакли. Като правило свещениците се ползват сред паствата си с голям авторитет и чрез словото оказват влияние върху българското население. Не случайно те са организатори на благотворителните общини по колониите през 1876–1877 г.

Според в. „Български глас“ свещеник Василий Агура прочел на литургията в Шикирлиkitай възвание за оказване на материалина подкрепа на пострадалите български семейства, като изрекъл слово за „нещастните братя в България“¹⁶².

Подобни благотворителни дружества – клонове на Болградското – се създават и в други селища: Вайсал, Долукьой, Кайраклия, Конгаз, Чешмя Варуит, Бановка, Курчи, Табак, Ташбунар¹⁶³. На 28 май 1877 г. настоятелството на българското благотворително дружество в Болград изказва на страниците на в. „Български глас“ горещата си благодарност към настоятелите на селските клонове за съдействието им при събирането на доброволните пожертвования. Сред селските настоятели са свещениците, учителите, писарите от различни общини¹⁶⁴. В благотворителните акции активно участват и жените Ефросиния Иременко, хаджи Анастасия Тодорова, хаджи Стана Зиленкова от колония Вайсал, Анастасия Плакунова и Мария Геочева от Шикирлиkitай.

Още в 40-те години на XIX в. във всички колонии има църкви, построени със средствата на българските преселници¹⁶⁵. Да-

войки сведения за тях, Й. Титоров обикновено съпровожда своя разказ с прилагателните „прекрасна“ и „хубава“¹⁶⁶. Мнозина от българските колонисти – сред тях и жените посещават Зографския манастир на Атон и придобиват титлата „хаджи“. Това е много разпространена традиция сред българските преселници, запазена още от отечеството¹⁶⁷.

В края на 50-те и през първата половина на 60-те години в българските селища литургията се извършва на църковнославянски език, понеже свещениците в тях са подгответи с утвърждането на Долно-Дунавската епархия през 1864 г. и откриването на Измаилската духовна семинария по същото време. Тъй като обучението в тази семинария е на румънски език, нейните випускници водят литургиите на официалния език в държавата. Вероятно на румънски си служи и свещеникът, етнически румънец, като попадне в българска среда и не знае нито български, нито руски. За такъв случай съобщава в. „Свобода“ през 1870 г. по повод на „молдавания свещеник“ от Курчи, срещу когото селяните недоволстват, защото свещенодействал на румънски¹⁶⁸. Сред възпитаниците на Измаилската семинария има и много български имена. Тъй като в българските селища преобладават свещениците с български произход, вероятно в черките те служат на български език наред с румънския.

* * *

От средата на 60-те години в българските селища се отбележва Денят на светите братя Кирил и Методий. За разлика от пищните тържества в Болград в колониите честването се ограничава само с литургия в черквата и с традиционната трапеза с печено агне¹⁶⁹. По-будните представители на селските общини, като учители, писари, духовници, представители на селската власт са канени в Болград в Дения на светите равноапостоли, където гледат представления на Болградската театрална трупа.

Централно място в духовния живот на селяните има катедралният храм „Свето Преображение“ в Болград. Тук се събират колонистите от всички селища, обменят информация помежду си, научават за най-новите културни прояви на бълградчани.

Колонисти от различни места участват и при откриването на Централното училище и учредяването на печатницата му. Веднъж на три години представителите от всички колонии се събират в Болград, за да изберат училищното попечителство. Делегатите от селата, избирани и доверени лица на колониите не са само мълчаливи участници в изборите. Отбелязвайки различни нередности, те често протестираят и изпращат петиции и телеграми до министрите на просветата и правосъдието¹⁷⁰. Ръководени от болградски тези първенци, тези акции като правило постигат целта си. Интересен от тази гледна точка е призивът на в. „Български глас“ от декември 1876 г., в който се настоява селяните да не се поддават на „различни гласове от Болград“, да се обявяват срещу изборите за нов Попечителен комитет на БЦУ, „за да не изгубим и това единично за днешно време светилище – училището ни“¹⁷¹.

Трябва да оценим по достойнство ролята на местната българска администрация в селата за запазването на българския дух в тази част на Бесарабия. Заедно с учителите и духовниците представителите на местното самоуправление са истински стожери на българщината в колониите. Особено важно е обстоятелството, че делопроизводството в местните административни учреждения от 1856 до 1870 г. се води на български език. През този период околийските началници се избират от представителите на всички колонии. Те са българи по произход с авторитет сред колонистите: болградчаните Александър Узунов, Никола Парушев, Димитър Радионов, Митю Радев, Иван Начев, Георги Минков, вулканещкият колонист хаджи Тодор Каран필ов, Георги Хаджиоглу от Хаджиабдул¹⁷². През 1870–1877 г. околийските началници се назначават направо от румънското правителство. Според Й. Титоров това са лица от други окръзи, непознаващи местните езици и българския дух. Едва през 1876 г. новият префект, болградчанинът Т. Болдур-Лъческу, частично се връща към старата практика, като назначава за началници на две от околите българите Йов Титоров и Димитър Мантов¹⁷³. Това обаче става не по пътя на избори както преди, а чрез представянето им на правителството от префекта.

Болград – българско културно средище в Бесарабия

През първата половина на XIX век Болград, основан от българи-колонисти през 1821 г., е административен център на Бесарабското българско възврорение в Руската империя. Този статут градът си запазва до преминаването през 1856 г. на 40 от колониите към Молдавското княжество. Според мнението на руските власти тук са съсредоточени „най-почтените и най-богатите от колонистите“¹⁷⁴.

1856 г. е своеобразна граница в историческото развитие на Болград. След тази дата освен административно, занаятчийско и търговско средище на българите в Бесарабия той постепенно се превръща и в духовен център, в българско културно огнище от първостепенно значение. Новите исторически обстоятелства благоприятстват да се учреди Централното българско училище с гимназиален курс, около което разгръща дейността си новият културен и просветен център. Тук пристигат българи интелектуалци, книжовници и просветни дейци – личности с висок образователен ценз за времето си. Централното училище става културно-просветна институция от национален мащаб и Болград се прочува в емигрантските среди, в самото отечество, придобива славата на едно от най-значимите български огнища по време на Възраждането наред с Цариград, Одеса и Букурешт¹⁷⁵.

Въпреки че в политико-географско отношение Болград (за разлика от посочените градове) е в периферията на Европа¹⁷⁶, той живее с пулса на общонационалните проблеми. Населението на града е от различни краища на България, но мнозинството са преселници, напуснали родината главно през 1829–1830 г.

Какво представлява Болград през 60-те години, ярко показват спомените на българския възрожденски деец Пандели Кисимов. „Тук е българска страна – пише той. – Официален език, молдавският, се чуваше само в канцеларийте на правителствените учреждения и нищо не пречеше този край да има почти съвършено български колорит.“¹⁷⁷ Като представители на първото поколение български колонисти, гражданите на Болград много добре помнят отечеството си. В града непрекъснато пристигат нови бежанци от българските земи и емиграцията чрез училищния персонал, учениците в Централното училище и честите посещения

на революционни дейци поддържа връзката с родината. Емигриралите в Бесарабия по време на Кримската война българи-интелектуалици прокарват идеята за просвещението на народа, като една от предпоставките за освобождаването на отечеството от турско робство. Намерилите подслон в града¹⁷⁸ представители на възрожденската интелигенция възлагат огромни надежди на то-ва „единствено цяло, чисто народно българско огнище“¹⁷⁹.

Първият, който обръща внимание на възможностите и розята, която може да играе Болград в просветното и културно раз-витие на българската нация, е Георги Стойков Раковски. Бол-градчани винаги се вслушват в неговите препоръки и съвети и по възможност ги изпълняват. От своя страна и Раковски из-питва голямо уважение към болградските първенци, с някои от които кореспондира и поддържа тесни връзки¹⁸⁰, дирейки спомо-ществователи за „Горски пътник“ и „Показалец“, а малко по-късно и за „Дунавски лебед“ и „Будущност“. Общуването му с болградчани не прекъсва и през 60-те години. Именно в Болград той се спира, като оставя Букуреш през 1866 г. след десетонране-то на княз Александър Кута. Вероятно тогава прави и препоръ-ките си за по-доброто уреждане на Болградската печатница¹⁸¹.

През 1861–1865 г. като старши окръжен лекар в Болград се установява и друг българин, един от организаторите на пресел-нието от 1829–1830 г. и участник в Кримската кампания – д-р Иван Селимински. Общуването с този бележит българин, „един ветеран на онова време, който видял и прекарал грозотите в отечеството“¹⁸², не минава незабелязано и безрезултатно за бол-градчани. Д-р Селимински в Болград продължава родолюбивата си дейност: участва в обществения живот на града, произнася речи при различни градски тържества пред учениците от Цент-ралното училище и гражданите. Неговата проникновена реч на 29 юни 1865 г. – на празника при завършването на учебнатаго-дина – въодушевява слушателите. Учениците, техните родители и градската общественост с умиление слушат разказа му за про-чути български комити, духовници и книжовници. Безспорно до-ри присъствието в града на фигура от мащаба на д-р Селимински повдига патриотичния дух на българите-колонисти¹⁸³.

През 1862–1866 г. в Болград живее и друг обществен деец – Панделий Кисимов, който напуска Търново по политически при-чини. В спомените си той споделя, че Болград е „гнездо за целия български народ, едно прибежище и утешение за всякий род стра-

далци, принудени да напуснат поробеното отечество“¹⁸⁴. Панде-ли Кисимов се установява в града като колонист и се занимава с копринарство, ракиджийство, а в края на болградския си пе-риод и с търговия. Същевременно той е активен участник в об-ществения живот на града. Залавя се с обществена дейност, пи-ше многобройни статии и дописки в българските вестници.

По времето на Кисимов в Болград пребивава и друг тър-новчанин, участник във въстанието на Дядо Никола от 1856 г. – Семко Сурвичков. Известно време в града живее и Павел Гра-мадов (Кърчоogl), един от организаторите на българския во-лентирски отряд през Кримската война¹⁸⁵.

В Болград през 1862–1868 г. издава популярните сред бъл-гарите „Духовни книжки“ и многобройни календари старият български книжовник Рашко Илиев Бълъсов¹⁸⁶. Оттук той води интензивна кореспонденция с видни дейци на Българското въз-раждане, популяризира български възрожденски печат сред бол-градчани, абонира колонистите за вестници и сам сътрудничи с дописки на „Българска пчела“, „Дунавска зора“, „Отечество“ и „Народност“. В Болград Рашко Бълъсов пише проникновените си вълнуващи думи: „Аз съм готов, ако поискам времето и обсто-ятелствата, да жертвувам не само своя живот, но още и на три-матата ми синове, които са вече на възраст и, според всичко, сту-ят по-горе от баща си и които са днес между зъбите на вълка, но пак работят за народа си...“¹⁸⁷

Без да влизаме в подробности, ще напомним че Болград често е посещаван от известните революционни дейци Любен Каравелов, Христо Ботев, Кириак Цанков, Стефан Стамболов, войводите Филип Тотю и Панайот Хитов. Сред болградското население те имат многобройни съмишленици и приятели¹⁸⁸. Ако вземем предвид и учителския персонал на БЦУ, сред който са известните интелектуалици и книжовници Димитър С. Му-тев, Сава Радулов, Васил Берон, д-р Г. Миркович, Теодоси Ико-номов, Васил Стоянов и др., можем да си представим общата атмосфера, в която противат многобройните културни прояви на болградчани и които ги прославят сред цялата българска емиграция и в отечеството си през третата четвърт на XIX век.

Разбира се, този благоприятен културен климат не възник-ва на празно място. Тенденцията за развитие на национална българска просвета в Болград се оформя още през 40-те години. За това красноречиво разказва в животоописанието си и мит-

рополит Натаанай¹⁸⁹. По инициатива на учителите Сава Радулов и Иван С. Иванов (Калинджи) още през 1853 г. в болградските начални училища започва преподаването на български език. В същото време към средата на XIX столетие в Болград изпъква един кръг от местни болградчани първенци, предимно измогнали се търговци и занаятчии, между които са известните в Бесарабия фамилии Грекови, Парушеви, Узунови, Минкови, Малашли, Христови, Радионови, Хорозови¹⁹⁰. Техните стопански занимания, свързани с много пътувания в Русия и Влашко, до Цариград и Виена, им помагат да придобият по-широк кръгозор и да внесат в обществото не само стоките си, но и чувство за съизмеримост с напредналите европейски свет. Макар и необразовани, повечето от болградчанските първенци ползват няколко езика – български, руски, румънски, турски, гръцки. Те са будни българи и поддържат редовни връзки с представителите на българската възрожденска интелигенция в Румъния и Русия. По такъв начин болградчанските първенци съчетават професионалната си дейност с обществените и родолюбиви изяви. Не напразно през 1868 г. в. „Народност“ отбелязва, че „Болград ... беше цят и глава на сичкото българско възворение, който като населен от търговци не можеше да не съчувствува на народното образование.“¹⁹¹ Така семето, посъто от българската емигрантска интелигенция, попада на добре подгответа почва.

* * *

Град Болград е едно от най-значимите български културно-национални огнища през Възраждането не само заради първото българско средно учебно заведение, но и с българската печатница. По това време вече съществуват българските книгоиздателски центрове в Цариград, Виена, Одеса, Букурещ, Браила. Но в Южна Бесарабия с многобройното ѝ българско население липва учреждение от такъв характер. Именно върху този факт набляга Попечителният комитет на Централното училище заедно с директора му Д. Мутев в доклада си до МИНП на Молдова през юли 1861 г., като отбелязва, че това ще е „печатница за български и румънски книги“¹⁹². Инициаторът д-р Мутев още през 1860 г. получава съгласието на министър-председателя на молдавското

то правителство Михаил Когълничану да се открие в Болград печатница. Бившият редактор на „Български книжици“, човек с издателски опит, се стреми да превърне града в средище „на учени и ученолюбиви българи и да поддържа у българите колонисти и тия, които са в Турция, науката и националния дух“¹⁹³.

Печатницата е тържествено открита на 6 август 1861 г. От издадената специално по този случай брошура научаваме, че типографията е учредена „със соизволение на Неговото Величество Александра Иоана I, господаря на съединените княжества, и с разрешение на господина Министъра Духовных дел и народнаго просвещения Д. Росети“¹⁹⁴. На тази дата се стича многобройно българско население не само от града, но и от съседните колонии. „Отпечатана се този пръв лист и се раздае на любителите, за да се опази в паметта на далечните времена този немаловажен за българското просвещение ден.“ В текста се говори за българо-румънската (б.а.) печатница и е напечатан на български и румънски език. Вероятно епитропите Дойчо Христов, Панайот Греков, Никола Парушев и инициаторът Д. Мутев разчитат да спечелят с двуезичието благоразположението на властите.

Печатницата в Болград се настанива в две стаи в двора на Централното училище: в едната от тях са словослагателите, а в другата – пресаджите. Разполагала с две ръчни печатарски преси, едната от които е съвсем нова, изписана от Виена, а другата – стара, докарана от Одеса. Има каси с около 2000 букви – български, френски, гръцки и др.¹⁹⁵ Както изглежда, печатницата е добре обзаведена и представлява модерен полиграфически център за времето си. В същото време Попечителният комитет непрекъснато обновява оборудването ѝ, като изписва от Виена и Прага материали, букви и хартия¹⁹⁶.

Най-интензивният период на книгоиздаване в Болград е през 1863–1867 г. По това време тук са напечатани над 40 книги, т.е. половината от издадените за целото съществуване на печатницата¹⁹⁷. Отначало в печатницата (1861–1864 г.) възникват различни трудности както поради липсата на книгоиздателски опит, така и от недостига на специалисти-печатари. Осъстро се усещат и недостатъците в управлението ѝ от Епитропията. Цялата организация е възложена на първия управител Д. Христофоров. Липсата на устав също пречи на работата ѝ¹⁹⁸, но постепенно се установява ред в печатането. Опитите на новия

управител Иван Шишковски, назначен през април 1863 г., да я вземе под аренда, са отхвърлени. Печатницата започва да работи интензивно едва през 1865 г., след като директорът на БЦУ д-р Васил Берон поема контрола върху дейността ѝ¹⁹⁹.

Необходимо е да отбележим още, че в историографията съществува погрешно мнение, че Сава Радулов е бил домакин и управител на печатницата²⁰⁰. Дължни сме да подчертаем, че този най-активен книгоиздател в Болград е назначен за временен управител само за 2–3 месеца, и то не в края на 1862 г., а през 1867 г. Попечителният комитет го задължава да наблюдава печатницата през декември 1868 г. до назначаването на нов управител²⁰¹.

Печатницата често се оказва пред заплаха от закриване. Например през януари-април 1863 г. тя е временно затворена поради липса на професионалисти. През 1868 г. отново възниква такава опасност. Попечителите са готови да я дадат под наем заради големите разходи по издръжането ѝ, но директорът на БЦУ Теодоси Икономов настоява тя да остане към училището и да се постави под прекия контрол на Епиропията²⁰².

Ако направим равносметка на авторския състав, който публикува книгите си в Болград, можем да кажем, че повечето са учители: Сава Доброплодни, Костаки Попович, Сава Радулов, Теодоси Икономов, Васил Берон, Рашко Бълков, Павел Калянджи, Тодор Параладов, Христо Мавридов, Димитър Начев и др. Сред тях има и книжовници, вече придобили опит на книгоиздавателското поприще като С. Доброплодни, С. Радулов, Р. Бълков, К. Огнянович. Следващата значително по-малобройна група са духовниците като владиката Мелхиседек и свещеник Михаил Калянджи (Комрат), С. Доброплодни (Тулча), К. Попович и Х. Мавридов (Браила), И. Бълков (Шумен) и др.

По съдържание продукцията на Болградската печатница е предимно учебно-просветна книжнина, на първо място учебници, необходими за Централното училище. След това издват книжите с религиозна тематика, обществено-политическата литература и художествените произведения, т.е. Болград не прави изключение от общите книгопечатни традиции на българските полиграфични центрове²⁰³.

Съпоставяйки данните, приведени от К. Миславски, Х. Максимов, М. Стоянов и българския възрожденски печат, ще видим, че в Болградската типография са напечатани над 40 учебници и брошури с учебно-педагогически характер. Това е предимно преводна литература от руски, молдавски, френски, немски, италиански език. Тук се издават български буквари и читанки, учебници по география, всеобща и свещена история, литература на румънски, немски и френски език. Някои от учебниците, преведени от С. Радулов, претърпяват по две-три издания. Те са търсени и се ползват с популярност сред читателите. Това важи особено за „Нравоучения за децата“ (1866, 1871), „Практическа метода за лесно изучение на румънски език“ (1864, 1865, 1866), учебника по френски език (1868, 1871, 1875), българския буквар (1866, 1867, 1870), Свещена история за деца (1865, 1875).

В Болград се издават и оригинални учебници, но те са твърде малко. Например учебникът по естествена история „първи път на български систематически изложена“ от д-р Васил Берон (1870), „Кратко оглашение за взаимните български училища“ от Костаки Попович (1861), „Кратко здравословие“ от С. Доброплодни (1865), „Български буквар“ и „Читанка“ от П. Калянджи (1861 и 1862), „Хигиена“ от д-р Димитър Начев (1875).

Тук излиза преводът на Димитър Тошкович на книгата на Силвио Пелико „За длъжностите на человека“. Преводачът я препоръчва на „младите съотечественници“²⁰⁴, а редакцията на „Цариградски вестник“ заявява, че тази „нравоучителна книжка“ ще е много полезна за училищата и духовното развитие на младежите. През 1869 г. се появява „Цигулка с народни и любовни песни“ на браилския учител Христо Мавридов, а три години по-късно – „Български народен сборник“ на Васил Чолаков.

По инициатива на Теодоси Икономов в Болградската печатница през 1868 г. започва да излиза списанието „Общ труд“²⁰⁵. В програмата на изданието редакцията отбелязва, че „идеята на това списание ще бъде: науката и възпитанието – труд от истина много обемен, но потребен и полезен“. От една страна, поради липса на учебници за Централното училище Т. Икономов поставя целта с „Общ труд“ да запълни този вакуум, да подпомогне при изучаването на учебните предмети. От друга, „Общ труд“ има по-широко предназначение. Темите, главно върху които редакцията заявява, че ще обръща внимание, са история, езикозна-

ние, етнография, фолклор, педагогика, живоописания. Така изда-
нието добива и по-научен характер. Освен това „Общ труд“ включ-
ва и „оригинални повести от наши белетристи“²⁰⁶.

В трите книжки на „Общ труд“, излезли през 1868 г., тези теми
са застъпени само отчасти поради преждевременното прекра-
тиране на издаването му. Без да се задълбочаваме в съдържани-
ето на „Общ труд“, ще отбележим, че тук са обнародвани статиите
на Т. Икономов за Симеон Велики и Златния век на България,
словото му за Кирил и Методий. Помествани са и народни песни,
събрани от Иван Иванов в българските села, фолклорни и етног-
рафски текстове на Цани Гинчев и две негови писма с инструкции
за записването на подобни материали. Полезна е и „Програма за
събиране образци от народната устна словесност и местни наре-
чия“. В „Общ труд“ за пръв път са напечатани поемите на Никола
Козлев „Черен арап и хайдут Сидер“ и „Бивол Голе и мечка стръв-
ница“, стихове на Добри Войников, Димитър Великсин, Тарас Шев-
ченко, Теодоси Икономов²⁰⁷. Според Михаил Арнаудов „Общ труд“
е първото българско научно периодическо списание, предходник
на „Периодическо списание“ на Българското книжовно дружество²⁰⁸. В това се корени и конкретното историческо значение на
изданието за българската възрожденска книжнина.

От 1864 г. Болградската печатница издава и брошури с из-
казвания и речи на директорите на Централното училище д-р Г.
Миркович, д-р В. Берон, Т. Икономов, Т. Първу, на епископ Мел-
хиседек. От този тип педагогическа литература с пропаганден
характер са известни седем брошури, последната от които изли-
за през 1870 г.

Другият голям дял от изданията е литературата с религиоз-
на тематика. Тя също е предимно преводна от руски, гръцки и
немски език и включва в жанрово отношение жития на светци-
те, катехизиси, молитвеници, неделни апостоли и евангелия. Ав-
тори на тези книги са Константин Огнянович, Сава Доброплод-
ни, Сава Радулов, Павел Калянджи, башата и синовете Бъльско-
ви, Иван Иванов²⁰⁹.

Голямо значение за поддържането на духовната просвета на
българите както в метрополията, така и в емиграция играе спи-
сание „Духовни книжки“ на Рашко Бъльсов, което излиза в Бол-
град през 1864, 1866–1868 г.²¹⁰ Както посочва самият издател, то-
ва е месечно „периодическо духовно списание, на което главния
 предмет ще е укрепление и утвърдение в прадедовата ни вяра, раз-

витие и просвещение народно“²¹¹. Р. Бъльсов адресира своите „Ду-
ховни книжки“ преди всичко за „духовните пастири еднородци“. Целта му е да подпомогне народа „да се отърве от всичко злобно
фенерско“, тъй като църковният въпрос е „пръв, най-важен за
непредъдъка“. Нуждата от такова периодическо списание е очевид-
на и неоспорима. В него печатат обзорни статии върху свещено-
то писание, черковни проповеди, духовни беседи, слова за раз-
лични църковни празници от Димитър Бъльсов, Васил Берон,
Теодоси Икономов, отец Михаил Казанакли. В „Духовни книж-
ки“ е обнародвано писмото на Иларион Макариополски от 1864 г.
На страниците на това списание се поместват и многобройни
статии за състоянието на църковния въпрос. Тук за пръв път се
появяват преведените от стария Бъльсов „Жития на Светиите“,
излезли по-късно като отделна книжка в Букурещ. В списанието
се срещат и изказват пространни пожелания към свещениците
за техните задачи и задължения, за етиката на поведението им.
Не са малко и статиите за възпитанието на младото поколение
и разсъжденията върху състоянието на българската книжовност.

В Болград са обнародвани и няколко брошури по църков-
ния въпрос. През 1862 г. със съдействието на Д. Мутев се появя-
ва „Отговор на общество Браилско на господа представители и
настоятели еднородци“, в който браилските българи излагат сво-
ите позиции по църковния въпрос²¹². Своето становище по този
актуален и жизненоважен за българите проблем изказва и Пан-
дели Кисимов в две брошури (1864 и 1865 г.), озаглавени „На-
родно напомняване към вестниците „Турция“ и „Българска
пчела“ от един бесарабски българин“.

Освен тези издания в Болградската печатница излиза и друга
обществено-политическа литература, устави, циркуляри, поста-
новления. Така например през 1864 г. по поръка на Николай
Хорозов са отпечатани преведените от С. Радулов „Постановле-
ния за българските колонии и височайши хрисовули за тяхното
основание и потвърждение“. В предговора към изданието пре-
водачът отбелязва, че то е предприето, за да „знае всякий в как-
во състоят неговите граждански права и лични обязанности“. В
същата година на български и румънски се появява и Хрисову-
лът на БЦУ. През 1865 г. излиза и преведеният на български
език от В. Плакунов „Устав на градските и селски общества в
румънските княжества“. По такъв начин властиите се опитват,
от една страна, да ускорят интегрирането на българското насе-

ление от колониите в румънската държава, а от друга – да просветят народа за неговите права, задължения и предимства.

В Болград е отпечатана и критичната статия на П. Калянджи за настоятеля на Киприяновския манастир Козма Зографски, когото авторът упреква в недостатъчна родолюбивост. Според в. „Български глас“ в тукашната типография е под печат „Жизнеписанието на Христо Ботев“, подгответо от Киро Тулешков²¹³.

От малцината литературни произведения, излезли в Болград, ще отбележим комедията „Повчанският владика или бела на ловченският сахатчия“ от Теодосий Икономов (1863) и повестта „Изгубена Станка“ от Илия Блъсков (1865). Тези две оригинални белетристични произведения за пръв път са публикувани в Болград и може да се каже, че градът открива тези първоходни на българската литература, както и името на Никола Козлев²¹⁴.

Освен „Общ труд“ и „Духовни книжки“ в Болградската печатница намират живот и други периодични издания като вестници „Пътник“ – „лист за книжовност, полезна забава и търговия“ на Божидар Запрянов (1870)²¹⁵, „Ехо на Болград“ (1872) и „Ялпух“ (1873) на Васил Диамандиев²¹⁶. През 1874 г. в града се издава румънският вестник „Ехо на Бесарабия“, първоначално редактиран от В. Брянишяну, а после – от Т. Бодур-Лъцеску²¹⁷. Най-продължително в Болград съществува в. „Български глас“, най-продължително в Болград съществува в. „Български глас“, редактиран от Киро Тулешков и Иван Иванов и издаван със средства на болградчанина Михаил Мумжиев²¹⁸. През 1876–1877 г. „Български глас“ става приемник и продължител на революционните традиции на Каравеловите и Ботевите вестници²¹⁹. Той е един от малкото български издания по това време в Румъния, който „брани интересите на българския народ“, политическа трибуна, която използват както българската емиграция, така и колонистите²²⁰. Без да анализираме подробно съдържанието и тематиката на вестника, ще отбележим само, че „Български глас“ играе голяма роля като нов периодичен орган, обединяващ българската емиграция в Румъния в навечерието на Освобождението.

Броят на издадените книги и периодични списания и вестници в Болградската печатница все още не е уточнен в историографията. Според някои автори той възлиза на 61 книги и 5 периода. Опитахме да однични издания²²¹, а според други – на 62 и 4²²². Опитахме да съставим списък с всички известни издания на тукашната печатница, като съпоставим съществуващите извори и свидетелства на К. Миславски, Х. Максимов, В. Дякович, Й. Титоров, С.

Кутинчев, М. Стоянов и Е. Сюпюр. Използвахме и сбирката старопечатни книги, издадени в Болград и пазени в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, както и сведенията за тях в българския възрожденски периодичен печат. Така установихме, че броят на книгите достига до 75 названия (заедно с преизданията), 2 списания и 5 вестника. Смятаме обаче, че това число не е окончателно. Списъкът е отворен за допълнения – резултат от нови издирвания. Трябва да отбележим също, че почти всичките издания са на български език. Изключение правят само няколко учебника по румънски език и литература и различни разпоредби или циркуляри с паралелен текст на двата езика. От всички печатници, издаващи български книги в Румъния, Болградската има най-много издания на български език²²³. За 17-годишната ѝ дейност изданията (очертани в най-общи линии) ярко определят нейния принос в българската възрожденска книжнина.

* * *

През интересуващия ни период българските книги се издават главно чрез предварително записване на купувачи – така наречени спомоществователи²²⁴. Поканени четци, както и списъци на спомоществователите в края почти на всяка книга са изключително важен извор за проучването на въпроса на книгоразпространението. Ако проследим механизма на тази дейност, като използваме списъките на абонатите, обявите на издадените книги в българския периодичен печат, а и съдържащата се в самите старопечатни издания информация, ще установим, че системата за книгоразпространение е добре уредена. Връзката „Болград – метрополия – емигрантски центрове“ работи непрекъснато. В тамошната печатница издават трудовете си известни български книжовници, които имат връзки и познанства с книжарите във вътрешността на България и Румъния, които предават информацията за новите книги и посредничат за намирането на спомоществователи. От друга страна, всички български вестници и списания по това време поместват на страниците си обяви за новоиздадените книги. От данните в „Цариградски вестник“, „Българска пчела“, „Съветник“, „Турция“, „Народност“, „Дунавска зора“, „Духовни книжки“, „Свобода“ и от самите болградски

издания можем ясно да си представим изградената мрежа за книгоразпространение. Открояват се следните пунктове, по които то гораздължено да се разпространява в българските земи: Шумен чрез братя Бълкови; Пловдив, Русе и Велес – книжарниците на Хр. Г. Данов и Я. Тручев; Свищов – учителите Т. Хрулев и Н. Стоянов; Търново – Стефан Маринов, Лясковец – Стоян Ц. Калянджи. В Цариград книгите от Болград отначало попадат в редакцията на „Цариградски вестник“, а после се разпространяват чрез настоятелството на българската църква и редакцията на в. „Македония“.

В Румъния книгите от Болград се предават на училищните настоятелства в Букурешт и Браила, в Галац – на Петраки Х. Аврамов, в Измаил – на Георги Шопов. За Русия болградските издания се получават в Одеса чрез Одеското българско настоятелство (Константин Палаузов и Спиридон Стоманяков), в Кишинев – чрез И. С. Иванов (Калянджи), в Комрат – чрез П. Калянджи и В. Диамандиев, в Кубей – чрез свещеник Сава Беров. Това са постоянните пунктове за книгоразпространение. Съществуват и временни точки, изявени по имената на спомоществувателите на тукашните книги от Габрово, Севлиево, Панагюрище, Стара Загора, Пирдоп, Варна, Кюстендил, Разград, Пирот, Сопот, Тулча, Бабадаг, Мачин, Москва.

Спомоществувателството в Болград има сравнително дълготрайна традиция, чиито основи са положени в началото на 40-те години на XIX век. Активната спомоществувателска дейност на болградчани обаче започва през 60-те години. Тласък за това безспорно дава откриването на печатницата: повечето от издадените книги излизат благодарение на болградските граждани. Но спомоществувателството им не се ограничава само с издания от местен характер. Според последните изследвания болградските жители постоянно насярчават новобългарската книга, макар и да посръдват умерено количество, „но при всяка достигнала до тях възможност и в едни повече от пъстьр списък от хора“²²⁵. В спомоществувателските списъци има доста фамилии, които често се повтарят: Тивчеви, Узунови, Хорозови, Абаджиеви, Каназирски, Патарят: Тивчеви, Узунови, Хорозови, Абаджиеви, Каназирски, Патарят: Тивчеви, Узунови, Хорозови, Абаджиеви, Каназирски, Патарят: Тивчеви, Узунови, Казанакли, Радионови – все семейства, известни с родолюбивата си дейност. Сред редовните спомоществуватели срещаме и имената на ученици от Централното училище, които и след завършването на учебното заведение продължават да подпомагат българската книга. Например Михаил Паничевски, Димитър Греков, Прокопи Давидов и др.

Спомоществувателските списъци ни дават сведения и за изданията, които се доставят в Болград от Турция, Сърбия, Румъния, Австрия, Русия²²⁶. Според съдържанието на М. Стоянов по количеството на поръчаните книги Болград заема седмо място сред емигрантските центрове, а от всички 1300 селища, подпомогнати с абонамент или само с парични средства новобългарската книжнина, той е на 24-о място²²⁷.

* * *

Болградчани поддържат доста активно със спомоществування и български възрожденски печат, макар в края на 50-те години да срещаме информация за липса на български вестници в града²²⁸. В този случай обаче трябва да имаме предвид и твърде мудното доставяне на „Цариградски вестник“ – единственото българско издание от столицата на Османската порта. Впрочем този вестник, твърде важен за духовната връзка на преселниците с отечеството, е известен на болградчани още от времето на руското управление. През румънския период в него се появяват дописки от Болград с различен характер, което ни навежда на мисълта за наличието на постянен кръг читатели на изданието. Тук е известен и вестник „България“, издаван от Драган Цанков в Цариград през 1859–1863 г., сред сътрудниците на който е и д-р Г. Миркович²²⁹. В Болград се получава и списание „Български книжици“, излизашо в Цариград през 1858–1862 г.

В началото на 60-те години в града се разпространяват и вестниците на Г. С. Раковски. Интересът към тях е твърде показателен. На страниците на „Дунавски лебед“ намират отражение и събитията в Болград през ноември 1860 г., последващото преселване на българите-колонисти от Болградско в Русия²³⁰. С разпространяването на „Дунавски лебед“ в града се занимава Сава Радулов – съмишленник и добър познат на издателя.

В началото на 1864 г. в Болград се очаква да се появи по-редният вестник на Раковски „Будущност“, обявата за записване на абонати на който е изпратена от Букурешт още на 2 ноември 1863 г. Според П. Кисимов, който е в преписка с Раковски, всички недоумяват защо вестникът се забавя и това „възбужда любопитство на секи единого тука“²³¹. Настоятел в Болград му е

Николай Хорозов²³². Той откликва на намерението на Г. С. Раковски да издава вестник „Бранител“ и е готов да изпрати събраниите пари и да събере още.

През 1863 г. браилският вестник „Българска пчела“ има 39 спомоществователи от Болград²³³. В града по това време се разпространяват и вестниците „Съветник“ и „Гайда“. Болградските абонати на „Гайда“ достигат 20 души.

През втората половина на 60-те години положението се променя. По това време в Румъния се издават повече български вестници и се подобрява връзката между редакциите и абонатите. През 1867 г. започват да излизат „Дунавска зора“ в Браила и „Народност“ в Букурещ. Според една дописка от Болград през март 1868 г. „с излизането на тези два вестника тукашните наши българи са постреснаха и прибириани сегис-тогис наедно, разприказват се за България, като влизат от ден на ден в любопитство да научат нещичко по-ново за оттаташните българи“²³⁴. В брой 4 „Дунавска зора“ съобщава, че има 90 абонати в Болград и заслучната за това е на Иван Начев. През януари 1868 г. тази цифра нараства на 125 абонати и настоятелят на „Дунавска зора“ в Болград Петър Фитов се надява те да стигнат до 200²³⁵. Освен това десетина болградчани се ангажират всяка година да подпомагат вестника с по 5 австро-италийски жълтици.

С вестник „Народност“ нещата стоят по-различно. През януари 1868 г. той има в Болград само 6 абонати. Според редактора Иван Грудов това „е било срамно за Болград“. П. Фитов, който е настоятел и на „Народност“, обяснява положението с недостатъчна информираност на обществото, сиреч обявата за издаването на „Народност“ не е била изпратена нито в Болград, нито в Измаил. Настоятелят съжаява, че за „един наш вестник български, дету трябва да го приемат сичките наши българи с драго сърце, никой не ги известява“. П. Фитов смята, че ако са изпратили навреме обявата, щели да имат 75 спомоществователи в Болград²³⁶.

Рашко Бълков също се занимава с разпространяването на „Дунавска зора“ и „Народност“ в града и по селата. Едновременно той сътрудничи на посочените издания – изпраща дописки, статии и обяви. Например в 1868 г. този стар български книжовник обнародва в „Народност“ пламенен призив към спомоществователите да си плащат навреме вестниците, тъй като това е главната причина за трудностите при издаването на бъл-

гарските периодични издания. „Сега – пише той, – когато му е времето и нуждата го изисква, да не спим повече, но да се пробудим чрез прочитането на вестниците и други български книги, чрез учението.“²³⁷

Според в. „Народност“ в Болград и колониите през 1868 г. се разпространяват и около 150 вестника на различни езици²³⁸, излизящи в Москва, Петербург, Одеса, Букурещ, Браила, Белград, Цариград.

В града познават Славейковия вестник „Македония“, издаван в Цариград през годините 1866–1872 г. Но поради нередовното му доставяне, читателите не са много. Тук предпочитат да се абонират за българските вестници, издавани наблизо. Още повече, че в края на 60-те и през първата половина на 70-те години периодични органи издават добре познатите на болградчани Любен Каравелов, Христо Ботев, Кирил Цанков, Пандели Кисимов, идвали неведнъж или работили в града.

Болградчанинът Петър Фитов играе огромна роля в разпространяването на тези български вестници в града. Той е настоятел на Каравеловите „Свобода“ и „Независимост“ през 1869–1874 г., а през 1875–1876 г. и на „Знание“²³⁹, Ботевото „Знаме“ през 1875 г., на вестник „Балкан“, издаван от Кирил Цанков през 1875–1876 г. Фитов събира абонати и за вестниците „Михал“ (Браила, 1875, Стоян Заимов), „Право“ (Цариград, 1869–1873, 1875, И. Дочеков, И. Найденов), „Тъпан“ (Букурещ, 1869–1870, Иван Мънзов), „Възраждане“ (Браила, 1876, Т. Пеев, С. Милarov, И. Драсов), „Отечество“ (Букурещ, 1869–1871, П. Кисимов, Д. Войников) и „Стара Планина“ (Букурещ, 1876–1877, С. С. Бобчев)²⁴⁰.

От разпространителите на вестници в Болград през 60-те – 70-години ще изтъкнем още имената на болградчаните Иван Мумжиев, събирал абонати за „Балкан“ и „Ступан“²⁴¹, Михаил Паничерски и Васил Радиков – „Балкан“ и „Знание“²⁴². Броят на абонатите на Цанковия вестник „Балкан“ в Болград достига до 77 души и представлява значима част от всички записали се²⁴³. Сред читателите на вестника намираме много известни имена на болградчани като Николай Казанакли, Георги Попов, Николай Хорозов, Петър Вулпе, Николай Узунов, Димитър Ямболов, Николай Илиев, Михаил Паничерски, Йов Титоров, Тодор Балдуровски, Христо Теохариidi, Павел Теодорович, Димитър Начев и др.

В Болград добре разбират, че редовното изпращане на периодичните издания способства не само за насърчаване на същест-

вувашите абонати, но и за записване на нови. Затова настоятели-
те на вестниците нееднократно молят редакторите да се съобразя-
ват с този факт, ако искат да запазят авторитета на изданията си
сред колонистите и да не изгубят спомоществователите си.

През посочения период в Болград се разпространяват над 15 български вестника и 4 периодични списания, излизали в Цариград, Букуреш, Браила, Белград и в самия Болград. Както отбелязахме, градът достига и до издаване на свой, представителен за времето си политически вестник.

Болградчани не само съдействат за издаването на български вестници, списания и книги, не само се стремят да се сдобият с тях, но активно участват и в традиционното за българските земи дарителство на цели течения от вестници на различни български културни институции. Така през 1869 г. известният болградски търговец, споменатият вече неведнъж Петър Фитов, абонира българското училище в град Враня за цариградския в. „Право“²⁴⁴. В 1871 г. той отново заедно със съпругата си Мария даряват по един екземпляр от в. „Свобода“ на българското училище в град Табор и на българските студенти в Прага²⁴⁵. В 1874 г. болградският настоятел на в. „Независимост“ „благоволи да прinese в дар“ пет годишни течения от този вестник на читалището в Неготин (Македония), на студентското читалище в Цюрих (Швейцария), а останалите три – за българските общини в отечеството²⁴⁶. От болградчаните-дарители ще изтъкнем още Никола Илиев, пожертввал през 1868 г. годишно течение на „Дунавска зора“ за родното си село Болбока²⁴⁷. През 1875 г. Елена и Ирина Мумжиеви даряват на училището в с. Чемашир (Болградски окръг, държавните селища) в. „Балкан“ за 1876 г.²⁴⁸

* * *

Болградчани живо участват и в основаването на Българското книжовно дружество (БКД) през 1869 г. Нещо повече: според академик М. Арнаудов те „оказват решително съдействие в организацията на БКД в Браила“²⁴⁹. През 1869 г. „Дунавска зора“ преброява 73 души дарители – „спомагателни членове“ на Книжовното дружество от Болград, събрали на първо време 557 рубли. Трима от болградските първенци – Петър Фитов, Дими-

тър Радионов и Никола Абаджиев – правят и годишни вноски по 5, 10 и 4 жълтици²⁵⁰. Според вестника в Болград най-много грижи за събиране на пожертвования за БКД полага „родолюбивият наш единородец Антон Парушев ... и други по-първи съграждане най-паче Михаил Радионов и Коста Николаев“. „Дунавска зора“ изказва увереност, че щедрите пожертвования от бълградчани ще се продължат и Болград ще напредва със записване на нови спомагателни членове на дружеството. Ще подчертаем още, че през годините 1873–1879 в Болград живее и работи един от организаторите на БКД Васил Д. Стоянов, който като учител, лектор и спомоществовател на ученическото дружество „Събуждане“ пропагандира идеята за БКД. Неговите вечерни лекции „из българската история“ според спомените на очевидци „пламвала и дълбоко вълнуваха слушателите“²⁵¹.

В същово време разполагащият с богата литература на български и на други езици Болград дълго време няма специализиран магазин за книги, макар че намираме сведения за продаване на учебници и други книги по търговските дюкянни и бакалници, а и за четене на български вестници по кафенета и кръчми²⁵². С откриването на Централното училище и с учредяването на библиотеката му, която играе ролята на общоградско читалище, положението се променя. Цялата литература, периодичните издания, изпълнени от Виена, Петербург, Цариград, Одеса, Москва, Букурещ, са на разположение на болградчани. Идеята за откриване на това читалище е на директора Мутев, който през 1860 г. запознава Епиропията и скоро е реализирана. Но тъй като в училището няма помещение за читална зала, налага се читателите да вземат книги за всички до седмица, след като платят тяхната стойност при библиотекара. Според правилника, съставен от д-р В. Берон през 1865 г., библиотеката работи само два пъти седмично по три часа²⁵³.

Болград, който според А. Теодоров-Балан „личеше с гражданство просветено и образовано“, естествено не може да се задоволи с това положение. Още повече, че липсва и помещение, където да се събират гражданите, за да разменят мнения за прочетеното и текущите събития. Разбирайки това, стирият Бълсков се обръща през 1868 г. чрез в. „Дунавска зора“ към своите съграждани-болградчани с молба да му съдействат за откриването в града на читалището с книжарница²³⁴. Той съобщава, че в „книгопродавницата му“ ще се търгуват български и

други книги, разни видове хартия и други ученически принадлежности. Същевременно Р. Блъсков известява болградчани, че има намерение да отвори и „особна стая за читалище“ в същата сграда (дома на покойния Иван Златанов), където ще се получават всички български вестници, както и издания на други периодически списания, журнали и брошури, любопитни за прочитание“. Във връзка с това българският книжовник обръща към „родолюбиви болградски и други колонисти, особено към учените и разбрани стари и млади ... да се запишат няколко абонати за поддържането на туй читалище, което ще е достополезно на българщината ни“.

На 23 февруари Р. Блъсков в писмо до Иван Грудов съобщава, че 30 души се записали за спомоществователи и книжарница-та е отворена, читалището е готово, а в него ще работи и кафене. В същото време той е разочарован от липсата на разбиране в Болград и казва, че е „изпаднал между неразбрани хора“²⁵⁵. Ето защо моли Грудов да „не забравя да подбутва чрез вестника“ идеята за читалището, „кое ще бъде добре както за мен, така и за народа“. Не се знае дали читалището на Р. Блъсков е работило. Но дори и да е започнало да действа, то съществува твърде малко: през септември 1868 г. Р. Блъсков е с намерение да напусне Болград и да се установи в Галац или Гюргево, за да учреди своя печатница²⁵⁶. Колкото до книжарницата, то тя отваря врати известно време. В този смисъл К. Миславски не е съвсем точен, като твърди, че в Болград до 1885 г. няма книжарница²⁵⁷.

Другото читалище в Болград е създадената през 1873 г. библиотека на дружество „Събуждане“²⁵⁸. Неговата цел е да „се разпространява народният дух между тукашните младежи“²⁵⁹, скоро това ученическо сдружение се превръща в явление от общоградски мащаб. То се подпомага от болградчаните Гали и Иван Желязкови, Иван Радионов, Васил Христев, Константин Каназирски, Христо Камбуров, Иван Иванов, Никола Абатин Каназирски, Тодор Балдурски, Васил Радионов, Георги Князевич, Тоджиев, Иван Шпакович, Олимпи Панов, Михаил и Иван Мумджеви, Иван Начев, братя Чакалови и др. Други известни граждани като Павел Евтушенко, Сава Радулов, Васил Стоянов му подават различни книги, а старият болградски първенец Исак Панов – годишното течение на в. „Балкан“ за 1875 г. Видинският архимандрит Иосиф пък поднася дар на „Събуждане“ във „Училище“ за същата година²⁶⁰.

Освен учениците от БЦУ, в дружеството влизат като редовно-спомагателни членове и редица болградски граждани – довчерашни абитуриенти на училището: Никола Николаев, Никола Узунов, Богдан Манчев, Иван Златанов, Васил хаджи Димов, Ангел Стоянов.

Тук е мястото да подчертаем и стремежа на болградчани към самообразование. През 60-те години в неделни дни в залата на Централното училище учителите изнасят специално за гражданите различни лекции²⁶¹. Тези публични беседи и многостранни обсъждания на сбирките на дружество „Събуждане“ несъмнено съдействат за развитието на общокултурното равнище на жителите на града, а единовременно с това и за поддържането на народностното самосъзнание и самочувствие.

* * *

През времето на късното Възраждане Болград придобива слава и с дейността на театралната трупа, която приобщава жителите му към театралното изкуство. В известен смисъл градът претендира да е един от родоначалниците на българския театър в Бесарабия²⁶². На 1 август 1863 г. в. „Съветник“ съобщава за първото тук театрално представление, като го нарича „любопитното от Болград“. Според дописника „по стремлението към доброто и изящното младите съставиха група актьори“ и дадоха първия си спектакъл в къщата на И. Атанасович „пред болградската публика“²⁶³. Представени са две пиеси: едната на руски език с название „Билиярдорачител“, а другата – на български „по стиховете на Славейковата песнопойка, преработени“, „Иван и Стоян“. Същият вестник съобщава и за втория опит на болградската младеж на 8 август 1863 г., когато трупата представя още два спектакъла: на български комедията на Сава Добровлодни „Михаил“, и на румънски – пиесата „Селска сватба“.

Както изглежда, още от самото начало в Болград любителската театрална трупа изнася представления на различни езици. Постепенно това става традиция в града. Възрожденският печат винаги подчертава полиетничността на болградската публика, която се състои от българи, руснаци, румънци, евреи, чехи, поляци²⁶⁴. От друга страна, Йов Титоров споделя, че префектът

И. Панайтеску през 1864 г., „за да не бъде обвинен, че поощрява извънмерно българизма“, заповядва да се представи румънската пиеса „Хершко Бохгаджията“. Публиката остава доволна от играта на актьорите, като особено сполучливо се справя с ролята на главен герой Хершко „интелигентният младеж Георги П. Греков, бухгалтер в колониалната банка“²⁶⁵. През същата година трупата представя още пиесата на Д. Войников „Покръщение на Преславский двор“. На този спектакъл е поканен епископ Мелхиседек, гост на Болград²⁶⁶.

Въпреки това Болград не може да се похвали с активен театрален живот, подобен на Браила например. Тук не гастролират нито оперни, нито драматични румънски театри, липсва драматава фигура като Д. Войников, която да е едновременно драматург и режисьор. Така че болградчани са принудени поради географското положение на града да се задоволяват със своя любителски театър, съставен от ученици на БЦУ и от болградски младежи. Обикновено представленията се изнасят във връзка с празнуването на Деня на светите братя Кирил и Методий, по случай края на учебната година и други тържества.

Към началото на 70-те години актьорите-любители приспособяват за театър обществения хамбар – „голяма каменна сграда на широка улица – площад“²⁶⁷. Според А. Теодоров-Балан, очевидец на театралния живот в Болград, това помещение „стана театър за случайни представления“. Вероятно в Болград не е имало една постоянна театрална трупа, а любителите са се събрали специално или поради предстоящи различни празници или пък просто по повелята на сърцата си.

На 13 април 1870 г. театралната трупа на Централното училище в Болград представя трагедията „Стоян войвода“ от Добри Войников, с която, както отбелязва в. „Свобода“, „твърде много задоволиха публиката“²⁶⁸. Вестникът набляга върху недоброжелателното отношение и несъгласието на директора на БЦУ Титус Първу да се изнесе този спектакъл. Според дописника „най-голямата причина на забраната на пиесата е българският език“.

Освен посочените вече театрални постановки в града се играят и други творби – написаните от Добри Войников драматични произведения „Райна княгиня“ по повестта на А. Велтичков

^{*} Бухгалтер – рус., счетоводител.

ман и „Велислава, българска княгиня“, които оказват голямо морално-психологическо и обществено-политическо влияние върху болградското население. Самият автор цени своите пиеси не като художествени творби, а като „средство за патриотическо въздействие“²⁶⁹. Тези представления пробуждат „народностното съзнание и патриотичната ревност у сънародниците“²⁷⁰.

От втората половина на 70-те години в Болград се появява личност, която поема техническото ръководство и режисурата на тези театрални изяви. Това е д-р Димитър Начев – „един от предните между гражданите за културни почили“²⁷¹.

В представлението на 10 август 1875 г. на болградската сцена за пръв път излиза „благородната девица Стелианка Грекова“. В драмата „Стоян войвода“ тя играе ролята на княгиня Мария, дъщеря на цар Георги Страшимир. В творбата ярко се показвани тежките години след падането на България под турско робство. Според дописника на в. „Балкан“ И. Мумжиев това е голям успех и признателните зрители в края на представлението поднесли на актьорите много цветя²⁷². Авторът моли К. Цанков да обнародва дописката му и смята, че ако се стори това, примерът на С. Грекова ще се продължи и от други момичета в града, които ще станат „разредители на народното просвещение“. Пожеланието на болградчанина И. Мумжиев се сбъдва: щафетата на Грекова е подхваната от болградчанката Донка К. Иванова и Ана М. Чернявска, които заедно „с болградските с патриотичен дух младежи“ на 1 август 1876 г. участват в пиесата на Васил Друмев „Иванку, убиецът на Асеня I“. Всички средства от благотворителното представление са предадени „в полза на пострадалите от турците семейства в България“²⁷³. В. „Български глас“ чрез своите страници благодаря на актьорите, „които заслужават голяма похвала за своя талант и патриотизъм“.

През 70-те години в Болград стават популярни пиесите „Многоградалната Геновева“ и „Нова мода“. На сцената се играят творбите на Молиер, Шилер, К. Величков, Василе Александри²⁷⁴. Както отбелязахме вече, в Болград липсва редовно действаща театрална трупа – актьорските колективи са непостоянни, създават се на любителска основа. Така например през юни 1875 г. на мястото на разпадналата се театрална трупа с Иван Иванов, Михаил Паничевски и други се образува нова група около д-р Д. Начев и И. Мумжиев, в която влизат Иван х. Иванов, Никола Николов, Христо Камбуров, Неделчо Попов и Никола Узунов. Спо-

ред И. Мумжиев актьорите са подпомогнати от бълградски граждани, дали средства за декори и костюми²⁷⁵.

Общо взето, театралните постановки в града играят огромна възпитателна роля върху българското гражданство, като за силват патриотичните чувства и настроения, от една страна, а от друга – приобщават бълградчани към съкровищата на световната култура, към просветния европейски свят.

* * *

Една от важните културни прояви на българите в Бълград е честването на най-народния български празник – Деня на св. свянските равноапостоли светите братя Кирил и Методий. За пръв път този ден се отбелязва в Бълград на 11 май 1863 г. с божествена литургия в катедралата „Свето Преображение“²⁷⁶. През следващата година, благодарение на директора на БЦУ д-р Г. Миркович и старанието на Епитропията, както и на благоволението на местното началство и на усърдието на всички граждани, празнуването на Деня на братята Кирил и Методий става едно от „най-отличителните тържества“²⁷⁷.

Според в. „Българска пчела“ рано сутринта на 11 май в катедралния храм е отслужен черковен молебен, на който присъстват жителите на града, префектът И. Панайтеску с чиновници от префектурата и представители на градския военен гарнизон. Възпитаниците на Централното училище с флага се подреждат в центъра на храма, а „на кръг около тях“ стоят учениците и ученичките от градските училища „със зелени клончета в ръце“. След молебена процесията се премества в залата на БЦУ, украсена по случай тържеството от учениците под ръководството на учителя Карл Кишнер „с венци от цветя и клони, портрета на княз Александър Ион Кузя и светите образи на Кирил и Методий“. След като протойерейят отец Никифор с черковната си свита извършва водоосвещение, учителят Теодосий Икономов и ученикът Димитър Греков произнасят речи, посветени на празника. След тази официална част Попечителният комитет кани всички присъстващи да участват в „изобилната трапеза в обществения сад“. Пандели Кисимов, свидетел на това ярко тържество и точен негов описвач, много красноречиво разказва за празнич-

ния обед и веселбата в градската градина. „Въобразете си едно място до петдесет разкрача околично като гнездо, обиколено с високи брестове ... Въобразете си после в средата на това място трапеза сложена, столове наредени, печени агнета донесени, бурето с виното на колата, хляб с зюмбюлите, музиканти на една страна, управителя и военните на друга, учениците с флага си там, учителите и гражданите тук: а кажете ни, какво по-живописно от туй, какво по-българско!“ – възклика той. Преди да седне на масата, П. Кисимов произнася слово, „съобразно с минутата, с мястото и възторга на слушателите“. Тържеството в градската градина се съпровожда „с българско хоро, български песни от веселите бългадчани“. Кисимов подчертава: „Народният ни характер и тук се усвидетелствува: старци беловласи водиха народното хоро и народните песни, и се радваха толко съ повече, дето дочакаха да видят празнуването на този народен празник.“²⁷⁸ Самият Кисимов по-късно в своите мемоари споделя, че никак не е било лесно „в една чужда страна, при друга църковна власт, едно ново въведение да се прекара в реда на църковния култ“.

Оттук нататък честването на този ден става традиционно в Бълград. Още повече, той далеч надхвърля чисто църковния и училищен характер на празника, с времето придобива политическо звучене, превръща се в общонароден градски празник, сплотява българското население. Не напразно П. Кисимов нарича този ден „знаме, под което се групират борците за българската народност“. Денят на св. св. Кирил и Методий играе голяма роля за мобилизиране на бълградчани в решаването на най-актуалните задачи на Българското възраждане: създаване и развитие на народностното съзнание и националното самочувствие.

Схемата на честването на Деня на светите равноапостоли в Бълград се запазва в общи линии през целия румънски период с незначителни допълнения: театрални представления, изнасяни срещу 11 май, фойерверки, организирани късно вечерта, участие на ученически певчески хор в празненствата, който изпълнява химна на братята Кирил и Методий наред с църковните песнопения²⁷⁹.

* * *

Безспорно църквата е един от най-мощните стожери на националната самобитност на българите по времето на робството в българските земи и извън границите им. В Болград още от 30-те години действа великолепният по архитектурата си катедрален храм „Свето Преображение“, отстъпващ палмата на първенството през XIX век само на Исаакиевския събор на Санкт Петербург. Според някои извори той изглежда „като трофей на християнството, като триумф на християнската кауза над полумесеца и ислама, най-явното и осезателно свидетелстване за жива и разпалена вяра в Закона на Господа Иисуса Христа, символ за напътване на бъдещите поколения“²⁸⁰. Звънарницата на храма има 7–8 големи и малки камбани, звънът на който „се разнася и чува в целия град дори и в близките до града села“²⁸¹.

Според Й. Титоров духовенството в Болград и в колониите „през всичкото време на румънското господство си остана българско“²⁸². Можем от части да се съгласим с казаното, тъй като разполагаме с данни, които свидетелстват за различни спънки и пречки от страна на руското духовенство, особено в началото на 60-те години, против които се обявяват болградчани, особено при отбелязването на редица български празници в катедралата. Например през 1863 г. дописникът на „Българска пчела“ от Болград съжалява за липсата „на попове от народа“. Той твърди, че „руските попове, подобни на гръцките“, никога не са твърдили на българското паство за съществуването и на „българи святци“²⁸³.

От 1863 г. в това отношение в града настъпват съществени промени: на 19 октомври за пръв път в тукашната черква се отбелязва Деня на св. Иван Рилски. Според в. „Съветник“ инициативата за честването на тази дата излиза от учениците в БЦУ, научили за него в учебното заведение. Против този черковен акт застава местният протойерей, руснак по народност, отец Никифор, който забранява да се звъни с голямата камбана, защото в руския черковен устав липсва разпореждане да се отбелязва този светия. Независимо от държанието на протойерия Качерковната служба се извършва от българина отец Михаил Казанакли, а голямата камбана възвестява всички граждани за празника на прочутия български светец Иван Рилски. Дописникът на „Съветник“ категорично е настроен против отец Никифор, който, макар че живее сред болградчани 10–15 години, не научава български. Тъй като отец Никифор представлява рус-

кото духовенство в Болград, авторът на дописката го съветва „да почита нацията, при която жителствува“²⁸⁴.

През 1864 г. румънското правителство създава в румънската част на Бесарабия Долно-Дунавската епархия със седалище град Измаил. Целите на официалната власт са ясни: румънизиране на края, постепенно преминаване на румънско богослужение във всичките черкви, подготовка на румънски клири в новооткритата Измаилска семинария. За владика на новата епархия е назначен епископ Мелхиседек Петрович Стефанеску, випускник на Киевската духовна академия. Според сведения на очевидци, преосвещеният Мелхиседек се отнася с голямо уважение към всичко славянско. Той много често е канен от болградчани да служи в катедралния събор. Всяка година на 6 август – храмовият празник на Болград, негово преосвещенство служи литургията в „Свето Преображение“²⁸⁵. Васил Берон споменава за извършената от епископа служба на 19 октомври 1866 г.²⁸⁶ През 1871 г. владиката участва и в освещаването на основите на новата болградска черква „Свети Никола“²⁸⁷. Й. Титоров твърди, че епископът на Долно-Дунавската епархия, който би могъл да се възползва от голямата си власт и нареди на българите да изпращат децата си в Измаилската духовна семинария, не прави това²⁸⁸. Не посъга и на църковнославянски език на богослужението в Болград, въпреки че тук е въведена практика литургията да се води на румънски²⁸⁹.

В събора „Свето Преображение“ още от руското управление има певчески хор, „с който са се гордеели болградчани и от пеенето на който са се възхищавали самите румъни“²⁹⁰. През 1873 г. за диригент на този хор е назначен абитуриентът на БЦУ Никола И. Николаев, ученик на дългогодишния учител по пеене в училището и предишен ръководител на този хор Тодор Шпакович²⁹¹. Църковното пеене се извършва на български и на румънски. Болградската катедрала „Свето Преображение“ играе ролята на един от най-силните пазители на духовната самобитност на българите в този край. Чрез църковните тайнства и майчиния език на богослужение се извършва бавната работа по приобщаването на българското население в този към многовековната българска църковна култура, което в крайна сметка води до укрепването на българщината тук, запазването на българското съзнание у преселниците.

В разглеждания период Болград се изявява и с обществени и културни сдружения. През 70-те години тук се създават мъжко и женско благотворително общество, които събират матарийски и женски помощи за пострадалите български семейства в Турско²⁹². Без да се спираме подробно на този въпрос, ще отбележим само, че сред ръководството на мъжкото благотворително дружество срещаме имената на П. Теодорович, П. Фитов, В. Радионов, Т. Шпакович, Т. Балдурски, М. Мумжиев, Х. Камбуров, И. Иванов. Женското благотворително общество се основава на 2 август 1876 г., а през септември вече наброява 53 души²⁹³. В него събираат жени от известни болградски фамилии – Теодорович, Шпакович, Фитови, Грекови, Мумжиеви и др. Събират се помощи не само в полза на пострадалите българи, но чрез „Български глас“ се подобужда благотворителността на хора от различни народности в полза на българите и всички християни от Балканския полуостров.

От всичко изложено ясно се очертава ролята на Болград като българско културно средище през Възраждането. И ако в края на 50-те години градът само набира високата като народно културно огнище на емиграцията, от средата на 60-те години той се превръща в истински културно-просветен център на българите в Бесарабия, способства за повишаването на народностния дух. През 70-те години, когато нараства политическият градус, израсналата зад стените на Централното българско училище нова генерация, поддържана от старата, решително се устремява в борбата за освобождението на отечеството. Болградчани израстват в духовно и културно отношение и по това време никой не би си позволил да ги нарече „неподвижни китайци, безцветни като самите бесарабски степи“²⁹⁴.

Бележки

¹ Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 12; Радкова, Р. Към предисторията..., с. 42–45.

² Грек, И. Ф. Школа в болгарских..., с. 44; Радкова, Р. Към предисторията..., с. 44–45.

³ Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 15.

⁴ ОРГПБ, ф. 356, а. е. 317, л. 2; Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 3–4.

⁵ Николай Христофорович Палаузов е един от основателите на Одеското българско настоятелство. Чиновник с особено назначение по време на Кримската война, като се занимава с български въпроси в щаба на Южната армия. От 1856 г. продължава да изпълнява тази длъжност при новорусийския и бесарабския генерал-губернатор. В едно от писмата си до Найден Геров отбележва, че колонистите са съставили молба в Букурешката комисия, „за да им ся оставят тии права, с които се ползуваха у нас, където притуриха няколко и други пунктове“. Вж: Из архива на Найден Геров, С., 1914, с. 161–162; Дякович, В. Българите в Бесарабия. Болградската гимназия. Учредяване. – Отец Паисий, 1929, № 23–24, с. 376. Относно Иван Степанович Иванов (Калянджи) тук ще отбележим само, че той през 1855 г. е поканен на служба в Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия, за да се грижи за училищата в българските колонии. Изпълнявайки тази длъжност, Иванов съставя проекта за Централно училище, който е бил представен в Министерството на държавните имущества на Русия. Обаче след преминаването на 40-те колонии към Молдова той предава проекта си на болградските първенци. Вж: НБКМ-БИА, ф. 113, а. е. 52, л. 3–6; Иванов, И. С. Сборник статей о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар. Кишинев, 1896, с. 3–4. Интересно, че връзките на Иванов с болградчани не се прекъсват и през 1858 г. Поддържат се чрез Г. С. Раковски, който съобщава на болградските първенци за заминаването на Иван Степанович за Петербург поради служебните си задължения. – Архив на Г. С. Раковски, т. 1, С., 1952, с. 144.

⁶ РГИА, ф. 381, оп. 8, а. е. 3724, л. 15–16.

⁷ „Архив на Г. С. Раковски“, т. 1, С., 1952, с. 141, 494.

⁸ Пак там, с. 143.

⁹ Сава Илиев Радулов (1817–1887 г.) е завършил Ришельевския лицей в Одеса. Известен със своите многобройни учебници, издадени на български език в Одеса и Болград. Работата си като учител в Болград започва през 1854 г. – отначало като преподавател в първоначалното ланкастерско училище, а на 15 март 1859 г. е назначен за временен директор на БЦУ. Изпълнява тази длъжност до края на 1859 г. След това е учител по български език до 22 ноември 1861 г., когато е

⁵⁸ Мысловский, К. И. Пос. съч., с. 164–166; Сюпор, Е. Българските училища..., с. 455–456; 467–468.

⁵⁹ Междущрочем в създаването на тази библиотека влог внася и периодичният печат. Така „Българска пчела“ в 1863 г. призовава спитропите да „направят една библиотека, гдето да съберат умствените произведения от преминалите векове, и от гдето може всякой един да почерпва за благоденствието си познание и наука“. – Българска пчела, № 23, 1 ноември 1863.

⁶⁰ Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 138; Сюпор, Е. Българските училища..., с. 423, 455.

⁶¹ Вж. Приложение № 2.

⁶² Според Мисловски през 1861–1878 г. са отпечатани общо около 30 учебника, повечето от които са на български език. – Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 157–159.

⁶³ Так там, с. 76–77.

⁶⁴ Дякович, В. Българска Бесарабия..., с. 192.

⁶⁵ Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 146. Печатът на дружеството е запазен в единия от документите, съхранявани в НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 26.

⁶⁶ Тези сведения се отнасят за 1875 г., когато учениците – членове на дружеството, в писмо до К. Цанков (тогава редактор на в. „Балкан“) молят чрез вестника да поблагодари на спомоществователите на дружеството. – Вж. НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 25.

⁶⁷ Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 146.

⁶⁸ НБКМ-БИА, ПА9064, л. 1–4; так там, ф. 5, а.е. 10, л. 26–27; Сюпор, Е. Българската емиграция..., с. 211–212.

⁶⁹ НБКМ-БИА, ПА9055, л. 1; так там, ПА9064, л. 1–4.

⁷⁰ Так там, ПА9055, л. 1.

⁷¹ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 49; Дякович, В. Българска Бесарабия..., с. 193.

⁷² НБКМ-БИА, ПА9070, л. 4.

⁷³ Так там, ф. 5, а.е. 6, л. 128.

⁷⁴ Калчев, К. Пос. съч., с. 176–192

⁷⁵ Грек, И. Ф. Школа..., с. 35.

⁷⁶ Дякович, В. Българите в Бесарабия..., с. 27.

⁷⁷ Хрисовул..., с. 5; Титоров, Й. Пос. съч., с. 126–127.

⁷⁸ Това са семесриални каталози на първоначалните училища в колониите за 1858–1859 г., скрепени с подписите на Сава Радулов, Панайот Греков, Петър Тинко и Никола Парушев. – Вж. Сюпор, Е. Българските училища..., с. 109–112.

⁷⁹ Так там, с. 113; в. „България“, № 69, 13 юли 1860; Кисимов, П. Моите спомени. Часть III, С., 1901, с. 103–105; Минев, Д. Податки за капитан Павел Грамадов, наречен още Къочоолу. – Известия на българското историческо дружество, 1948, с. 420–425. Това е първо и единствено

по това време учителите имат заплата от 500 до 600 рубли. – Так там, с. 192, 194–195, 247–249, 290–292; Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 41–43.

⁵⁶ За уволняването му решаващо е мнението на директор Мугев, по воля на когото Епиропията изключва от педагогическата корпорация Сава Радулов. – Цариградски вестник, № 26, 23 юни 1862; № 28, 7 юли 1862; № 29, 14 юли 1862; № 30, 21 юли 1862; № 31, 28 юли 1862; № 32, 4 август 1862; № 33, 11 август 1862.

⁵⁷ Според едно писмо на А. Скултети до МИИП Попечителният комитет системно го преследва. Причините вижда в Епиропията, която „искаше и още желаете“ да го замести с българин, понеже „в противен случай идеите им не могат да бъдат разпространявани“; Сюпор, Е. Българските училища..., с. 394–396.

⁵⁸ Кириак Антонов Цанков е от Свищов, син на Антон Цанков и племенник на Драган Цанков. Изтькната политическа фигура в българското националноосвободително движение. Завърши реална гимназия във Виена, две години слуша лекции във филология гимназия във Виена, една година слуша право в Букурешкия факултет в същия град, една година слуша право в Париж, но не го решава, а преди това учи в медицинския факултет в Париж, но не го решава. През 1867 г. участва във Втората българска легия в Белград. Завърши в Букурещ, влиза в кръга на ТЦБК, става редактор на преводач на в. „Народност“. Член на БРЦК, подпредседател му е от 5 май 1872 г. От 16 декември 1872 г. е учител по немски език в БЦУ, в което преподава до края на 1874 г. – Так там, с. 398, 449, 451–453, НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 15, л. 9.

⁵⁹ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 431–433, 437–439, 444–445.

⁶⁰ Изчисленията са направени върху съставената от Мыловски таб

⁶¹ Изчисленията са направени върху съставената от Мыловски табели за броя на учениците. – Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 82, 217–228.

⁶² Сюпор, Е. Българските училища..., с. 342, 537.

⁶³ Так там, с. 137–138; Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 118–119.

⁶⁴ Иванов, К. Пос. съч., с. 325–326; Дякович, Б. Пос. съч., с. 964–965. Целта на пансиона е да способства за „култивиране и разъществяване на интелектуалните сили, които се обединяват в училището“.

⁶⁵ НБКМ-БИА, ф. 28, а.е. 29, л. 4. Със същата молба Михаил Тодорович от Браила се обръща до д-р И. Селимински, като го известява, че БЦУ е училището, в което учи негов родния – Недялко Т. Попов, че моли го да му дава пари, ако трябва и „някоя потребна книга“. Так там, а.е. 4, л. 130.

⁶⁶ Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 119; Дякович, Б. Пос. съч., с. 965.

⁶⁷ По-подробно за живота на пансиона вж. Дякович, Б. Българска Бесарабия..., с. 193; Дякович, Б. Пос. съч., с. 964–965. Иванов, К. Пос. съч., с. 326–327; Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 49–50.

⁶⁸ Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 77–78.

⁶⁹ Мыловский, К. И. Пос. съч., с. 89; Сюпор, Е. Българските

⁷⁰ училища..., с. 252–253, 257–258.

ствено назначение на инспектор от Епитропията. П. Грамадов е в щата на БЦУ само през 1860 г.

⁹¹ Начов, Н. Димитър С. Мутев, доктор по философия и свободните науки. – В: Училищен алманах, С., 1900, с. 165; същият Калофер в миналото, С., 1927, с. 413–418.

⁹² Архив на Г. С. Раковски, т. IV, С., 1969, с. 211–212.

⁹³ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 109–113.

⁹⁴ Пак там, с. 156–157, 193–194, 216, 218.

⁹⁵ В молдавската колония Хаджиабдул не е построена училищна сграда, тъй като общината „не разполага със средства“. Сградата е взета под наем. – Пак там, с. 326–327; Трайков, В., Н. Жечев, Българската емиграция в Румъния. XV в. – 1878 г., С., 1986, с. 286.

⁹⁶ Жечев, Н. Два документа..., с. 96–97.

⁹⁷ Мысловский, К. И. Пос. съч., с. 82.

⁹⁸ Пак там, с. 217–225.

⁹⁹ Грек, И. Ф. Школа..., с. 34.

¹⁰⁰ Цариградски вестник, № 445, 22 авг. 1859, с. 185.

¹⁰¹ България, № 69, 13 юли 1860, с. 257.

¹⁰² Сюпор, Е. Българските училища..., с. 200–203; Македония, № 51, 6 ноем. 1869, с. 196. Според директора В. Берон през 1867 г. тук учат 105 ученички. – Вж: Слово, произнесено от директора Васил Берон в Централното училище в Болград при раздаването на наградите в края на 1865–1867 учебна година.

¹⁰³ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 201–202.

¹⁰⁴ Пак там, с. 203.

¹⁰⁵ Пак там, с. 278, 310–311.

¹⁰⁶ Македония, № 51, 6 ноем. 1869, с. 196.

¹⁰⁷ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 343.

¹⁰⁸ Отечество, № 52, 12 септ. 1870, с. 218.

¹⁰⁹ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 273–274.

¹¹⁰ Данните са взети от спомоществователските списъци, поместени в края на посочените книги.

¹¹¹ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 365–366.

¹¹² Пак там, с. 348–352.

¹¹³ Пак там, с. 193–194, 207, 306, 384–385.

¹¹⁴ Минев, Д. Лясковец..., с. 282–286; същият: Цани Гинчев, Никола Козлев... с. 7–14.

¹¹⁵ Пак там; Сюпор, Е. Българската интелигенция..., с. 139.

¹¹⁶ През 1863 г. Ц. Гинчев подпомага д-р Селимински за ликвидирането на холерата в Бесарабия. – БВИ, с. 157.

¹¹⁷ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 207–208, 251.

¹¹⁸ В 1872 г. той пак е принуден да емигрира отначало в Румъния, а после в Русия. През 1876 г. в Одеса излизат неговите поеми като отделна книжка. – Вж: Минев, Д. Цани Гинчев..., с. 54; Сюпор, Е. Българската книжка. – Вж: Минев, Д. Цани Гинчев..., с. 54; Сюпор, Е. Българската книжка.

2. Училища и културно развитие...

интелигенция..., с. 164.

¹¹⁹ Кабакчиев, С. Спомени за град Варна от времето на Кримската война. – Известия на Варненското археологическо дружество, 1910, т. 3, с. 31.

¹²⁰ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 251–252.

¹²¹ БВИ, с. 235.

¹²² Дякович, В. Българска Бесарабия..., с. 67.

¹²³ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 349–352, 377–380.

¹²⁴ Пак там, с. 377–385.

¹²⁵ Пак там, с. 251–252. Впрочем училищният инспектор И. Павлов още през март 1865 г. настоява да се уволнят двама учители, единият от които е Н. Козлев. – Вж: пак там, с. 207.

¹²⁶ НБКМ-БИА, ф. 154, а.е. 3, л. 15–16.

¹²⁷ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 203–205, 273–274.

¹²⁸ Свобода, № 6, 11 дек. 1869, с. 46; № 20, 20 март 1870, с. 158.

¹²⁹ НБКМ-БИА, ф. 116, а.е. 4, л. 54. В това писмо той съобщава, че на 8 дек. 1868 г. в Попечителния комитет са дошли „хора с учителите“, за да търсят помощ.

¹³⁰ Дунавска зора, № 34, 15 юли 1868, с. 125.

¹³¹ Според периодичния печат първоначалният замисъл на МИНП е бил да се създаде по една „школа де модел“ за няколко селища. – Вж: пак там; Македония, № 36, 3 авг. 1868, с. 143.

¹³² Отечество, № 21, 12 дек. 1869, с. 81; пак там, № 5, 22 авг. 1869, с. 17. Вестникът споменава и за разпоредбите на МИНП относно забраняването да се изучава български език в гагаузките колонии през лятото на 1869 г.

¹³³ Свобода, № 20, 22 март 1870, с. 158.

¹³⁴ Македония, № 36, 3 авг. 1868, с. 144.

¹³⁵ Отечество, № 39, 1 май 1870, с. 154; № 40, 8 май 1870, с. 159.

¹³⁶ Сюпор, Е. Българските училища..., с. 294, 303, 305.

¹³⁷ Български глас, № 24, 2 окт. 1876, с. 96; Независимост, № 28, 27 април 1874, с. 222; Балкан, № 23, 26 юли 1875.

¹³⁸ Дякович, В. Българска Бесарабия..., с. 156.

¹³⁹ Галерия из Монтиновски премии за добродетель и подвиги самоотверждения, в прости разкази ради юношества. Превел Сава Радулов. Одеса, 1857, с. 271–276.

¹⁴⁰ Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване. Цариград, 1858, с. 785. Димитър Николов Скачков е редовен спомоществовател отначало като кайраклийски колонист, а през 1858 г. Радулов го нарича „болградчанин, настанен в Кубей“. Като търговец той често пътува в Одеса и други градове. През 1858 г. изпълнява поръченисто на С. Радулов в Одеса, свързано с издаването на учебника по география от българския книжовник. По същото време Скачков поддържа връзки и с Раковски. – Архив на Г. С. Раковски, т. 2, с. 301–302.

¹⁷³ Български глас, № 40, 12 март 1876, с. 162.

¹⁷⁴ РГИА Санкт-Петербург, ф. 381, а.е. 3724, л. 155.

¹⁷⁵ За значението на Болград д-р К. Станишев си спомня: „Ако от детското ми славата на Болград се е носила и до моя отдаче от него роден край между Струма и Вардар, до Егея, кой ли лечен от него роден край между Струма и Вардар, до Егея, кой ли българин тук не знае значението за третото българско царство на бесарабци и на тяхната гимназия“. – Българска Бесарабия, брой единствен, 28 ноември 1938, с. 8.

¹⁷⁶ От друга страна, географското положение на Болград все пак позволява на болградчани да бъдат осведомени за всички културни и други събития на българите от Браила, Букурещ и Одеса. Това е възможно поради разположението на града, който се намира в средата на пограничните градове и морски пристанища Измаил, Рени и Килия.

¹⁷⁷ Кисимов, П. Исторически работи. Моите спомени. Часть IV. С., 1903, с. 33.

¹⁷⁸ Според Й. Титоров „секи българин, идващ от Турско, е бил приеман радушно и искрено в тяхната среда“. – Титоров, Й. Пос. съч., с. 139–140; А. Теодоров-Балан отбележава в мемоарите си, че „не ще има виден деец в българската църковна или политическа история, който да не се спирал в Болград и не намерили там съчувствие и помощ“. – Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 44.

¹⁷⁹ Дунавска зора, № 49, 8 дек. 1868, с. 195.

¹⁸⁰ Например с Панайот Греков, Никола Хорозов, Георги Князевич. – Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 142–144, 148; т. II, с. 303–306; т. III, с. 80, 233, 845; т. IV, с. 253, 295, 310, 313.

¹⁸¹ Так там, т. I, с. 422–423; НБКМ-БИА, IB153/52, л. 1–4.

¹⁸² Кисимов, П. Пос. съч., с. 59. Д-р Селимински е канен в Болград от първенците П. Греков, Д. хаджи Дочов и Г. Минков още през 1858 г. „като човек, който знае езика ни, нравите, обычайлите и самият наш живот“. – Училищен преглед, 1929, № 4, с. 521–522; Библиотека „Д-р И. Селимински“, С., 1906, кн. 4, с. 86–95; 1931, кн. 14, с. 59–60.

¹⁸³ По време на пребиваването си в Болград Селимински пише и своето завещание, с което продължава многогодишната си спомоществувателска дейност. Завещанието се отпечатва в Болград през 1865 г. – НБКМ-БИА, ф. 781, а.е. 4, л. 70; Велев, С. Златна книга на дарителите за народната просвета, т. I. Пловдив, 1907, с. 66. Освен всичко това д-р Селимински изпълнява в Болград и целия окръг своите непосредствени задължения – занимава се с лекарска практика, общува с колонистите, предава им своите знания. – Кисимов, П. Пос. съч., с. 59–65.

¹⁸⁴ В Болград за пръв път е отпечатана неговата брошюра „Народно напомняне към вестниците „Турция“ и „Българска пчела“ от един бесарабски българин“, насочена срещу Цариградската патриаршия. – Кисимов, П. Пос. съч. 36–39, 44–49.

2. Училища и културно развитие...

¹⁸⁵ Минев, Д. Податки..., с. 425–429; Сюпюр, Е. Българските училища..., с. 113.

¹⁸⁶ Преди да се появи в Болград, Рашко Илиев Бълсов е дългогодишен учител в с. Черковна (Провадийско), с. Калипетрово (Силистенско) и гр. Провадия (1837–1859). След 1859 г. поради гръцки гонения заминава за Влашко. – Бълсов, Р. Автобиография. – В: Сб НУНК, 1901, т. 18, с. 545–605; Максимов, Х. Училищен алманах, С., 1900, с. 126; БВИ, с. 71–72.

¹⁸⁷ НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 14, л. 1.

¹⁸⁸ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 44, 49; Дякович, В. Българска Бесарабия..., с. 170–174; НБКМ-БИА, ф. 781, а.е. 4, л. 79, 93, 94; ф. 5, а.е. 6, л. 75, 155–156.

¹⁸⁹ Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивского Натаанаила. – В: Сб НУНК, 1909, т. 7, с. 22; Грек, И. Ф. Шкока..., с. 57–62.

¹⁹⁰ В предишния раздел подробно се спряхме на дейността на болградските първенци в процеса на учредяването на БЦУ. Тук ще добавим, че редица от тези лица в местните градски органи на управлението участват Антон Парушев, Михаил Радионов, Александър Узунов, Тодор Камбуров, Тодор Алфатари (били са кметове на града), а Николай Хорозов, Димитър Ромов, Николай Казанакли, Иван Титоров, Георги Князевич, Васил Парушев, Михаил Радионов, Стефан Парушев, Никола Атанасиу представляли болградчаните в румънския парламент. Николай Хорозов е единственият болградчанин, избиран за румънски сенатор. – Титоров, Й. Пос. съч., с. 104–106, 149, 183–184; Трайков, В., Н. Жечев. Пос. съч., с. 290; Сюпюр, Е. Българската емигрантска..., с. 140, 185, 210; НБКМ-БИА, ф. 113, а.е. 52, л. 3–6; ф. 781, а.е. 4, л. 86–106; Архив на Г. С. Раковски, т. 2, с. 305.

¹⁹¹ Народност, № 37, 18 авг. 1868, с. 148.

¹⁹² Сюпюр, Е. Българските училища..., с. 120.

¹⁹³ Начов, Н. Димитър Мутев..., с. 165; Кутинчев, С. За българската печатница в Болград. – Общ подем, 1917, № 24, с. 1360.

¹⁹⁴ Откриването на печатницата става след утвърждаването на доклада от МИНП със сметката, фактурите за покупките и шестмесечния ѝ бюджет. От този доклад научаваме, че общата цена на печатницата (оборудването, докарано от Виена) е 2047 рубли и 70 копейки (30 715 леи и 20 бани). – Сюпюр, Е. Българските училища..., с. 163, 121–123, 168, 169.

¹⁹⁵ Кутинчев, С. Пос. съч., с. 1361; Начов, Н. Новобългарска..., с. 66.

¹⁹⁶ Стоянов, М. Букви и книги, С., 1978, с. 109; Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 151–153.

¹⁹⁷ Кутинчев, С. Пос. статия, с. 1362; Русинов, Р. Пос. съч., с. 274; БВК, т. I, с. 479–497; Максимов, Х. Хронологически книгопис на учебниците и педагогическите книги от времето на първия печатан учеб-

ник до последната руско-турска война (1824–1877 г.). – В: Училищен алманах, С., 1900, с. 97–125.

¹⁹⁸ Както изглежда, именно с това е свързан проектът на устава на Болградската печатница, написан от Раковски в 1864 г. Въщност това е „Предложение за наемане на българската печатница в Болград“. Според Г. Димов след спирането на в. „Бранител“ Раковски има намерение да продължи издателската си дейност в Болград. По неизясними причини това предприятие не се удава. – Архив на Г. С. Раковски, т. I, с. 422–423.

¹⁹⁹ **Мыславский, К. И.** Пос. съч., с. 151–153.

²⁰⁰ Например към такова становище се придвижват Ст. Кутинчев и Р. Русинов. Вж: Кутинчев, С. Пос. съч., с. 1361; Русинов, Р. Пос. съч., с. 275.

²⁰¹ Това е Христо Теохариди. Вж: Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 149; Сюпюр, Е. Българската емигрантска интелигенция..., с. 222; Българска пчела, № 16, 13 септ. 1863, с. 63.

²⁰² Много е интересна процедурата за назначаването на новия управител на Болградската печатница Киро Тулешков през март 1876 г., който е познат на болградчани от съвместната му дейност с Л. Каравелов (през 1872–1874 г. той е ръководител на печатницата на Каравеловата „Свобода“). Тулешков е назначен за управител по препоръка на Тодор Велков – един от епитетопите по това време – и според свидетелството за атестиране, дадено от Л. Каравелов. Вж: НБКМ-БИА, ф. 4, оп. 2, а.е. 5, л. 1; а.е. 3, л. 1; Леков, Д. Вестник „Български глас“ 4, оп. 2, а.е. 5, л. 1; а.е. 3, л. 1; **Леков, Д.** Вестник „Български глас“ (1876–1877) – приемник на журналистическите традиции на Каравелов и Ботев. – В: Българска възрожденска литература, т. 2, С., 1993, с. 247; Бурмов, А. Спомени на Киро Тулешков за общото събрание на БРЦК през 1872 г. – Отец Паисий, 1940, № 1, с. 25.

²⁰³ Стоянов, М. Букви..., с. 113.

²⁰⁴ За посочената книга много ласкав е отзивът на „Цариградски вестник“ от 1862 г. Редакцията отбелязва, че тя е „напечатана на чиста бяла хартия... Едно изящно нещо“. Тази забележка ни дава представа и за качеството на издаваните тук книги. Вж: Цариградски вестник, № 42, 13 окт. 1862, с. 24. Обаче положението се променя към началото на 70-те години, когато поради недоброкачествените печатни изпълнения има случаи на пректъсвания на споразуменията за поръчани издания. Такъв е случаят с „Периодическото списание“. – Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 155.

²⁰⁵ Длъжни сме да отбележим, че въпросът за научно-енциклопедично и педагогично списание на български език, озаглавено „Пространство и педагогично списание на български език“, се повдига още през януари 1862 г. от учителя Васил Попович, но този опит тогава остава неосъществен. – Сюпюр, Е. Българските училища..., с. 127–128. А през 1863 г. П. Калянджи се обръща към сънчалициите през „Българска пчела“ с предложение за издаване на едно родните през „Българска пчела“ с предложение за издаване на едно

помесечно периодично списание с възпитателен и просветен характер. – Българска пчела, № 10, 2 авг. 1863, с. 40.

²⁰⁶ Общ труд, 1858, № 1, с. 4.

²⁰⁷ Пак там, с. 83–87; № 2, с. 49–62; № 3, с. 26–35.

²⁰⁸ **Ариаудов, М.** Българското книжовно дружество в Браила. 1869–1876, С., 1966, с. 76–77.

²⁰⁹ Вж: Приложение № 2 „Списък на изданията...“

²¹⁰ Първите два броя на списанието излизат в Болград, а от 3 до 7 бр. се печатат в Браила. Причините за преместването не са изяснени, но след спирането на брой 7 поради липса на хартия, Бълсов отново се прехвърля в Болград, където издава последната 8-ма книжка от първата годишнина и 12-те от втората.

²¹¹ Духовни книжки, 1864, № 1, с. 6.

²¹² **Жечев, Н.** Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970, с. 139.

²¹³ „Български глас“ съобщава, че книгата е вече под печат и ще струва 80 бани. Но и днес посочената книга не е открита и не се знае дали е излязла въобще. – Български глас, № 30, 20 ноем. 1876, с. 122.

²¹⁴ Освен тях дело на печатницата през 1864 г. е преведената от Б. Димитров (според М. Стоянов това е Христо Данов) от полски „Приказката на българската история. Ясен I“. Мыславски смята, че преводът е на С. Радулов, но както изглежда, това е погрешно мнение. – БВК, т. I, с. 76; Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 158; Ясен I. Приказка за българската история (от Сигизмунд Милковски), превел Б. Димитров, Болград, 1864.

²¹⁵ В Болград са напечатани само шест броя, след което вестникът се прехвърля в Браила. – Иванчев, Д. П. Български периодичен печат. 1844–1944, т. 2, С., 1966, с. 204; Стойков, С. Предосвобожденски периодичен печат, С., 1943, с. 226.

²¹⁶ Иванчев, Д. П. Пос. съч., т. I, С., 1962, с. 284; БВИ, с. 190.

²¹⁷ Титоров, Й. Политико-обществени спомени, С., 1922, с. 21. Срв: Стоянова, Е. Български периодичен печат в Молдова, Украйна и Русия (1859–1993). – В: Българите в Северното Причерноморие, т. III, с. 368–369.

²¹⁸ НБКМ-БИА, ф. 4, оп. 2, а.е. 6, л. 1; ф. 5, а.е. 11, л. 126–127.

²¹⁹ Леков, Д. Пос. съч., с. 247–274.

²²⁰ НБКМ-БИА, ф. 781, а.е. 4, л. 71.

²²¹ Кутинчев, С. Пос. съч., с. 1362; Сюпюр, Е. Българската интелигенция..., с. 222.

²²² Начов, Н. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. – Списание БАН, 1921, № 15, с. 67.

²²³ Сюпюр, Е. Българската интелигенция..., с. 222.

²²⁴ Стоянов, М. Букви..., с. 162.

²²⁵ Дроснева, Е. Пос. съч., с. 149. Ще отбележим, че сред спомо-

насъществувателите се срещат и болградчани от други народности: руснакът Иван Куклин, румънецът Титус Първу, полякът А. Константинович, чехът Карл Киншнер.

²²⁶ Това са: „Новобългарска сбирка“, преведена от Райко Жинзифов и издадена в Москва през 1863 г. (104 спомоществуватели от Болград), „Кратка всеобща история“, преведена от Г. Йошев, издадена в град, „Кратка българска история“ от Г. Кръстевич, излязла в Белград в 1861 г. (74), „История българска“ от Г. Кръстевич, излязла в Цариград през 1869 г. (41), френско-български речник от И. Богоров, издаден във Виена през 1869 г. (54), превод на комедията на Молиер „Георги Данден или излыган мъж“ от И. Лилов, напечатана в Букурещ през 1872 г. (65), книгите на Каравелов с просветно съдържание, публикувани в Букурещ през 1872 г.: „За въздухът“ (20), „Хаджи Димитър“ (140), през 1875 г. „Разкази за водата“ (59), книгата на Ц. Гинчев „Две тополи“, издадена в Цариград през 1872 г. (64), „Небесни свети“ „Капитанла“, превод от Д. Витанов и издадена във Виена, 1875 г. (33), „Българска история“ от Д. Войников, Букурещ, 1875 (59), „Кратка българска дъщеря“, превод от М. Греков, Букурещ, 1875 (100). Вж: Стоянов, М., Букви..., с. 191–200; БВК, I, с. 17, 48, 50, 60, 64, 72, 86, 133, 160, 184, 224, 231, 306–307, 354, 373, 428, 519. Петър Фитов и Иван Мумжиев разпространяват сред колонистите литографичните картини, изобразяващи транявац сърдечният сърдечник на българската история, изработени от Николай Павлович. Вж: НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 46–47; ф. 781, а.е. 4, л. 90.

²²⁷ Стоянов, М. Букви..., с. 170–171.

²²⁸ Цариградски вестник, № 440, 20 юли 1859, с. 165.

²²⁹ БВК, т. I, с. 437–438.

²³⁰ Дунавски лебед, № 16, 7 ян. 1861, с. 68; № 12, 29 ноем. 1860, с. 48;

№ 27, 31 март 1861, с. 116.

²³¹ Архив на Г. С. Раковски, т. IV, с. 211, 251.

²³² Пак там, с. 295. Н. Хорозов съобщава, че е събрали 30 жълтици за вестника на Раковски.

²³³ Срв: в Букурещ – 29, в Свищов – 23, в Галац – 21, в Браила – 140, в Цариград – 70. – Българска пчела, № 5, 28 юни 1863, с. 20.

²³⁴ Дунавска зора, № 19, 18 март 1868, с. 75; № 4, 4 дек. 1867, с. 15. По това време Иван Начев е субпрефект на окръга.

²³⁵ НБКМ-БИА, ф. 116, а.е. 4, л. 36. Абонатите на „Дунавска зора“ през 1869 г. значително намаляват: броят им е 75 души. – Дунавска зора, № 42, 25 септ. 1869, с. 163. Що се отнася за 1868 г., даже Р. Бълков, зора, № 17, 20 септ. 1868, с. 131. Със същата молба се обръщат критично към болградчаните, по това време призовани за настроен към болградчаните, по това време призовани, че като спомоществуватели на „Дунавска зора“ „нашите боляри“ са изпоказаха ревнително“. – НБКМ-БИА, ф. 116, а.е. 4, л. 16а; ф. 781, а.е. 4, л. 86.

²³⁶ Пак там, ф. 116, а.е. 4, л. 36–36^a.

²³⁷ Народност, № 33, 28 юни 1868, с. 131. Със същата молба се обръща и Фитов чрез в. „Свобода“ към спомоществувателите от Болград

през 1872 г. с призив да си платят вестника. „Платете си, господа, или ще бъда принуден да ви засрамя“ – възкликава той, като обещава да съобщи техните имена във вестника. – Свобода, II, № 31, 15 ян. 1872, с. 248.

²³⁸ Народност, № 27, 1 май 1868, с. 108; Дякович, В. Българите в Бесарабия. Кратък..., с. 21.

²³⁹ НБКМ-БИА, ф. 116, а.е. 4, л. 16. П. Фитов разпространява и в. „Македония“. – Пак там, ф. 781, а.е. 4, л. 88–89; ф. 5, а.е. 5, л. 63; а.е. 10, л. 27; а.е. 11, л. 94–96, 106, 133, 143.

²⁴⁰ Пак там, ф. 781, а.е. 4, л. 89–91; Стойков, С. Пос. съч., с. 223–238.

²⁴¹ НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 47.

²⁴² Пак там, л. 27; а.е. 11, л. 115, 133.

²⁴³ Изчисленията са направени по: пак там, л. 9–77

²⁴⁴ Пак там, ф. 781, а.е. 4, л. 88.

²⁴⁵ Свобода, № 2, 11 ян. 1871, с. 16.

²⁴⁶ Независимост, № 1, 20 окт. 1873, с. 8.

²⁴⁷ Дунавска зора, № 19, 18 март 1868, с. 76.

²⁴⁸ НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 46; пак там, а.е. 11, л. 94, 145.

²⁴⁹ Арнаудов, М. Пос. съч., с. 78.

²⁵⁰ НБКМ-БИА, ф. 4, л. 90; Дунавска зора, № 49, 8 дек. 1869, с. 194.

²⁵¹ Николаев, Н. Ролята на Болград в Българското възраждане. – Българска Бесарабия, № 1, с. 7.

²⁵² Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 20; Цариградски вестник, № 440, 20 юли 1859, с. 165; Архив на Г. С. Раковски, т. II, с. 305.

²⁵³ Мысловский, К. И. Пос. съч., с. 139–140.

²⁵⁴ Дунавска зора, № 11, 22 ян. 1868, с. 44.

²⁵⁵ НБКМ-БИА, ф. 116, а.е. 4, л. 63а. Вероятно причините за това неразбиране се крият в личните отношения между Р. Бълков и учителите на БЦУ начело с Т. Икономов, които не могат да бъдат доволни от критическите бележки на стария Бълков в периодичния печат по тяхен адрес. Според Бълков „повечето от професорите мя гонят и ненавиждат, защото се осмеляват да им кажа правото“. – Пак там, л. 64, 71.

²⁵⁶ Пак там, ф. 154, а.е. 9, л. 5–6. Според В. Дякович през 70-те години в Болград функционира гражданска клуб с читалище. – Дякович, В. Българите в Бесарабия..., с. 27.

²⁵⁷ Мысловский, К. И. Пос. съч., с. 11, 76.

²⁵⁸ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 50.

²⁵⁹ Архив на Възраждането. Документи по политическото възраждане, т. I, С., 1908, с. 407.

²⁶⁰ НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 25.

²⁶¹ Българска пчела, № 17, 20 септ. 1863, с. 66; Народност, № 23, 28 март 1868, с. 92.

²⁶² Атанасов, Т. Очерци върху историята на нашия театър. – Периодическо списание, 1909, № 20, с. 381.

- ²⁶³ Съветник, № 28, 30 ноем. 1863, с. 111.
- ²⁶⁴ Свобода, № 25, 30 април 1870, с. 197; Народност, № 42, 22 май 1870, с. 167.
- ²⁶⁵ Титоров, Й. Българите в Бесарабия..., с. 193.
- ²⁶⁶ НБКМ-БИА, ф. 781, а.е. 4, л. 67; Титоров, Й. Българите..., с. 193–194.
- ²⁶⁷ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 40.
- ²⁶⁸ Свобода, № 25, 30 април 1870, с. 197.
- ²⁶⁹ Пенев, Б. История на новобългарската литература, ч. I. С., 1936, с. 846.
- ²⁷⁰ Драганова, Н. Добри Войников. – В: Сборник 100 години народно читалище „Добри Войников“. Коларовград (Шумен). 1856–1956. С., 1958, с. 223.
- ²⁷¹ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 40.
- ²⁷² НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 46.
- ²⁷³ Български глас, № 16, 3 август 1876, с. 65.
- ²⁷⁴ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 43; НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 10, л. 46.
- ²⁷⁵ Так там, а.е. 11, л. 143.
- ²⁷⁶ Кисимов, П. Пос. съч., с. 51. Според Н. Начов в Българско празникът започва да се чества през 1855–1857 г. Вж: Начов, Н. Календар..., с. 225. А в Румъния за първи път той се отбелязва в Браила. – Жечев, Н. Браила..., с. 58.
- ²⁷⁷ Българска пчела, № 51, 19 май 1864.
- ²⁷⁸ Кисимов, П. Пос. съч., с. 51.
- ²⁷⁹ Дунавска зора, № 27, 20 май 1868, с. 103; Народност, № 29, 15 юни 1869, с. 161; Отечество, № 42, 27 май 1870, с. 167; Независимост, № 33, 1 юни 1874, с. 267; Български глас, № 48, 16 май 1877, с. 195; Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 40.
- ²⁸⁰ Пенаков, И. Пос. съч., с. 259.
- ²⁸¹ Маринов, В. Спомени за българската черква „Свето Преображение“ в Болград. – Българска Бесарабия, с. 10.
- ²⁸² Титоров, Й. Пос. съч., с. 194.
- ²⁸³ Българска пчела, № 6, 5 юли 1863, с. 23.
- ²⁸⁴ Съветник, № 36, 25 ноември 1863, с. 142–143.
- ²⁸⁵ Батюшков, П. Н. Бессарабия. Историческое описание. Санкт-Петербург, 1892, с. 164; Титоров, Й. Пос. съч., с. 193–194.
- ²⁸⁶ Берон, В. Слово, произнесено в Централното в Болград училище при раздаването на наградите в края на 1866–1867 учебна година, Болград, 1867, с. 18.
- ²⁸⁷ Титоров, Й. Пос. съч., с. 194. В. „Народност“ подчертава, че българите, „ако е думата за църква... са повече усердни, отколкото за училища или друго същество“ – Народност, № 40, 8 май 1870, с. 160.
- ²⁸⁸ Титоров, Й. Пос. съч., с. 194.

²⁹¹ След Освобождението Н. Николаев е първият диригент на хора в черквата „Света Неделя“ в София, един от основателите на Българската музикална академия. – Камбуров, И. Двама заслужили болярдчани. – Българска Бесарабия, с. 11–12. За Тодор Шпакович вж: НБКМ-БИА, ф. 781, а.е. 1, л. 140.

ТРЕТА ЧАСТ

Училищното дело и културен живот в българските селища в руската част на Бесарабия (1856–1878)

Селски първоначални училища

В пределите на руската империя за разлика от младата румънска държава, съществува изградена образователна система с доста обширна история. Както е известно, колонистите са подчинени административно на Министерството на държавните имущества (МДИ), следователно и учебните им заведения се ръководят от същото министерство. Училищата обаче се откриват и действат съобразно училищните устави, издавани от Министерството на народната просвета (МНП). В същото време надзорът на последното в колониите се ограничава единствено с посещенията на училищните инспектори и представителите на областната (губернската) Дирекция на народните училища, които след ревизиите представлят препоръките си на колонисткоото началство.

По това време в българските колонии (както и в селищата на цяла Русия) съществуват начални енорийски (приходства) училища, изградени съгласно училищния устав от 1828 г.¹ Селските енорийски училища са най-ниското звено в четиристепенната система на образование в Русия – създадени са да обучават селското население, еснафите и занаятчиите. Като обучават децата от тези съсловия не могат да прото ги завършват, децата от тези съсловия не могат да продължат образоването си нито в уездните училища, нито в гимназиите или в университетите, тъй като между началните училища и учебните заведения от по-високо образователно ниво няма приемственост.

Енорийските училища имат конкретна задача: от една страна, да обучават децата, като им съобщават „първо-

чалните необходими сведения“, а от друга, да им внушават „стриктно да изпълняват всички религиозни задължения“, „преданост към престола“, „безпределна поданическа вярност на свещената особа на господаря, покорност на властите, уважение към възрастните и въобще любов към благочинието и трудолюбието.“² Тези училища в българските селища съществуват (за разлика от ония, които са под ведомството на МНП) за сметка на общините, които се грижат за заплатата на учителя, за училищната сграда и пр. Обучението е безплатно, курсът е тригодишен и в тях прилагат ланкастерският (взаимният) метод на обучение, който се запазва до 60-те години на XIX в.

В началните селски училища преподават следните предмети: четене на руски и църковнославянски, краснопис, закон божи (свещена история с общите основи на нравствеността), първите четири аритметични действия. Енорийските училища в колониите са подчинени на Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия със седалище Одеса. Едновременно те са под определен контрол и от епархийската църковна власт в Бесарабия.

За разлика от селищата на държавните селяни (които също са към МДИ), където „учителите се определят от местните палати на Държавните имущества по избор на Епархиалното началство и са преимуществено местни свещеници и дякони“, в бесарабските български колонии този принцип не винаги може да се спазва, тъй като тукашните свещеници не притежават необходимите качества да заемат учителски длъжности. Затова в колониите се назначават за преподаватели главно представители на разночинците и колонистите. В същото време от официално място се заявява, че надзорът на духовната част на училищата се възлага на духовниците, а материалната – на МДИ³. Това води до редица противоречия и спорът между двете ведомства по въпроса кое от тях трябва да назначава учители в колонистките училища продължава до края до 50-те години. В началото на 1857 г. председателят на Попечителния комитет в Одеса отбелязва, че само в българските колонии в Таврическа и Херсонска губерния учителите се назначават от

¹ Разночинец – руски интелигент през XIX в., който не принадлежи към дворянството, а произхожда от други съсловия – б.р.

Духовната консистория, а в Бесарабското българско въдворение те се издирват и назначават от колонисткото началство⁴. МДИ от своя страна подчертава, че наставниците на енорийските училища се назначават според указа на Светия синод от 1842 г. от духовните власти и тази практика важи само за държавните селища.

Към юли 1857 г. се стига до следния компромис: духовните архииереи да избират и назначават учителите в колониите, но при условие последните да владеят български език. Ако липсват възможности за изпълнението на това условие, тази мисия трябва да се възложи на Попечителния комитет. На практика се запазва статуквото и учителите в Бесарабското българско въдворение се назначават обикновено от колонистките власти. При условие че се намери учител „от духовно звание“, той не се ползва с никакви предимства и се избира на общи основания⁵.

По такъв начин колонистките училища не са напълно светски, отделни от църквата, както е по същото време в българските земи. Началните училища в българските колонии са лишени от националната си основа. Преподаването в тях се извършва на руски език и само закон божи се преподава на църковнославянски. От самото създаване на тези училища през 40-те години на XIX век обучението преминава на руски език. Същото се наблюдава и в бесарабските села с молдавско население. От народностите, населяващи Бесарабия, с предимството да се обучават на родния си език се ползват само немските колонисти.

Към началото на интересуващия ни период училищното дело в българските колонии, останали в руските предели на Бесарабия, е занемарено. Има не повече от десетина училища, и то по-лупусти, в които преподават „почти неграмотни учители – четели с труд и са лишени от достатъчни познания за аритметичните действия“, бивши военни или чиновници⁶. Самото колонистко началство, в лицето на управляващия задунавските преселници подполковник Арандаренко, „усърден кавалерист“, според В. А. Иславин, „не само не се старае да открие между колонистите грамотни хора, но даже като че ли спират развитието на младото поколение, унищожи редица училища“⁷. С тези действия Арандаренко настройва срещу себе си цялото въдворение.

Според В. А. Иславин, изпратен от МДИ да следи хода на работите, свързани с разделянето на Бесарабия през май 1856 г., за управляващ на тези колонии е необходим „ръководител

благоразумен“, докато подполковникът „не е на място си“. Вероятно на основата на това донесение за попечител на българските колонии през 1858 г. е назначен випускникът на Историко-филология факултет на Киевския университет „Св. Владимир“ българинът Иван Степанович Иванов (Калянджи), който през годините 1855–1856 се занимава с надзора на учебната част в българските колонии. Според него преди разделянето на Бесарабия населението на българските колонии се е намирало „на най-ниско ниво от развитието си“ и „при отсъствие на каквито и да са патриотически чувства у бесарабските българи“⁸ По мнението на попечителя „българските колонисти могат да се упрекнат само по отношение на тяхната изостаналост в народното просвещение“. „Това немалобройно население – продължава той, – при неговите материални средства би трябвало да достигне твърде по-добро равнище и дори да изпревари задунавските си братя, ... но то засега разполага с незначителен брой грамотни хора.“⁹ В. „Народност“ отбелязва, че през 1856–1857 г. в 43-те колонии се наброяват само 17 училища¹⁰. Според А. Клатце се са 20¹¹.

Виждайки тази неутешителна картина, И. С. Иванов взема мерки за подобряване на училищното дело в колониите. Резултатите са налице. През 1858 г. тук вече има 29 училища, като през следващата година броят им се увеличава с още 6¹². Представената по-долу таблица е съставена по статистическите данни, изпратени от колонистките власти в МДИ през 1859 г.¹³(Виж табл. 3) Тя нагледно показва състоянието на училищното дело в колониите:

През 1859 г. има училища в 33 селища (в Бешигиоз, Ферапонтиевка, Башкалия, Гасан-Батър, Главан, Код-Китай, Джолтай, Голица, Купаран, Камчик те още не действат). Броят на учениците в тях варира между 12 и 130 души. Селата с най-голям брой учащи се са Комрат, Твърдица, Кубей, Бургуджи. Изглежда, сред българите все още няма достатъчно интерес към образоването и властите предприемат твърди мерки, за да осигурят посещението на колонистките деца в училишата. По същото време сп. „Български книжици“ съобщава за постановлението на колонистките власти всички родители да изпращат децата си под 14-годишна възраст за обучение. В противен случай, при липса на уважителна причина, колонистите ще бъдат глобявани¹⁴.

Таблица 3. – продължение

III ДОЛНОБУДЖАШКИ ОКРЪГ		
1 Иванова	668	31
2 Димитриева	1134	28
3 Дюлмен	867	48
4 Девлет-Агач	959	76
5 Пандаклия	1233	63
6 Гасан-Батър	1079	-
7 Задунаевка	718	42
8 Саталък-Хаджи	733	21
9 Главан	745	-
10 Код-Китай	862	-
11 Голица	749	-
12 Чулмекъй	882	55
13 Купаран	792	-
14 Делжилер	1108	60
15 Бургуджи	980	74
16 Камчик	808	-
17 Селиогло	1055	50
18 Исерлия	1043	60
19 Кулевча	945	59

си за разпространяването на грамотността в българските колонии и заключва, че „ограмотяването е най-важна гаранция за преуспяването във всички сфери на живота на българските преселници“¹⁸. Като се съобразява с това изискване на времето, И. Иванов предлага да се създаде специална инспекция за колонистките училища, която да подпомага селските първоначални училища. Кани Павел Калянджи да заеме длъжността „Инспектор“, като очертава и задълженията му: въвеждане на еднотипен метод на преподаване във всички училища и запознаване на учителите с него: инспекторът редовно да посещава селските учебни заведения и обръща внимание на успехите на учениците и качеството на урочиното преподаване; на ревността на учителския персонал към нуждите на учебните заведения; съставяне на списъци за необходимите учебни ръководства и книги и представянето им в Попечителството; непрекъснато убеждаване на колонистите да изпращат децата си в училищата, „за да учат, което е неотложна необходимост на времето“.

Павел Калянджи приема поканата и през ноември 1861 г. заема инспекторската длъжност и от тази година настъпва прелом в общото развитие на училищното дело в Бесарабското бъл-

Таблица 3. Брой на учащите се в българските колонии в Руска Бесарабия

№ Селища	Жители	Ученици
<i>I ГОРНОБУДЖАШКИ ОКРЪГ</i>		
1 Комрат	4651	130
2 Баурчи	1156	38
3 Казаяклия	1425	65
4 Кирютня	1203	15
5 Гайдар	625	17
6 Чадър-Лунга	1397	19
7 Валяпержа	1440	41
8 Твърдица	1549	74
9 Кириет-Лунга	656	41
10 Бешгиоз	747	-
11 Джолтай	449	-
12 Томай	1256	25
13 Ферапонтиевка	560	-
14 Авдарма	710	12
15 Башкалия	1239	-
16 Чок-Мейдан	828	15
17 Дзэгинже	1438	17
18 Бешалма	1094	34
19 Кирсово	1887	58
<i>II ИЗМАИЛСКИ ОКРЪГ</i>		
1 Тараклия	2425	56
2 Татар-Копчак	1575	38
3 Нови Троян	1169	27
4 Чийшия	1436	45
5 Кубей	897	77

Броят на училищата в колониите нараства през следващите години: в 1860 г. те са 37, в 1861–41, в 1862–44¹⁵. Така количественният ръст на училищата в колониите след 1858 г. е очевиден.

Попечителят на българските колонии вижда обаче необходимост от качествени промени в образователното дело. Според него училищата изпитват остра нужда от способни учители, „разбиращи езика на колонистите и съчувстващи на образоването във българския произход“. И. С. Иванов е убеден, че най-добре с учителските задължения в българските училища могат да се справят учители с писмена записка до брат си Павел Цанев Калянджи, който по това време също живее в Комрат и е вече известен като автор на книги, издадени в Одеса¹⁷. В няя попечителят излага идеите

гарско въдворение. Можем да предположим, че решението за създаването на тази длъжност по идея на Иванов е продуктувано и от опита на БЦУ. Вероятно попечителят на българските колонии получава и устното съгласие на председателя на комитета в Одеса¹⁹.

Дълбоко убеден, че бесарабските българи в Русия „по нравствената си изостаналост едва могат да се съпоставят с някоя друга народност“, П. Калянджи целенасочено се стреми да премахне „този жальк упадък“. Споделя убеждение, че учениците следва да учат предметите на майчиния си език, който разбираят напълно. И настоява преподаването да се води от учители, които владеят добре български език, които познават традициите и обичаите на своите ученици и техните родители. По този начин учителят може да предразположи към себе си децата на колонистите и по-лесно ще събужда стремежа им към науката. Тези свои мисли и гледища П. Калянджи споделя пред читателите на „Цариградски вестник“ през март 1862 г.²⁰. Статията му „За уксиялото просвещение на бесарабските българи“ е програма. Авторът ѝ е настроен критично към дейността на учителната. Авторът ѝ е настроен критично към дейността на учителната, непознаващи местния език, „които се срамят да говорят и да се срещат с колонистите, се обхождат с тях гордо и дебело и пренебрегват българския език“. В училищата с такива учители – заключава той – „няма никакъв успех и децата ходят по неволя“, те се учат безсмислено да четат и пишат по няколко години в един и същи клас и безполезно си губят времето. Не случайно родителите просто отказват да изпращат децата си на училище.

От друга страна, П. Калянджи е убеден, че „по руските ръководства детето не ще да науче много, кога са написани тамно и високо“, недостъпни са учебниците не само за учениците, но и в редица случаи и за учителите. Изрично заявяват, че децата на колонистите не знаят руски език и не го разбират. Убеден, че всичко, което не е разбрано, се прави без желание, инспекторът въвежда български език във всички училища, посещавани от децата на колонистите.

Трябва да отбележим обаче, че П. Калянджи не е привърженник на крайности. Като настоява учителите да говорят български, той е далеч от мисълта, че те трябва да бъдат непременно българи по произход. Посочените в статията имена на най-добрите колонистки учители тъкмо потвърждава това. Така например той посочва учителите от Валяпержа, Търдица, Кирютини и

и Код-Китай, за които „от едно село в друго се говори и сочи като на пример и образец“. Тримата от тези учители – Матвей Иванович Сориш, Димитрий Карлович Шаптифрац и Николай Александрович Инглеза – не са българи, но са научили езика на местното население и свободно общуват на български с учениците си. Тяхната ревност в съчетание с професионалната им компетентност предопределя успехите на училишата в посочените села.

Две години Павел Калянджи изпълнява длъжността на училищен инспектор в Бесарабското българско въдворение. Той често посещава селските училища, беседва с учителите, учениците и техните родители, като ги убеждава да изпратят децата си в школата. Според него за една година „броят на учениците забележимо се е издигнал“²¹. Това потвърждават и официалните данни: през 1861 г. броят на момчетата ученици е 1843 души, на момичетата ученички – 40. За 1862 г. той е съответно 2239 и 94²².

П. Калянджи полага големи грижи и за разпространяването на учебна литература (предимно на български език) в колониите. Това са главно неговите учебници, намерили своя подходящ читател тук²³. Благодарение на усърдието и грижливостта на автора им, съставил специални ведомости за раздадените книги, имаме възможност да си представим целия процес на снабдяването на колонистките училища с учебна литература²⁴. Според него от учебниците, издадени в Одеса, само незначителна част са отделени за колониите. Останалите са изпратени в Българско и Молдова. Инспекторът споделя, че една част от книгите, определени за колониите, са купени от Попечителството, което имало задължението да разпределя учебната литература за селските училища. Това са немного екземпляри, които едва ли ще задоволят нуждите на учениците. Ето защо кметовете и учителите често се обръщат към Калянджи да им даде книги от своите екземпляри.

По това време учебната и друга литература се разпространява и чрез архиерейските наместници, управляващи духовните окръзи. Руските власти изискват точно да се спазва правилото: всички книги, изпращани в колониите, да са позволени от цензураната от МДИ²⁵.

През октомври 1861 – януари 1865 г. П. Калянджи разпространява в училищата български буквари, читанки, евангелия и псалтири на български, „Жития на Светите“, преведени от Р. Бълков,

учебници по българска граматика, „Другар за децата“, преведени съчинения на Ф. Булгарин, учебници по свещена история. Според архивните материали цялата тази литература попада в Твърдица, Иванова, Дюлмен, Кулевча, Код-Китай, Главан, Исерлия, Купаран, Селиогло, Камчик, Гасан-Батър, Кирсово, Девлет-Агач, Валяпербей, Казаякляя, Чадър-Лунга, Томай, Кирютня, Чийшия, Валяпербей, Комрат, т.е. обхваща по-голяма част от колониите²⁶. Училищата им се сдобиват с доста голям брой учебници. Така например за училището в Твърдица през 1862 г. учителят Д. Шаптифрац взема 55 български буквара, 25 читанки, 15 броя от „Мъдри наставления за децата“. През 1864 г. той отново изписва по 30 бройки от „Свещена история“, „Читанка“ и „Другар за децата“. Окръжното управление в Иванова купува 50 броя от „Жития на Светите“, вероятно да ги разпространява в училищата. Тараклийското училище се сдобива с 60 български буквара. Тези данни показват размаха на книгоразпространението. Като цяло цифрите варират между 10 и 60. Тези учебници са за учениците, като се има предвид, че всеки от тях следва да притежава необходимите му учебници и ръководства. Освен това тук се използва и литература, закупена специално за преподавателите или библиотеките. Тя е в единични екземпляри като „Ръководство за преподаватели“ на руски език, учебници по българска граматика, „Новобългарска сбирка“, съставена от Р. Жинзифов, географски атласи, немногобройна художествена литература – съчинения на Ф. Булгарин и Д. Дефо. П. Калянджи разпространява в училищата и учебна литература на руски език: руски буквари, учебници за четене, специални тетрадки за писане.

По това време в колонистките училища преподаването се осъществява „на руски и отчасти на български език, но предимно на първия“²⁷. Българските първенци демонстрират несъгласие и чрез официалния печат заявяват, че в крайна сметка целта е ограмотяването на българското население, научаването на руски език, но чрез родния му български език. Това вероятно се прави и от тактически съображения, за да се оправдае стремежът към изграждането на система за национално българско образование в Бесарабското българско възвръщане. Значително по-късно, в края на 60-те години, И. С. Иванов, отговаряйки на професор В. И. Григорович, който упреква българите-колонисти в нежелание да учат на руски език²⁸, подчертава, че изучаването на руски език никога не е смущавало българите, но за тях е по-лесно да усвояват този език успоредно с майчиния си²⁹.

Според сведенията за 1863 г. почти всички училища са настанени в собствени сгради. Само в Димитриева, Девлет-Агач, Код-Китай, Голица, Гасан-Батър, Саталък-Хаджи, Кубей, Кайраклия, Нови Троян и Валяпержа са взети под наем къщи за класни стаи³⁰. Общините се грижат за училищата във всяко отношение: плащат наема, ремонтират сградите, купуват учебни пособия, за които се отделят средно от 25 до 40 рубли.

* * *

През първата половина на 60-те години, като се съобразява с желанието на общините, Попечителството на българските колонии полага не малко усилия за попълване на учителския персонал и за назначаването му в селските училища³¹. Определението от общините учителски заплати се колебаят през 1861 г. от 120 до 175 сребърни рубли. Повечето колонии изплащат на учителите си минималната сума – максимумът се дава само в Код-Китай и Кулевча³². Възнаграждението се увеличава през 1863 г., когато най-ниската заплата е 150 рубли, а най-високата – 200. В Исерлия учителят получава 180 сребърни рубли годишно, в Код-Китай – 192, в Твърдица и Валяпержа – по 200³³.

Павел Калянджи привлича на учителските длъжности много от българските младежи, следващи главно в Одеса и Киев³⁴. Според в. „Народност“ в българските колонии от тази част на Бесарабия през 60-те години работи цяла кохорта от български възпитаници в руски учебни заведения, „пълни с родолюбиви чувства и ревност за българското възрождение“, по известни причини лишени от възможността да се върнат в отечеството³⁵. Един от тях е Симеон Тепавски от Плевен, учен в Киевската духовна семинария (1858–1862 г.) и Киевския университет (до 1864 г.). Вероятно през същата година той става учител в Кубей, където престоява по наши предположения до 1869 г.³⁶ Има голяма вероятност той да е автор на статията, поместена във в. „Дунавска зора“ през октомври 1869 г.,³⁷ в която остро критикува антибългарската ориентация на Попечителния комитет в Одеса и училищната политика, водена от него, както и за премахването на българския език от селските училища. Според Е. Хаджиниколова той е авторът на анонимната брошура „Рус-

ские болгари и управляющий им немецкий комитет в Одессе³⁷, излязла в Одеса през 1867 г.

Сред учителите в селските училища се срещат много възпитаници на Одеската семинария, които вероятно са имали връзки по време на следването си с братя Калянджи. Това са Данака (брат на известния възрожденец Тодор Бурмов), учил Бурмов (брат на известния възрожденец Тодор Бурмов), учил в семинарията през 1860–1864 г., от Габровско, Мирчо Димитров от Казанлък, следвал в семинарията през 1858–1863 г., Христо Димитров от Казанлък, учил в Одеса през 1858–1861 г.³⁸ В то Георгиев от Казанлък, учил в Одеса през 1858–1861 г.³⁹ Известно е, че ви от Неврокоп, също ученик в семинарията⁴⁰. Известно е, че през 1866 г. трима български възпитаници на одеските учебни заведения Христо Ботев, Димитър Паунов и В. Лучков са назначени за учители в Задунаевка, Валяпержа и Голица от Попечителството на българските колонии в Комрат⁴¹. Няколко месеците възпитаници на бъдещия виден революционер и просветител Христо Ботев учителства в Задунаевка, където обучава 30–35 деца. Димитър Паунов от Свищов, учил в Киевската семинария, през 1858–1862 г., постъпва в Киевския университет, но го напуска с намерение да замине за Белград, за да постъпи в легията на Раковски, но в Одеса той научава за уреждането на сръбско-турския конфликт и е принуден да остане там. През 1863–1865 г. той живее заедно с Ботев в Одеса⁴².

Димитър Филов от Калофер, който също е възпитаник на Киевската семинария, през 1865 г. учителства във Валяпержа, а по-късно и в Главан, където по всяка вероятност остава до 1869 г.⁴³

По същото време според в. „Народност“ в българските колонии учителстват и други одески и киевски възпитаници: Димитър Богичевич, Чернов (Чернев), Дрангич, Таневич, Петков. По мнението на К. А. Поглубко до края на 60-те години в Бесарабия на учителското поприще се трудят над двадесет учители, дошли от българските земи⁴⁴.

Женското образование в колониите през първата половина на 60-те години е представено чрез смесени училища, в които учват съвместно момичета и момчета. Отделни училища за момичета има в Иванова (от май 1860 г.), в Комрат и Кирилополис (1861 г.).⁴⁵ През 1862 г. в Твърдица учат 165 момчета и 40 момичета, а във Валяпержа – само 80 момчета⁴⁶.

Така към средата на 60-те години се забелязват важни промени в отношението на българите-колонисти към образованите

ето. Както изглежда, преди всичко те се дължат на смяната на учителите в колониите с добри специалисти, които познават езика на селяните и се ползват с авторитет в тяхната среда. Не случайно в редица села (Дюлмен, Код-Китай, Кубей и Твърдица) и възрастни посещават училищата вечер, а броят на учениците в някои села достига до 250 момчета и 40 момичета⁴⁷.

За промяната на отношението към училищното дело красноречиво говори и решението от 1863 г.⁴⁸ всички колонистки общини да се включат в издръжката на Павел Калянджи. Попечителният комитет отказва да го утвърди, въпреки че колонистите молят началството си за това трикратно⁴⁹. И за да покаже силата си, през 1864 г. обвинява П. Калянджи в злоупотреба с разпространяването на книгите си в българските селища, принуждава го да напусне длъжността си и да емигрира в Румъния Бесарабия⁵⁰.

През 1866 г. подава оставката си и попечителят на българските колонии И. С. Иванов. Той е заменен от човек, който в късо време става противен на цялото въдворение. Това е Николай Иванович Миронов, характеризиран от в. „Народност“ като „главен разорител на школите“⁵¹. Вестникът обвинява новия попечител, че е забранил българския език в училищата и го е заместил с руски⁵². Безспорно тази теза е донякъде справедлива, тъй като Миронов е чиновник, изпълнител. Руснак по произход, той е безупречен проводник на разпоредите на официалните власти и се отнася равнодушно към всичко българско.

През 1864 г. в резултат на общия реформаторски подем в Русия излиза нов закон за началните народни училища, които според него се ориентират към децата от всички съсловия и имат за цел „да утвърждават в народа религиозни и нравствени понятия и да разпространяват първоначални полезни знания“⁵³. Преподаваните предмети са същите, както преди, с едно изключение: където е възможно, се въвежда и черковно пееене. И още един немаловажен факт. Според новия закон в началните училища се преподава само на руски език. Срокът за обучение не се ограничава, но фактически продължава 2–3 години⁵⁴. Земства – нови органи, създадени през втората половина на 60-те години, за да ръководят здравеопазването и народното образо-

⁴⁷ Земство – вид ограничено местно самоуправление в царска Русия – б.р.

вание, поне в стопанско отношение не се намесват в колонистките училища, тъй като те са на самоиздръжка⁵⁴.

През 1868 г. за инспектор на българските селски училища е назначен свищовецът Димитър Паунов, един от съмишлениците на Миронов и безпринослен изпълнител на всички наредления на началството. Д. Паунов не се отличава с особена ревност към българското образование. Според „Дунавска зора“ през 1869 г. той посещава селските училища два пъти и ревизията му се състояла в замяната на български език с руски⁵⁵. Естествено инспекторът е принуден да изпълнява задълженията според държавните наредби. От 1868 г. официалните власти, предвидайки реформирането на колонисткото управление, в това число и на училищното дело в колониите, по-настойчиво изискват в училищата да се използва само руски език. В отчета на директора на народните училища в Бесарабия за 1867 г. се изтъква, че у мнозина учители и свещеници в региона отсъстват познания по руски език. Официалните власти виждат целта на народното образование „в развитието на религиозно-нравствените чувства и умствените способности, обогатяването на народата с практическо-полезни сведения и в крайна сметка – развитието на руското национално чувство за общ към Отечество и господаря“⁵⁶. Без да прикрива същността на далечните си цели, директорът изрично заявява: „В училищата децата не са само трябва да научат руски, но и да заобичат всичко, що е руско.“ Така стратегията на училищните власти е напълно избистрена и постепенно тя се реализира в различни посоки: до началото на 70-те години чрез препоръките на Попечителния комитет и Попечителството на българските колонии, а след това и непосредствено.

В края на 60-те години българският периодичен печат отделя голямо внимание на националния характер на училищното дело в бесарабските български селища. „Дунавска зора“ отбележава, че някои от учителите „се гнусят от българските книги“. Причините за занемаряването на училищата според него се крият в самите колонисти и липсата на истинско обществено управление⁵⁷. Вестникът посочва българските училища в пределите на османската империя като пример: те са в много по-добро състояние и по характер са български. Печатът адресира обвиненията си главно към Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия, който още

през 1863 г. е наречен от „Българска пчела“ „закоренело и невежествено зло“ за българските колонисти⁵⁸. В тези упреки има определена доза истина. Не може да се отрече обаче и това, че самите българи в лицето на инспектора на българските училища Д. Паунов не полагат никакви усилия да запазят българския език в учебните заведения. През август 1868 г. в „Македония“ съобщава, че на въпроса защо тук не се преподава на български, инспекторът отговаря, че учениците и „тъй си знаят български“, и после попитал: „Тук Българско царство ли е, що ли?“⁵⁹ Дописникът на „Македония“ се изказва критично за Паунов и тълкува неговата роля като отрицателна за развитието на националното българско образование в колониите. Дописката му завършва с думите: „Оставил го (Паунов) да мисли за чуката в Свищов, дето е забравил торбичката си до половина с българшина.“ Може да се каже, че немногобройните по това време чиновници от български произход наливат вода в мелницата на руската официална политика към българското образование в бесарабските селища.

Според статистическите сведения в отчета на директора на народните училища през 1866 г. в българските колонии на Бесарабската област има 43 училища с 2200 момчета и 116 момичета. По същото време в 24 селски училища в немските колонии учат 2894 момчета и 2844 момичета. Контрастът е очевиден. И ако издръжката на българските училища струва годишно 11 822 рубли и 10 копейки, то за немските тя е само 3000 рубли. Колкото до подчинените на държавата селища, българските са в значително по-добро положение: в 72 държавни училища в Бесарабия учат 2056 момчета и 264 девойки. Тези учебни заведения се издържат със смехотоворна сума от 5721 рубли и 85 копейки⁶⁰.

Както посочихме по-горе, въпреки че колонистките училища са под непосредственото ръководство на МДИ, чиновниците на просветното министерство само от време на време ги посещават. През втората половина на 60-те години те все по-често констатират, че от страна на колонистките власти надзорът на тези учебни заведения се извършва „повърхностно и от хора нерядко некомпетентни“.

През следващата 1867 г. броят на учениците в българските колонии намалява, като 64 302-численото българско въдворение обучава 2460 момчета и 102 девойки (съотношението е 1 към 25). Напротив, в немските колонии броят на учениците съ-

ществено се увеличава: 3173 момчета и 3011 момичета (съотношението е 1 към 5).⁶¹ Влошаването на общото състояние на българските селски училища е едва осезаемо и независимо от това през целия интересуващ ни период на общия фон на държавните селяни, станичници и чокои в образователно отношение българите са на много по-високо равнище. По грамотност те отстъпват само на немските колонисти. Съвсем разбираемо е от тази гледна точка възхищението на проф. В. И. Григорович, който посещава през 1869 г. шестнадесет училища в българските колонии и подчертава, че „уреждането на училищата в колониите колкото и да е несъвършено, винаги ще бъде предмет на завис от всеки руснак“⁶².

Според проф. В. И. Григорович преподаването в тези училища се води на руски и български език. Посетил Комрат, Чадър-Лунга, Татар-Копчак, Кубей, Твърдица, Валяпержа, Кирютия, Тараклия, Гасан, Батър, Задунаевка, Главан, Делжилер, Камня, Кирково и Авдарма, той отбелязва пъстротогата в „задунавските преселници“. Въз основа на наблюденията си той рязко се противопоставя на недоволствата, изказвани от българските първенци, „живеещи извън колониите“. Имат се предвид вероятно И. С. Иванов, П. Калянджи, дописките в българския възрожденски печат, насочени срещу стремежа на властите да спремахнат българския език от училищата на колонистите. Според него учителите, между които има и „природни българи“, се чудят на какъв език да преподават. Евентуално професорът има предвид колониите с гагаузко население, каквито са повечето посетените от него селища. В донесението на проф. Григорович се защитава идеята, обучението в колониите на българското възвръщане да става на руски език. Естествено, това гледно възвръщане да става на руски език. Естествено, това гледно възвръщане да става на руски език. Естествено, това гледно възвръщане да става на руски език.

След това донесение в очите на българската интелигенция В. И. Григорович става защитник на чиновничеството, на официалната власт, тъй като всъщност е изпълнител на нейна по-ръчка⁶³. У И. С. Иванов надделява българското национално чувство (макар че по това време той също е руски чиновник и стра-

тен русофил) и не се страхува да отпечата в одеския вестник „Новоросийски телеграф“ статия срещу В. И. Григорович. Като прагматик той признава, че руският език е необходим в селските училища. Това становище е разбрano и прието от българите още по време на неговото попечителство при едно условие: руският език да се употребява наред с родния език на колонистите. От друга страна обаче, Иванов отхвърля съждението на Григорович за необработеността на българския език и литература като основание да се преподава тук на роден език⁶⁴.

Междуреноно политическото положение в Русия се променя. На власт идват консерваторите, които се стремят да променят реформациония курс на империята и да реставрират стария ред, като ограничат реформите от началото на 60-те години. През 1866 г. Министерството на просветата се оглавява от граф Д. А. Толстой, който изпълнява длъжността 14 години едновременно с поста оберпрокурор на Св. Синод. Сливането на управлението на образоването с духовното управление в Русия става прецедент в преддекабристкия период (1817–1824 г.). Правителството приема това съвместяване на функциите за полезно, тъй като „християнското благочестие винаги ще основава на истинската просвета“⁶⁵. От друга страна, то е реакция срещу настъпващото революционно брожение, особено като се има предвид, че училищата са основен разсадник на бунтовнически и антиправителствени идеи.

Необходимо е да се спрем и на извършените промени през този период, тъй като от 1871 г. училищата в българското възвръщане започват да преминават към МНП. Министър граф Толстой започва настъплението срещу училищните устави от 60-те години. Логичният край на тези промени е новият закон за началните училища от 1874 г. Твърде важни в този законодателен акт са юрархията и разпределението на задълженията между тези три ведомства (просветното, духовното и на вътрешните работи) по отношение на началните училища. Според закона от 1874 г. непосредственото ръководство на началните училища се възлага на губернската Дирекция на народните училища. Погледът върху „нравствената насока“ в тези учебни заведения и ръководството на губернските училищни съвети са функции на епархиалния архиерей. Обшият надзор за състоянието на началното образование е задача на губернатора, който е подчинен на МВР. По такъв начин, макар че до края на 70-те години

духовенството все още изпълнява второстепенна роля, влиянието му се засилва⁶⁶. Този триумвират действа твърде организирано и в сферите на извънучилищното образование: настойничеството върху библиотеките и читалищата, цензурата на всички учебни пособия и книги, предназначени за народа, бдителен контрол над дейността на всички просветни организации. Успоредно се въвежда и строг надзор върху дейността на учителите. През 1869 г. е създадена Инспекция на народните училища, инспекторите на която получават големи пълномощия за сметка на ограниченияте функции на училищните съвети. Инспекторите имат право да отстраняват от длъжности неблагонадеждните учители, да спират решенията на училищния съвет и пр.⁶⁷

Началните училища остават както и преди без връзка със средното образование и са с три степени. Първата е представено от единокласни училища с тригодишен срок на обучение (мина от единокласни училища с тригодишен срок на обучение (мина от единокласни училища, земски, енорийски). Втората степен включва двукласни училища, наричани още образцови министерски с петгодишен срок на обучението. Те се създават като алтернатива на министерски с петгодишен срок на обучението. Те се създават като алтернатива на образцови училища, изградени по закона от 1874 г.⁶⁸ Основните предмети – закон божи, руска граматика, история, география на Русия, аритметика, основи на геометрията, съществените предмети – закон божи, руска граматика, история, география на Русия, аритметика, основи на геометрията, рисуване, съдействие от естествознанието – в тези училища се преподават още гимнастика, градинарство, овоощарство и занаятчийство за момчетата и ръкodelie за момичетата.

Цялото ръководство и подбор на учителите за тези училища се осъществява от инспектора на народните училища. Випускниците на образцовите училища (за разлика от останалите учебни заведения с начален курс на обучение) се освобождават от военна служба. И още една разлика: тези училища се финансират от държавата и нейните инвестиции са доста щедри.

Колкото до Бесарабия, училищните реформи от 1864 г. тук започват да се прилагат едва през 1868–1869 г. По същото време доста учебни заведения започват да преминават под ведомството на МНП. Преди това повечето от началните учебни заведения в Бесарабия са на подчинението на МДИ. Именно това забавя прилагането на реформите. След премахването на

колонистския статут през 1871 г. и превръщането на българи-тe колонисти в свободни селяни – собственици, училищата от тези селища започват да преминават към МНП. Този процес е доста бавен и продължава още две-три години, след което началните училища в бившите колонии влизат в състава на Одеския учебен окръг (ОУО).

И през първата половина на 70-те години в българските селища продължават да съществуват единокласни начални училища⁶⁹. Изключенията от това правило са редки. Такъв е случаят с преобразуваните в двукласни женски училища в Комрат и Кубей (1869 г.)⁷⁰ Макар и твърде мудно с прехода под юрисдикцията на МНП в бившите български колонии на мястото на единокласните се създават образцови училища с два класа. Този процес започва едва през ноември 1875 г. Както подчертахме, това е в интерес на официалните кръгове. От друга страна, и селяните-собственици осъзнават значението на по-високото образователно равнище в образцовите училища. Мотивира ги и финансовата подкрепа от държавата. Несъмнено след премахване на колонисткия статут най-актуално за бившите колонисти е освобождаването на абитуриентите на тези училища от военна служба. На 14 август 1875 г. Ивановското районно управление представя на инспектора на народните училища в Бессарабската губерния решенията на селските общини Чийшия, Дюлмен, Купаран, Девлет-Агач, Саталък-Хаджи, Димитриева, Нови Троян, Иванова, Исерлия и Чумлекьой с молба по-бързо да се преобразуват учебните им заведения. Като връща общинските разпореждания обратно, губернският училищен съвет съобщава, че през август по същия въпрос бесарабският генерал-губернатор се обърнал към Министерството на вътрешните работи и сега очаква отговор от началството⁷¹. Едва през февруари 1876 г. в писмо до директора на народните училища в Бесарабия попечителят на Одеския учебен окръг съобщава, че Чийшийското единокласно училище е реформирано в двукласно образцово към МНП с частична издръжка от държавата, съставляваща 570 рубли сребърни годишно.

В това училище следва да работят двама учители – главен със заплата 360 рубли и негов помощник – с 330 рубли годишно. В щата на училището влиза и учителят по закон божи, на когото се заплащат 60 рубли годишно. Общината е задължена да внася за издръжката на училището 600 рубли годишно. Любопитно е, че в писмото си попечителят на ОУО моли „да склонят селското общество в Чийшия да приеме условията“, а ако се съгласи, да състави за това общинско разпореждане.

На 30 юни чийшийци приемат условията на просветните власти, а на 24 октомври 1876 г. двукласното училище е тържествено открыто. На тази дата настоятелят на селската черква „Св. Петър и Павел“ Тодор Петров освещава училищната сграда в присъствието на членовете на земското управление, селския епитетроп Иван Семков, писаря Васил Вуткарев, селяните Петър Миниковски и Иван Буруков, упълномощени да спомогнат за по-бързото уреждане на училището, както и на почетните селяни Георги Константинов, Павел Дончев, Иван Ursул, Тодор Димитров, Стефан Радлов, мнозина местни жители и 40 ученици. Училището тържествено е открито от инспектора на народните училища в Акерманския уезд Пьотр Павлович Сорока⁷².

По същия начин и комратските граждани през ноември 1877 г. решават да открият двукласно училище в града. В прошението си те молят държавата да им помогне с 1200 рубли, за да построят къща за учителите, тъй като четиригодишната суша им позволява да отделят тази сума. От своя страна община-на се задължава да дава годишно по 1200 рубли за издръжка на училището⁷³. МНП приема предложението на комратчани и през февруари 1878 г. в училището учат 135 ученици. Преподавателите тук са трима: главният учител Георги Койчев, помощникът му Георги Кермедрогло и свещеникът Георги Ругинов. От по-късните сведения разбираме, че внесената от държавата сума за нуждите на това училище годишно е само по 230 рубли⁷⁴. Комратската община го финансира с 1400 рубли годишно⁷⁵.

В посочените двукласни образцови училища преподават в I клас предмети от елементарен характер (закон божи, четене, писане, начала на аритметика), съответстващи на програмата на еднокласните училища с тригодишен срок на обучението. Във II клас учениците изучават закон божи, руска граматика, география и история на Русия, аритметика, основи на геометрията, рачетане, сведения по естествознание. Очевидно е разширен курсът на обучението: следователно създаването на подобни училища е прогресивно явление. Но тези учебни заведения са твърде малко на брой по това време: мъжките в Чийшия и Комрат и девическите в Кубей и Комрат. Макар и да се преобразуват в образцови, училищата в останалите селища остават еднокласни, т.е. същността им не се променя, а ползата от реформата е само символична помощ от държавата. През разглеждания период не са реформирани училищата в Бургуджи, Главан, Калчева, Камчик, Кулевча, Твърдица, Задунаевка, Гасан-Батър, Иванова, Купаран, Саталък-Хаджи, Тараклия, Кубей, Кирютия, Гайдар. В Комрат също продължава да съществува еднокласно училище.

Трябва да подчертаем, че през 70-те години броят на учениците остава доста внушителен. През 1873–1874 г. в Тараклия учат 168 момчета, в Чийшия – 130, в Твърдица – 120 момчета и 20 момичета, в Гасан-Батър – 80 момчета и 10 момичета, в Чумлекъй – 80 и 13, във Валяпержа – 75 и 15, в Татар-Копчак – 70 момчета, в Голица – 60 момчета и 12 момичета, в Нови Троян – 56 и 6, в Исерлия – 60 момчета, в Задунаевка – 63, в Девлет-Агач – 70 момчета и 6 момичета, в Камчик – 90 момчета, в Главан – 50 момчета и 4 момичета, в Селиогло – 68 момчета, в Делжилер – 60, в Дюлмен – 50, в Чок-Мейдан – 40⁷⁶.

В същото време в Бесарабия за първи път от 1866 г. започва целенасочена подготовка на учители в Педагогическите курсове в Кишинев, открыти към градското окръжно училище. През годините 1866–1872 оттук излизат 72-ма подготвени педагоги⁷⁷. През 1869 г. 12 българи от Бесарабското възврение, бивши ученици на П. Калянджи, са възпитаници на тези курсове⁷⁸. Според И. Иванов (1870 г.) те са „днешни най-добри учители“⁷⁹. Положението с подготовката на учителските кадри се подобрява още и със създаването на трикласната учителска семинария в Байрамча (1872 г.)⁸⁰.

В края на 60-те години и началото на 70-те години в българските селища продължават да преподават и учители от българските земи, учили в руски учебни заведения. Но за разлика от предишния период те са значително по-малко. Причините за това се крият, от една страна, в забраната на българския език в първоначалните селски училища, а от друга – в отношението на официалните власти към българите – турски поданици. През 1873 г. епископът на Кишиневската епархия Павел след посещение на бившите колонистки училища недвусмислено заявя-

ва, че „изобщо учителите от заддунавските българи едва ли са подезни за Бесарабия“⁸⁰.

По това време в бесарабските български села преподават няколко български възпитаници. В Кубейското училище в края на 60-те години и началото на 70-те години учителства Иван Ращков от Одрин, учили в Първа одеска гимназия. За него много ласкава оценка дава проф. В. И. Григорович⁸¹. През 1869 г. Младен Петров Петков от Видин, също завършил одеска гимназия, е назначен за учител в колонията Исерлия⁸². През 1873 г. той препода-ва в Голица. За него епископ Павел пише, че е „твърде усърден“⁸³. В селското училище в община Валяпержа е назначен за учител през 1870 г. друг „турски поданик“ – Стефан Цветков Златев от Троян, завършил през 1867 г. Одеската семинария, учили в Новорусийския университет в продължение на две години⁸⁴. В селото той остава твърде кратко, тъй като на 11 април същата година членовете на селското кметство писмено се оплакват на попечителя на колониите от „неспокойния характер“ на учителя си. Заедно с това те съобщават, че през месец март С. Златев си позволява неласкави отзиви за началството и „неговото старание“ да се похарчат 10-те хиляди рубли от българските колонии в чест на пристигането на руския император в Одеса. Учителят роптае, че „колонистите нямат с какво да се прекхранват, а началството се стреми да заслужи честта“ за сметка на такива жертви от страна на колонистите⁸⁵. Този донос е разследван от старшината на Горнобуджашкия окръг и инспектора на българските училища. „Антиправителствената пропаганда“, провеждана от учителя Златев, се потвърждава и той е уволнен през юли 1870 г.⁸⁶

Както виждаме , задържането на българите от отечеството на учителски длъжности в българското възврщане в руската част на Бесарабия в началото на 70-те години е затруднено. По-късно те изобщо се заменят предимно с възпитаници на Кишиневската и Байрамчинската учителска семинария. През 1873-1874 г. в Чадър-Лунга учителства Димов, във Валяпержа – Кереметчи, в Чийшия – Константинов, в Кубей – Павловска и Фудулаки, в Иванова – Макаров, в Девлет-Агач – Кондратиев, в Селиогло – Даниил Макрицкий, в Твърдица – Димитрий Шаптифрач⁸⁷.

Както се вижда, наред с бесарабските българи в селските училища в бившите колонии преподават и учители от руски и друг произход. И те са мнозинство по това време. Сред посочените учители само един – Д. Шаптифрац – е с по-дълъг трудов стаж.

Той учителства в Твърдица четиринаесет години и се ползва с голям авторитет сред селяните. Дори жителите на гагаузкото село Бешгиоз, което е наблизо, изпращат децата си да учат при Шаптифрац. През 1873 г. епископ Павел ходатайства пред инспектора на народните училища и губернския училищен съвет за парична награда за Димитрий Иванович Шаптифрац^{xx}.

Вече подчертахме, че от началото на 70-те години ролята на духовенството в развитието на училищното дело в бившите колонии нараства. За това говорят посещенията на епархиалния глава в тези училища, така и представянето на резултатите от визитите в уездния училищен съвет, където той заема ключови позиции.

През първата половина на 70-те години във всяко едно училище се преподава закон божи от селски свещеник. Свещеници имат правото да ръководят училищното дело и да го направяват в необходимото русло. По времето на епископ Павел училищното дело в Кишиневска епархия забележимо се подобрява. Духовниците са предимно грамотни хора, завършили главно Кишиневската духовна семинария, и играят позитивна роля в разпространяването на знания сред учениците си, приобщавайки към общата култура и преди всичко към религиозната.

Отец Макарий Любов (незавършил семинаристки курс), малорусин по произход, освен с преподаване в училището се занимава и с черковния хор и проповедничество⁸⁹. Като учители в селските училища през 70-те години се трудят свещеник Георги Вързополов в Селиогло, свещеник Михаил Тодоров в Задунаевка, отец Ефимий Нефталимов в село Гайдар, отец Андрей Гинкулов в Чадър-Лунга, отец Димитър Чакир в Исерлия, отец Сава Беров в Кубей, отец Константин Димитриу в Делжилер, отец Стефан Киранов в Чумлекьой⁹⁰. Негово преосвещенство епископ Павел посочва тези духовници като пример за подражание, които усърдно изпълняват и учителските си задължения. Въпреки че свещениците са проводници на руския език в българските селища, в мнозинството си те са българи от Бесарабия, разбиращи езика на местното население. И макар духовниците да олицетворяват грамотността само със знанието на молитви и християнски истини, те правят всичко възможно за разпространяването на просвета (макар и в доста ограничен вид) сред младото поколение на българските преселници.

През 70-те години се повишават учителските заплати: в 1871 г. минималната е 200 рубли, а максималната – 300. По най-високата скала заплащат на учителите във Валияпержа и Твърдица. На

баурчинския учител общината дава 260 рубли, а на чадърлунгския – 250, на кирсовския и бешалминския – 240. В останалите села заплатите са минимални⁹¹. Както и преди общините внасят по 50 рубли за набавяне на учебни пособия. Закупуването на книги става централизирано. Извършва се по следната схема. Учителите съставят списъци за необходимите учебници и ръководства и ги изпращат, придружени с молба до инспектора на училищата за разрешение да се изпишат книгите за училищната библиотека. Само след утвърждаването на списъците от инспектора исканите книги се изпращат в учебните заведения. Това е литература на руски език, и то предимно с религиозна тематика (“Начални представи за православната християнска вяра” от Д. Соколов, „Обяснения на неделните и празнични евангелия“, от А. Свиридин, „Жития на Светите“, „Деяния и послания на Светите Апостоли“ и пр.) Използват се и учебниците на новото течение в руската педагогическа мисъл: „Книга за четене“ от Водовозова, „Ръководство за ограмотяване по звуковата метода“ от Корф, учебници по аритметика, по хорово пееене, гимнастика и пр.⁹²

Липсата на приемственост между началното и средното образование обаче затруднява постъпването на учениците от селата в учебни заведения с по-висок образователен ценз. Едва с откриването на Комратското централно училище през 1868 г. се отварят нови възможности за децата на българските колонисти да учат в Кишиневската духовна семинария и гимназия, в Кишиневското реално училище, в Кишиневското епархиално женско училище, в реалните учебни заведения, в Байрамчинската учителска семинария. В Кишиневската семинария например по това време учат доста българи и гагаузи: Петър Лозанов, Иван Стоянов, Мартин Стойчев, Георги Шегев, Александър Топалов, Димитър Стойков, Димитър и Михаил Чакири, Андрей Казанакли, Димитър Николай, Владимир и Михаил Киранови, Павел Груев, Георги и Владимир Сербови, Йордан Бобчев, Иван Сербинов, Димитър Беров, Георги Стави, Симеон Стойков, Георги и Васил Споялови⁹³. През 1875 г. матов, Симеон Стойков, Георги и Васил Споялови⁹³. През 1875 г. от 221 ученици в това учебно заведение 21 са българи, 112 – молдовани, 95 – руси, 3 – гърци, 1 – чуваш и 4 – от турски произход. Твърде представителен е списъкът на българите-ученици в Кишиневската гимназия през 70-те години. Сред тях са Александър Пенев, Димитър Ананиев, Александър Кирияков, Ефстатий и Евгениев, Димитър Стоянови⁹⁴. Макар че броят на българските преселници, учащи се в средни учебни заведения не е значителен, в съпоставка с

предишния период той е по-висок и това без съмнение е стъпка напред в общото развитие на училищното дело и просветата в българските селища в Руска Бесарабия.

* * *

Благодарение на грижите на българските първенци-родолюбци в селищата на задунавските преселници останали в пределите на Руската империя, училищното дело в края на 50-те и през 60-те години се развива отчасти на национална основа: наред с руски език тук се преподава и български. Но от края на 60-те години се засилва русификаторската политика на държавата към националните малцинства. Тя, естествено, не може да не засегне и българските селища. С премахването на колонисткия статут българските преселници се изравняват по права с другите селяни в държавата и правителството се опитва да ги приобщи по-бързо към руския език.

През 70-те години българският език е изхвърлен от училищата, постепенно учителският персонал в тях се сменя и на мястото на учителите, познаващи езика на местното население, засяват педагоги, които не владеят български език. Всичко това изиграва негативна роля в развитието на българската младеж в Бесарабия, която е потискана национално и не ѝ се дава право да се развива пълнокръвно, да се учи на майчин език. Все пак прехвърлянето на селските училища към МНП, създаването на образцови училища с по-разширена програма безспорно подпомагат ограмотяването на българското и гагаузкото население в Бесарабия. Това е образование с по-високо ниво, но лишено от национални основи.

Комратско централно училище

Със създаването на БЦУ през 1858 г. руското правителство получава подтик от общественото мнение и е принудено да помисли за разкриване на подобно учебно заведение за българските преселници, останали в Руска Бесарабия. През 1859 г. сп.

„Български книжици“ обнародва статия „За руско-бесарабските българи“, написана през октомври 1858 г. В нея се отбелязва, че новият попечител на българските колонии в тази част на Бесарабия „чисто българин от Лясковец“ И. С. Иванов ходатайства пред властите и получава разрешение да отвори гимназия, в която „по особена милост е позволено да се преподават науките на български език“⁹⁵.

Както изглежда, в Цариград с тази статия изпреварват събитията и приемат желаното за действително. Вероятно това е определен натиск от страна на българската общественост върху Русия, може би да провокират царските власти за откриване на такова учебно заведение. Така още от 1859 г. българският периодичен печат с публикациите си играе ролята на катализатор за основаване на Централно училище в Комрат. През 1863 г. на страниците на „Българска пчела“ четем пламенни призови за създаване на средоточно училище в Комрат, което ще „подобри икономическото положение на колонистите чрез изучение на сякакви занаяти“⁹⁶.

Неудовлетворена от четиригодишните усилия за уреждане на училище в Комрат, българската възрожденска интелигенция обвинява в мудност руските власти и специално Попечителния комитет, „който винаги е бил срещу българското възраждане“, че не се грижат за чуждите преселници в Южния край на Русия.

Според А. Скалковски „Комрат е прекрасна и многобройна колония, втора по население и административно устройство след Болград... Тя е доста богата, с развита промишленост, охотно се занимават с градинарство, с производство на вина и на естествена коприна... В Комрат ще намерите прекрасни домове на два етажа или на етаж и половина, с източни украсения, с тераси и византийски колонади.“⁹⁷ Това описание на града се отнася за края на 40-те години на XIX век. Според съвременника на описваните събития А. Клаус „след премирането на Болград към Молдавското княжество Комрат става център на цялото възврорение“ и през 1864 г. наброява 4644 души⁹⁸. За разлика от Болград, където се съсредоточава „търговско-промишленият живот само на българите“, в Комрат са представени и българите, и гагаузите. В останалите в пределите на Русия Буджашки и Измаилски окръг гагаузкият елемент е по-многоброен. Този факт не бива да се подценява, защото,

както ще видим, смесеното население в този регион затруднява и уреждането, а по-късно и дейността на Централното българско училище в Комрат.

Може да се откроят няколко периода в създаването на Комратското училище. През 1859 г. И. С. Иванов внася първия проект за това учебно заведение в ОУО⁹⁹. Вероятно останал без отговор от висшите инстанции, през 1863 г. авторът повтаря своя опит. Той вижда това учебно заведение като „българско общеобразователно гимназиално учебно заведение под ръководството на Новорусийския учебен окръг, което ще е предназначено и за българите-колонисти, и за отвъддунавските им братя“¹⁰⁰.

И. С. Иванов смята, че осъществяването на тази идея не ще бъде трудно, защото „българските колонисти отдавна са мислили за това... и са готови да дават всяка година от 3 до 5 хиляди сребърни рубли“¹⁰¹. Целта на учебното заведение е да подготвя учители за българските училища в Бесарабия и българските земи. По всяка вероятност и този проект остава без отговор от официалните власти. Факт е обаче, че през годините 1862–1864 Комратското селско училище функционира като централно за всички колонии, макар и да не носи това название¹⁰². Официалното утвърждаване на училището като централно става след като за инспектор на българските училища е назначен П. Калянджи¹⁰³. На 25 ноември 1861 г. попечителят на българските колонии се обръща към българския книжовник със специална молба, като го кани да заеме длъжността на училищен инспектор във възврорението.

Ще си позволим да изкажем предположение, че вероятно българските първенци имат за цел само да измъкнат занемарените селски училища от тъмната, в която се намират. Постепенно представителите на българската интелигенция успяват да убедят колонистите, че образоването ще подобри благосъстоянието им. Този успех насърчава българските родолюбци и те решават да отидат по-далеч, приспособявайки Комратското училище за нуждите на цялото българско възврорение. По такъв начин, очаквайки отговора от властите за създаване на Централното училище в Комрат, те не губят напразно време. Като познават формалните перипетии и мудността, присъщи на чиновническия апарат в Русия открай време, българската администрация в колониите започва да реализира на практика своите замисли за Централното училище в Комрат, макар и не в такъв

машаб, както се предвижда отначало. Училището има за цел да подгответи почвата за бъдещето, като стъпка по стъпка се приближава към гимназиалната програма.

Въз основа на общинските решения на всички български колонии през 1862 г. П. Калянджи е назначен за главен учител в Комратското училище¹⁰⁴. През следващата година Бесарабското българско възвречение приема разпоредба, в която изразява готовността си да издържа главния учител¹⁰⁵. Още през 1862 г. от много села в Комратското училище изпращат 30 младежи, за да бъдат обучени за учители и писари¹⁰⁶. Това става възможно благодарение на разширяването на училищната програма в Комрат. За разлика от колонистките училища, в които се преподават предмети от елементарен характер, тук след пристигането на П. Калянджи, С. Кокалан, Г. Герчев, отец Васил Златев и свещеник Ругинов в програмата на училището са включени и българска история, български език, всеобща пространна география, свещеническа история, руска история, руска граматика, зоология, ботаника, общо понятие за стопанство. Според сведенията за 1863 г. Комратската община внася определена сума за закупуване на учебни пособия. Запазените архивни материали сочат, че по това време Комратското училище разполага и със собствена сграда¹⁰⁷.

Според дълбокото убеждение на П. Калянджи българите-колонисти трябва да се обучават на майчиния език. Главният учител в Комратското училище е привърженик на национално-учителският български образование в колониите¹⁰⁸. В статията си „За уксусното просвещение на бесарабските българи“ той настоява да се уреди Централното училище „в средата на българските колонии“, считайки, че „пробуждането на българските колонисти в нравствено отношение е дело на самите българи“. Най-същественият му довод е, че „дунавските им събрата ги изпреварили по умствено развитие“.

В статия, публикувана в официалното периодично издание в областта „Записки на Бесарабския статистически комитет“ (1864 г.), И. С. Иванов съобщава, че през 1863 г. в Комрат са дошли да се обучават около 20 деца. Въпреки това попечителят не е напълно сигурен, че училището ще оцелее. Какви са причините за пессимистичните му настроения? Отговорът се крие в недвусмислената забележка, че училището е основано случайно, естествено инициатива на Калянджи и неговите съмишленици и, същевно, с благословението на самия попечител на българските

колонии¹⁰⁹. Както изглежда, в началото централните власти не са напълно информирани и посветени във всички подробности около програмата на училището или пък не са проявявали интерес. Председателят на Попечителния комитет А. О. Гам е в добри отношения с И. С. Иванов и възлага на неговите плеци всичко, че се извършва в българските колонии. Скоро обаче положението се променя, и то не в полза на училището и въобще на училищното дело в Комрат. През 1863 г. отношенията на Попечителния комитет към Иванов и българите се влошават¹¹⁰. Според Калянджи всички стремежи и инициативи на колонистите започват да срещат препятствия. Отначало Попечителният комитет в Одеса забавя решението на българското възвречение за издръжката на главния учител в Комратското училище, а когато колонистите своеvolно определят заплатата на Калянджи, Попечителният комитет отказва да утвърди разносите на училището. Колонисткото началство е убедено твърдо, че длъжността на главния учител не е необходима и само „ще вкарва колонистите в излишни разходи“.

От друга страна, започват гонения и срещу самия Павел Калянджи, свързани с разпространяването на книгите му в колонистките селища. От Попечителния комитет пристига специален пратеник-чиновник, който разследва начина на книгоразпространението и евентуалните злоупотреби на автора при продажбата. П. Калянджи се чувства засегнат от тази бруталност на Попечителния комитет и се опитва да обясни в многобройни докладни записи и молби, адресирани до министъра на държавните имущества, до генерал-губернатора на Новорусийския край, до председателя на Попечителния комитет, че разпространяването на написаните от него учебници и книги не е никаква нередност. То става по легитимен път, както го правят авторите в цяла Русия.

Всички тези събития довеждат до плачевен завършек – Комратското училище прекъсва дейността си. В обръщение до И. С. Иванов учениците от втори клас подчертават, че са изненадани от „такава печална участ“, тъй като башите им „са изпаднали в толкова големи и разорителни издръжки“, а самите те „за никаква работа не са пригответи“¹¹¹. Четиридесет и шест ученици изразяват благодарността си на учителите свещеник Васил Златев, отец Георги Ругинов, С. Кокалан, Г. Герчев, П. Калянджи, „които за ползата на образоването и разпространението на

книжнината едни цяла година се занимаваха безвъзмездно, а други почти даром и наместо да заслужат благодарност за тяхното старание и благо дело, те са дочакали упреци и унижение“.

Според П. Калянджи за две години (1862–1864 г.) в Комратското училище са подгответи над 40 ученици, повечето от които са назначени за учители в българските колонии. Други 20 ученици, които през 1864 г. са още малолетни и не могат да бъдат назначени за учители, след закриването на училището в Комрат молят попечителя на българските колонии да им съдейства да постъпят в някое учебно заведение, за да продължат образоването си и да бъдат „полезни за родния си край“ в бъдеще. И. С. Иванов се отзовава на молбата им и 22-ма ученици от Комрат постъпват в Кишиневското двукласно училище.

Българският възрожденски печат не отслабва вниманието си през 1863–1864 г. върху Комрат и „руските българи“. „Българска пчела“ обнародва анонимно гледище на двама болградчани за проектираното Централно училище в Комрат¹¹². Според авторите то трябва да се състои от седем класа, в които да се преподават „черковна история, славянска граматика, словесност, битоописание, молитви, кратка всеобща история, пространна българска и руска история, запознанство с други славянски истории, общо земеописание, естествени науки (зоология, ботаника, минералогия), стопанство, икономика, търговия, математика, алгебра, геометрия, химия, физика, философия“. Същевременно те предлагат да се отвори при КЦУ и осми богословски клас, в който да се подгответ свещеници за колониите, България, Тракия и Македония. „Българска пчела“ съветва Комратското централно училище да се уреди по подобие на Болградското.

Не остава по-назад и вестник „Съветник“. Като утвърждава мнението, че БЦУ е тласкало българските колонии в Молдова „към успеха и просвещението“, той изразява увереност, че и в Русия колонии ще „се съревнуват на туй развитие“ и тяхното правителство „ще ощастиливи“ по същия начин българските колонисти¹¹³. „Съветник“ съобщава, че и в Русия ще се учредят Централно училище и печатница, „подобни и по целта, и по направленията на Болградските заведения“. Обаче всичко това е само пожелание.

Каква е действителността? Попечителството на българските колонии в Руската част на Бесарабия не може да не се съобразя-

ва с реалната обстановка и започва работата над втория проект за Централното училище в Комрат, представя го в МДИ през 1864 г.¹¹⁴ Според проекта това ще е 4-класно учебно заведение с програма на прогимназия, в която ще преподават учители с висше образование. Предвижда се „при пълна невъзможност да се намерят такива лица, временно могат да бъдат допуснати на преподавателски длъжности и хора, притежаващи свидетелства за учители на уездни училища“¹¹⁵. Ще се преподават закон божи, руски, църковнославянски и български език, кратка история на българското племе и други славянски племена, аритметика, история и география на Русия, естествознание, право, педагогика, чистописание, рисуване и чертане¹¹⁶.

Свообразен тласък за създаване на КЦУ е преобразуването на Рищельевския лицей в Одеса през 1865 г. в Новорусийски университет, който си поставя и задача да улесни младежите от южните славяни да получат висше образование. От самото начало на този университет се придава политическо значение¹¹⁷. През 1865 г. И. С. Иванов „от свое име и от името на цялото Бесарабско българско възворение“ приветства откриването на университета и му желае „пълен успех в изпълняването на високото му предназначение в полза на Новорусийския край и нашите южни славяни“¹¹⁸. Оттук нататък Попечителството на българските колонии поставя ударението върху създаването на Централно училище в българското възворение, за да подгответ младежи от България, а така също и децата на колонистите за Одеския университет. И все пак главният подтик за откриване на КЦУ сигурно е съществуването в продължение на няколко години в Румънската част на Бесарабия на Болградското централно училище, чиято успешна дейност винаги се сочи за пример на руското правителство¹¹⁹.

През 1866 г. в Одеса е организиран конгрес на упълномощени представители на колониите в Новорусийския край, който обсъжда специално въпроса „за преобразуването на централните колонистки училища за подготовка на учители, писари, длъжностни лица за изборна служба и разпространяването на руски език измежду колонистите“. Представителите на българските колонии предлагат да открият такова училище в Бесарабия с издръжка на селските общини. За тази цел колонистите отделят 200 хиляди сребърни рубли¹²⁰. Така към средата на 60-те години на XIX век самите български колонисти осъзнават

необходимостта от създаване на училище с равнище по-високо от това на селските училища. Но на конгреса въпросът за националния облик на новото училище не се повдига.

Една от целите на Централното училище делегатите виждат в разпространяването на руски език сред българските преселници. Решението на българските първенци е напълно обяснено. Те се стремят да се приобщят колкото може по-бързо в икономически и обществен живот на Русия, а без знанието на държавния език това е невъзможно. При това след реформата от 1864 г. откриването на Централното училище в Комрат с руски език на обучение е въпрос по-скоро наложен отгоре, отколкото вътрешно убеждение на колонистите. В полза на това твърдение говори официално издание на Одеския учебен окръг през 1866 г., в което се отбелязва, че българите желаят да се учат на родния си език¹²¹. До този извод водят и сведенията, дадени от комратските първенци Масин и Топалов на вестник „Народност“. Те съобщават за Одеската конференция на българските колонисти през пролетта на 1867 г., организирана от Попечителния комитет с Лизандер, на която се обсъжда и въпросът за Централното училище. Но председателят на Попечителния комитет отказва да се учреди училището според проекта, изработен от И. С. Иванов¹²².

В. „Народност“ остро критикува колонисткото началство в Одеса, като го обвинява в създаването на пречки и спънки в делото за нравственото развитие на колонистите. Попечителният комитет с цялото си държание доказва, че според него „образоването е вредно за българите“. Фактически това са упреки към руското правителство, макар и да се споменава, че за това е виновен преди всичко „немският комитет“. Същевременно в. „Народност“ възхвалява румънското правителство, като отбелязва, че „за умственото развитие на българите в късо време е турило такива зачатки, които само в Русия можеха да се чакат според единоплемеността и с българите“. Тези критични бележки играят положителна роля за уреждането на Централното училище в Комрат. Стремежът на колонистите да основат това учебно заведение не затихва през 1864–1867 г. За това свидетелстват и данните, взети от отчета на директора на народните училища в Бесарабската област Г. Яновски. Според него желанието им е показателно за общия стремеж на българите към образование¹²³.

На основа на направените предложения колонисткото началство представя нов проект за Централно училище. Ходатайството този път е успешно. На 5 август 1868 г. департаментът по общите работи издава наредба за откриване на подгответелен клас на Централното бесарабско-българско училище в Комрат¹²⁴. Тази стъпка се мотивира с факта, че съществуващите в региона училища са неспособни да подгответ кандидати за гимназии и висши учебни заведения. Въпреки че по това време Попечителството на българските колонии се оглавява от Н. Миронов, в. „Дунавска зора“ справедливо смята, че създаденото в Комрат училище е рожба на И. С. Иванов и е открито благодарение на неговите усилия в продължение на осемгодишната му дейност като попечител¹²⁵.

„Положението за създаване на Висше централно училище за децата на бесарабските българи-колонисти“¹²⁶ е издържано в стила на официална Русия от 60-те години на XIX век, където просветата се опира на трите основни принципа – православието, самодържавието, народността. Този документ по структура и съдържание с нищо не се отличава от други подобни, относящи се до аналогични учебни заведения в руската империя. Отликата му в това е само, че се отнася за българско училище, предназначено за децата на колонисти-българи, а следователно оттук и въвеждането в програмата му на български език и подбор на учителите според знанието на езика на колонистите.

„Положението“ има седем глави, в които се определят различни сфери от дейността на Комратското училище: финансиране, задължения на преподавателите, прием на учениците и права на абитуриентите, учебна част и нравствено възпитание. Училището се ръководи от Попечителен комитет, а непосредственото му управление е поверено на началника и училищния съвет.

Според „Положението“ училището се създава за „общообразователна, а също така за подготвяне на способни учители за селските и други училища на българските преселници и писари за общините им“. Програмата на КЦУ включва предметите закон божи, право, математика, физика, естествена история, чертане, рисуване, пееене, краснопис, руска и всеобща история, руски, български и немски език. Курсът на обучението е пет години¹²⁷.

През декември 1868 г. в Комрат пристигат двама учители от Одеса, назначени от Попечителния комитет: Лев Филимо-

нович Клименко и Васил Иванов Диамандиев. Много любопитна е процедурата за назначаването на последния. С три препоръчителни писма от Н. Х. Палаузов, Т. Н. Минков и М. А. Хитрово (бивш консул в Битоля, по това време чиновник за особено поръчки при генерал-губернатора на Новорусийския край), българинът от Охрид Васил Диамандиев се представя на председателя на Попечителния комитет Еtinger и е назначен за учител в КЦУ много бързо¹²⁸. Главен учител на това училище е учител в КЦУ много бързо¹²⁸. Главен учител на това училище е учител в КЦУ много бързо¹²⁹. Според Диамандиев, непосредствен участник в събитията, веднага след пристигането на двамата в Комрат, предават в Попечителството необходимите документи и разпореждания от Попечителния комитет за основаването на Централното училище и молят да бъдат известени общинските управления за откриването му¹³⁰.

Тържествената церемония става на 17 декември 1868 г.¹³¹ Столиците колонисти пристигат на тази дата от селищата си в Комрат, за да участват в това дългоочаквано събитие. Училищната сграда е осветена от отец Тодор Златев, а пред съbralото се мно-
зинство се изказват инспекторът на колонистките училища Д. Паунов, главният учител Л. Ф. Клименко, попечителят на българските колонии Н. И. Миронов и свещеникът Т. Златев¹³².

Периодичният печат съобщава, че преди откриването на КЦУ попечителят Миронов настоява училището да се учреди в колония Чийшия, но комратските първенци търдо се противопоставят, като се обръщат направо към председателя на Попечителния комитет, който поддържал техните искания. В. „Дунавска зора“ отбелязва имената на комратските първенци, съдействали за основаването на Централното училище в града: Димитър Дечев, Димитър Георгиев, Петър Димитриев Хаджи, Стефан Боклукчи, Николай Абаджи, Андрей Кара, Марин Стаматов, Илия Стефанов, Ангел Велов, Иван Белеглу, Ценко Караджик, хаджи Елефтер, хаджи Иван Метиш, Петър Кондов, Константин Гребенчо¹³³.

След приемните изпити, продължили три дни, на 21 декември КЦУ започва своята дейност с учителите Л. Ф. Клименко, В. Диамандиев и отец Т. Златев. Според наредбите на МДИ се открит само първи клас, но по време на изпитите учителите отделят група ученици, „достойни за втори клас“, и се обръщат към Попечителния комитет да им се позволи да учат във втори

клас. Началството се съгласява да се създадат първо и второ отделение в рамките на първи клас, понеже липсва разпоредба за откриване на втори клас от МДИ. Вторият клас на КЦУ започва да работи от август 1869 г.¹³⁴

Централното Комратско бесарабско-българско училище (1868–1886 г.) е първото прогимназиално учебно заведение за бесарабските българи в пределите на Русия. Това обяснява и широкия резонанс за неговото създаване сред българите извън Русия. В Одеското българско настоятелство пристигат много поздравителни телеграми и адреси от измаилските и бълградските българи, с които те приветстват откриването на учебното заведение¹³⁵. Бълградчани и измаилчани благодарят за „хуманната грижа на руското правителство и просветеното руско общество“ и изразяват надежда, че това учебно заведение ще стане „достойний разсадник и ще утвърди славянския елемент на твърдо основание не само в Бесарабия, но ще възроди словото славянско и на влашките, и на задунавските българи¹³⁶.

Решението да се води обучението в училището на руски предизвиква недоволство сред българската интелигенция. Според мнението на българската общественост Комратското училище трябва да стане център за възраждането на българската култура. И ако кореспонденциите от Болград и Измаил съдържат само намеци преподаването да се извършва на български език, то „Дунавска зора“ се изказва рязко, като справедливо се опитва да открие в училищната програма проява на асимилаторската политика на царизма¹³⁷. В броя си от 29 март 1869 г. вестникът съобщава, че в училището всички дисциплини се преподават на руски език, а българският език е въведен само като отделен предмет, при това поставен наравно с немския език. Обръща се специално внимание на факта, че за българската история в програмата изобщо нищо не се споменава.

В друга статия същият вестник поставя въпроса категорично: „Не мислят ли, господа основателите на гимназията в Комрат, като лишат тамкашните български младежи от природното им учение и възпитание да одушат народното им развитие? Надяват ли са тяхна милост, че с това правят някое добро народно за едни бедни колонисти, които грозната съдба отблъснала далеч от пределите на страната, дето са живеели и прославили техните праотци?“ Авторът апелира към официалните власти: „Ние ще кажем на ония, що са имали добрината да от-

говорят за българските рожби гимназията в Комрат, ако са истински приятели на българщината и ако желаят доброто на българската младеж, трябва науките да бъдат на природния език и народната им история да бъде въведена.“ Към това становище се присъединява и в. „Народност“¹³⁸.

Това надигане на общественото мнение не може да не предизвика безпокойство сред официалните руски власти. Засилва се преписката между попечителя на Одеския учебен окръг С. П. Голубцов и новорусийски и бесарабски генерал-губернатор П. Е. Коцебу. Тези високопоставени лица, разграничавайки политическите и образователните цели на КЦУ, склоняват „преподаването да се води на български, но при условие руският език да остане най-важният предмет в училищната програма“¹³⁹.

По-късните събития обаче показват, че пожеланието не е реализирано. Това потвърждава и донесението на редовния професор в Новорусийския университет, прочутия учен-славист Виктор Иванович Григорович. През юли 1869 г. по нареждане на попечителя на ОУО той посещава Комрат, проучва положението и настоятелно съветва преподаването в КЦУ да се извършива на руски език. Най-важният му аргумент, от една страна, е, че в етнически пъстрия състав на колониите, останали в руската част на Бесарабия, българският елемент съставлява малцинство и „неотразимата действителност, която показва такова разнообразие на употребяваните езици, принуждава да се прибегне към руски език“. От друга страна, Григорович мотивира предложението си с това, че нито българската лексика, нито българската граматика са обработени и в „самото книжно употребление на този език господства неопределено“¹⁴⁰.

Тезите и доказателствата на Григорович предизвикват остра критика от страна на българската възрожденска интелигенция. Както вече бе отбелязано, срещу неговите „изисквания“ се обявява И. С. Иванов във в. „Новоросийски телеграф“¹⁴¹. Българският печат е възмутен от позицията на проф. Григорович. „Дунавска зора“ обвинява професора в съюзяване с невавистния Миронов и „немския комитет“ и изпълняване на тяхна поръчка, в предвзето отношение към българските колонисти¹⁴². Вестниците единодушно протестират срещу оценките за етническия състав на колониите. „Македония“ дори си позволява ироничен намек: да не би въвеждането на руския език в КЦУ като език на преподаването да демонстрира целостта на руската народност в

този регион? Според вестника „този пример на руското лакомство“ ярко показва „правителствените руски планове за отблъскването на българския език от Комратската гимназия“¹⁴³.

Българските вестници се позовават на съседните немски колонии, където обучението става на немски език, а руският се преподава само като предмет¹⁴⁴.

Срещу статията на В. И. Григорович застава и Любен Каравелов. С присъщата на перото му острота, след като отбелязва, че името на професора като автор на многообразни изследвания за българите „ще бъде записано със златни букви в историята на българската книжовност“, той заявява, че „Донесението“ е написано от чиновника Григорович, „от когото се е искало да се пише така, а не другояче“¹⁴⁵. Каравелов убедително отхвърля довода на Григорович за неоформилия се още български литературен език. „Ако българите се учат на руски, гръцки, румънски и на турски, българският език никога не ще ся обработи. Българите желаят да учат и да живеят български и ако това е запретено в Русия, то не е крив ни българският език, ни българската книжовност“ – утвърждава българският просветител. С това мнение се солидаризират всички български вестници по това време¹⁴⁶.

Решителната съпротива не дава особени плодове. Във висшите инстанции е прието решение Комратското централно училище да се приспособи към местните нужди на колонистите. Под местни нужди обаче властта разбира постепенното приобщаване на българите към империята, включително в езиково отношение. В правителствените среди вече върви и обсъждането на промените в статута на колонистите, които ще ги лишат от предишните им привилегии. Някогашните заселници, получили навремето по-големи права от останалото селско население, са изпълнили определената им мисия – усвояването на южните предели на Русия. От гледна точка на властта старите превъзходства вече са излишни.

Все пак, за да удовлетвори донейде протестите на местните българи, а и за да не губи влияние сред емиграцията и отвъддунавските събрата, императорските власти позволяват училището в Комрат да се назовава бесарабско-българско. Този факт не променя с нищо програмата на учебното заведение, но поне от гледна точка на престиж успокоява колонистите¹⁴⁷.

През 1869 г. КЦУ е посетено от представителите на българската емигрантска интелигенция – редактора на в. „Дунавска

зора“ Добри Войников, редактора на в. „Тъпан“ Иван Мънзов, учителя в БЦУ Павел Теодорович и деловодителя на БКД Васил Стоянов, които успяват да се убедят, че българският език е въведен само като предмет¹⁴⁸. Отначало той се преподава от българи, завършили руски учебни заведения, а от средата на 70-те години вече се изучава спорадично.

Несъмнено отмяната на колонистския статут, подчиняването на преселниците на новия общ съд, преобразуването на тяхното управление, според което колонистите стават подведомствени на общите учреждения за селяните в Русия, изискват добро владеене на руския език. Но приобщаването на българите-колонисти към езика и културата на новата родина би могло да стане без изтъргване на националния език и съзнанието им за етническа принадлежност, осъществявано от русификаторската политика на държавата, напълно очевидна към средата на 70-те години.

Комратското централно училище не става българско още и поради това, че самият Попечителен комитет не го желае. Според твърдението на единия от председателите на този комитет през 60-те години, Лизандер, на него не му трябват „българи, които да се развиват в духа на някакви си славянски предания“, на него му трябват „музици“¹⁴⁹. По същия начин се отнася към всичко българско и попечителят на българските колонии Миронов¹⁵⁰.

Не е без значение и фактът, че към 1868 г. в Комрат не остава нито един от първите радетели за национално българско образование, поставили въпроса за създаването на българско Централно училище в Русия и правили многобройни опити за реализирането на тази идея в продължение на седем години (1859–1866 г.).

Съгласно „Положението“ Централното училище в Комрат се издържа от българските колонии¹⁵¹. Капиталът му представлява неприкосновена собственост. Според сведенията за 1881 г. училището всяка година харчи по 6935 сребърни рубли, а средствата на училището се набират от лихвоносни книжа на обща стойност 2 158 100 рубли¹⁵². Никакви други учебни заведения нямат право да изразходват парите от тази сума без съгласието на всички български колонистки общини в Руска Бесарабия.

„Положението“ определя и броя на преподавателите в Комратското училище. Те са петима. При това учителите по руски

език, математика, естествени науки, история и география трябва да имат „атестат за завършен курс в един от руските университет“. За учителите по краснопис и рисуване е достатъчно да представят „доказателства от средни или висши учебни заведения за своите специални познания по тези предмети“. Учителят по закон божи се назначава от Кишиневския и Хотински архиепископ.

Предимство при заемане на учителските длъжности в училището се дава на българите. Това положение се запазва само до началото на 70-те години. Дотогава в Комрат работят талантливи и образовани лица. География и математика тук преподава споменатият вече Васил Иванов Диамандиев, получил образование в Одеската семинария (1858–1860 г.) и във Физико-математическите факултети в Московския и Одеския университет (1860–1862 г.). Преди да стане учител в Комрат, В. Диамандиев учителства в Охрид, Кукуш, Велес и Букурещ. В Македония той се изявява като страсен борец срещу фанариотство, активен участник е в църковно-националните борби и поради това е принуден да напусне родината, като намира подслон в Русия. Като става учител в КЦУ, Диамандиев общува с комратчани. Сред неговите приятели са комратските първенци Стефан Димитриев и Димитър Дечев. Естествено, че В. Диамандиев, насъркан от отечеството, е обект на особено внимание от страна на българските преселници, мнозина от които са напуснали родината през 30-те години на XIX столетие¹⁵³.

Димитър Николов Благоев¹⁵⁴ от Самоков, випускник на Киевската духовна семинария, бъдещ прочут български педагог, преподава в Комрат български език и география. Според К. Поглубко още в Киев той си поставя за цел „серийно да изучи прилагания в началните европейски и руски училища звуков метод“¹⁵⁵. А дипломната му работа, защитена през 1869 г., е свързано с проблемите на възпитанието на българите и далеч не е с религиозно съдържание, а е проникната с патриотизъм и надежда, че българите ще съумеят да достигнат степента на образоването в напредналите държави¹⁵⁶. С такива настроения Д. Благоев пристига в Комрат, където живее заедно с В. Диамандиев. През комратския му период, който трае една година, не го оставя мисълта да се завърне в България¹⁵⁷. През лятото на 1871 г. по покана на пловдивчани Благоев заминава за Пловдив, за да преподава в тамошната гимназия.

Учител по български език, история, право и география през 1871–1873 г. е Петър Василев Оджаков от Лясковец, участник в Търновското въстание от 1856 г. Оджаков притежава солидно образование: учили е в Белградската и Карловецката гимназия, въннослушател във Виенския университет (1865–1866 г.) и завърши Новорусийския университет (1870 г.).¹⁵⁸

От бесарабските българи по това време в училището преподават Николай Константинов Карапилиов (краснопис), абитуриент на Кишиневската гимназия (1870 г.) и отец Тодор Златев, възпитаник на духовната семинария в Кишинев.¹⁵⁹ Началник на училището до 1873 г. е Л. Ф. Клименко.

Този преподавателски състав в КЦУ работи кратко. Към средата на 70-те години той почти изцяло се обновява. По това време в щата на учебното заведение от старите специалисти остават само бесарабци. От 1873 г. до закриването на учебното заведение негов началник е сърбинът Степан Василев Говедарица, завършил Юридически факултет на Одеськия университет и преподавал тук право, руски и български език.¹⁶⁰ Тогава сред преподавателите Говедарица е единственият випускник на университет. Николай Василев Златев, завършил Харковския ветеринарен институт, преподава математика, физика, естествознание и немски език. В училището работят двама дипломанти на Кишиневската духовна семинария: свещеник Т. Златев и учителят по история и география молдованинът Фьодор Николаевич Загордан. Краснопис, чертаене и рисуване продължава да преподава Н. Карапилиов. Абитуриентът на Байрамчанска семинария Стефан Кованжи е учител по пеене. Очевидно е, че в професионално отношение този състав от преподаватели значително отстъпва на предишния, което се отразява на качеството на преподаването в училището.

Какъв е ученическият състав? „Положението“ установява възрастов ценз на възпитаниците. Те трябва да бъдат не по-малки от 12 и не по-възрастни от 14 години.¹⁶¹ Интерес представлява самата процедура по приемането в училището. А. Тодоров-Балан, учили тук през 1869–1873 г., в мемоарите си споменава, че според наредбите на Бесарабското областно управление през 1868 г. всяко българско селище е било задължено да изпраща по едно момче в КЦУ за сметка на общината. Този кандидат, след като премине успешно събеседването в училищния съвет, се приема в подготвителния клас. Това, както из-

лежда, е бил целенасочен подбор, но наред с него е съществувала практика да се набират ученици с възможност да плащат училищна такса, сред които са не само деца на колонистите, но и от други съсловия: дворяни, еснафи, военнослужащи.

Разноските за обучението се заплащат по следния начин: за учениците от колонисткото съсловие, постъпващи в подготвителния клас на КЦУ, по пет рубли годишно, а в останалите класове – по десет рубли.¹⁶² От учениците, които принадлежат към други съсловия, се взема два пъти по-голяма такса. Те си купуват и учебници и помагала за своя сметка, докато децата на колонистите се снабдяват с учебна литература бесплатно.

Учениците от 1 и 2 клас всяка година имат общ годишен изпит, а учащите се от 3 и 4 клас освен него полагат още един изпит в средата на годината. Междинните изпити се провеждат, за да се види каква е степента на знанията, но оценките не оказват влияние върху преминаването на учениците в следващия клас, т. е. те са само контролиращ фактор.¹⁶³

Източниците свидетелстват, че броят на учениците в КЦУ през цялото му съществуване варира между 37 и 72, докато според „Положението“ на това учебно заведение броят им може да достига до 150 души. Обикновено училището има по 24 стипендиант, от които 20 се издържат от собствената банкова сметка, а четирима са на общински разноски. Стипендийте се дават само на сираци или на деца от най-бедни колонистки семейства. Те получават годишно по 70 сребърни рубли.¹⁶⁴

От ученическите списъци се вижда, че между броя на постъпилите в това учебно заведение и завършилите го съществува голяма разлика.¹⁶⁵ През годините 1868–1878 в Централното училище учат 233 ученици, от които пълен курс завършват 23-ма души.¹⁶⁶ Причините за това несъответствие са няколко. Едната от тях е, че будните българи, които искат да видят Комратското училище като лълка на българската духовна пробуда, не желаят децата им да продължават обучението си в него. По тази причина Александър Теодоров-Балан напуска Комрат и се премества в БЦУ. По-късно той отбелязва в спомените си, че в Комратското училище „българщина нямаше“¹⁶⁷.

Другата причина е в трудността да се обучават българските и гагаузките деца на руски език, с помощта на който те почти не общуват. Учениците не могат да разгърнат способностите си, не вземат задължителните изпити и напускат училището

предсрочно. Не са без значение и материалните възможности на колонистите. Не винаги и не на всички средствата и желанието да учат съвпадат¹⁶⁸.

37 от 233-те ученици на КЦУ са представители на други съсловия (съотношението е 6 към 1). От тях завършват само двама. Превладаващото мнозинство от ученици са децата на колонистите. Най-много ученици постъпват от Комрат (62), Твърдица (14), Чумлекой (10), Чадър-Лунга (6), Чийшия (5)¹⁶⁹. От 23-ма випускници на училището, завършили преди Освобождението, около 20 продължават своето обучение във висшите учебни заведения в Русия – Санктпетербургската военно-юридическа академия, Санктпетербургския императорски университет, Новорусийския университет в Одеса, Киевския университет „Свети Владимир“, университета в Харков¹⁷⁰. Сред абитуриентите на КЦУ са: Петър Данаилов Драганов (Куванджев) от Комрат, завършил университета в Петербург със степен за подготвяне към професорско звание, преподавал в Солунската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ и в Комратската реална и Кишиневската класическа гимназии; Димитър Георгиев Мететелов (Митител) от Камчик; юристът Стефан Златев от Комрат; професорът в катедрата по гражданско право в Одеския университет Антон Димогло¹⁷¹. Повечето от випускниците са назначени за учители и писари в селищата на българските преселници.

„Положението“ установява задължителен срок от шест години след завършването, през който стипендиантите трябва да работят само в пределите на българското въдворение. Всички останали абитуриенти имат право да си избират място за работа сами, без да бъдат ограничавани¹⁷².

В началото на 70-те години учениците в КЦУ под ръководството на учителите-българи се занимават със събиране на български народни песни, гатанки, пословици от българските бесарабски колонии¹⁷³. Възпитават се върху основите на православната християнска вяра. Началството полага неуморни грижи за учениците да си внушават „спасителните истини и наставления на вярата, предаността към престола, благоговението пред закона. Царизмът се нуждае от предани поданици в лицето на българските преселници и властите се стремят да ги възпитават в този дух.“

За времето си КЦУ разполага с библиотека с богат книжен фонд от около 500 тома¹⁷⁴. Учениците четат произведенията на М. В. Ломоносов, Д. И. Фонвизин, Г. Р. Державин, Н. М. Карамзин, В. А. Жуковски, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. Н. Островски, И.

С. Тургенев, Л. Н. Толстой. Библиотеката притежава най-новите учебници, трудове на руските историци С. М. Соловьев и Н. И. Костомаров, „История на философията“ на Бауер. В библиотечния фонд се пазят книгите на проф. Григорович „Значение славянской взаимности“ и „Очерк путешествия по Европейской Турции“. Учениците ползват книгата на А. Клаус „Наши колонии“ и труда на М. Дринов „Заселването на Балканския полуостров“.

Тъй като училището се нарича българско, в библиотеката му би трябвало да има издания на български език. Тук е ползван учебникът на П. Калянджи „Другар за децата“, „Основи на българската граматика“ от Й. Груев, преведените от П. Калянджи съчинения на Ф. Булгарин¹⁷⁵. Литературата на български език в КЦУ обаче се ограничава само с тези учебници и книги. Ако вземем предвид, че те са в няколко екземпляра, ясно е, че мизерният им брой не би могъл да задоволи потребностите на учителите и на учениците.

През 1874 и 1875 г. бившите колонии на българското въдворение в руската част на Бесарабия дават пълномощия на председателя на Кишиневското общество за разпространяване на образоването между българите И. С. Иванов да ходатайства пред правителството за учредяване в Комрат на реална или класическа гимназия. В края на 1875 г. Иванов се обръща към МНП с молба да се открие на мястото на 4-класното Централно училище 6-класна прогимназия¹⁷⁶. Мотивите, от които се ръководи И. С. Иванов, не са съвсем ясни, но според съобщението на инспектора на народните училища в Бесарабската губерния „комратското общество е осъзнало несъстоятелността на съществуването на това училище в настоящия му вид и нееднократно вече ходатайства за преобразуването му“¹⁷⁷.

Както се вижда, към 1874 г. задачите, поставен пред училището преди почти двадесет години, изгубват актуалността си. Проличава и тяхната ограниченност. Обществото почва да разбира, че има нужда от по-компетентни специалисти, отколкото тези, които подготвя КЦУ. Това учебно заведение не дава нито завършено образование, нито освобождава випускниците си от военна служба.

И. С. Иванов предлага да се открие реална гимназия, което според него е най-подходящото за населението на този край¹⁷⁸. Същевременно той не забравя и за българите отвъд Дунава, подчертавайки, че Комратската реална гимназия ще служи за под-

държане на духовните нишки с българите от отечеството, привличайки младежите не само засега, но и за въдеще с цел тук те да изучават руски език. Иванов мисли, че Комрат е много сполучлив в това отношение, понеже много напомня България.

През 70-те години се извършва преходът на училищата в бившите колонии към МНП. Почти цяло десетилетие – до средата на 80-те години – продължава изясняването на принадлежността на капиталите на КЦУ¹⁷⁹. Поради това се забавя и преобразуването на Комратското централно училище в реална гимназия, което става едва през 1888 г.

Централното училище в Комрат не съумява да придобие национален характер по редица причини. Едната от тях е етническата пъстрота на региона. Влияние оказва и русификаторската политика на официалните власти, надмощието на порусените немци в Попечителния комитет в Одеса. Не е без значение и обстоятелството, че немногобройната българска интелигенция, повдигнала въпроса за националния характер на това учебно заведение, по това време е напуснала пределите на Русия. Разбира се, при това положение централното училище в Комрат не е било способно да достигне нито равнището, нито успехите на Болградското в образоването на българите. То не успява да се превърне в просветен център. Независимо от това Централното училище има определен принос в пробуждането на интереса към знанието и образованите между българските преселници в Буджак. Част от младежата получава възможност да учи в класически и реални гимназии или висши учебни заведения. По образователното си ниво то е възможно ли в региона. Само въз основа на това училището става възможно появяването на Комратската реална гимназия през 1888 г.

Културен живот и прояви на българските преселници

От предишното изложение става ясно по какви причини националната българска просвета в българските селища в руската част на Бесарабия не достига равнището на Болград и колониите, останали в Дунавските княжества. Това важи и за раз-

маха на многобройните културни прояви в живота на тамошните български преселници. Въпреки че не може да става дума за сравнение, през първата половина на 60-те години и в Руска Бесарабия се извършват доста забележими промени в културния живот на българите-колонисти.

Според „Български книжици“ през 1858 г. българските колонисти, останали в руските предели, не са „по-развити“ отколкото техните отвъддунавски братя, тъй като мнозинството от преселници са дошли от България неучени и те са още живи, а икономическата нестабилност не им позволява отначало да откриват училища. Списанието подчертава, че едва след Кримската война колонистите започват „да мислят за образованите“¹⁸⁰. За този прелом в съзнанието голяма роля изиграват представителите на българската емигрантска интелигенция, наводнили Руската империя непосредствено след войната от 1853–1856 г. – отначало в качеството на руски възпитаници в различни учебни заведения, а после и като учители в българските селища в Бесарабия. С дейността си те пропагандират българската култура сред събрата си и дават своя принос за националното им осъзнаване.

Както вече бе отбелязано, основите на българската национална просвета в руската част на Бесарабия в края на 50-те и началото на 60-те години се поставят от И. С. Иванов (Калянджи)¹⁸¹. Застанал през 1858 г. начело на Попечителството за българските колонии със седалище в Комрат, той има план за действия, свързан с просветата и образоването на българските колонисти като важно условие за тяхното икономическо благосъстояние.

Какво представлява по това време административният център на българските колонии? Сп. „Български книжици“ съобщава, че това е „средоточно село като град голямо“, изградено на равно място на десния бряг на река Ялпух. Градът има две черкви, едната от които се намира в центъра на широкия площад. Тя е с пет кубета и по красотата си отстъпва само на катедралите в Болград и Кишинев. Всяка седмица в понеделник – продължава списанието – в Комрат стават големи пазари¹⁸². И още една отличителна черта в образа на града отбелязва „Български книжици“: това е неговата многонационалност. Според списанието в града турският език е най-разпространен. Комратските жители се занимават със земеделие, занаятчийство,

търговия. Макар и да има търговци – членове на гилдията¹⁸³, търговията им се простира предимно в границите на Руската империя. С прокарването на гранична черта между Русия и Дунавските княжества след 1856 г. те са лишени от изгоден плащмент за стоките си. Едва към 1863 г. преминаването на границата е улеснено за търговците от Руска Бесарабия¹⁸⁴. Това е много важно условие не само от икономическа гледна точка, но и въобще за съществуването на трайни връзки между колонистите от двете части на Бесарабия, съставящи първоначалното българско възвишение.

От друга страна, българските колонисти, останали в Русия, макар и от разстояние, имат възможност да наблюдават промените в културния живот на болградчани, развитието на българската просвета в българските колонии в Румънска Бесарабия. Болград става образец, пример за подражание за българи от Руска Бесарабия. За разлика от болградските обаче комратските първенци не са толкова предприемчиви и им отстъпват по широта на кръгозора, по смелост и дързост. Това се дължи и на силния бюрократичен апарат на Руската империя. Тук точно се спазва установената йерархия и е напълно абсурдно обръщането към императора или друга висша инстанция, без да знаят посредническите звена. Напротив, в Дунавските княжества това е нормално явление. Не напразно през 1863 г. И. С. Иванов отбелязва, че чиновничеството „всеки самостоятелен отговор възприема като осъкърбление и неповиновение“¹⁸⁵, т.е. инициативата на българските първенци по различни поводи среща сериозни спънки от страна на началството и е затруднена.

Такова е положението в българските колонии в момента, когато начало на Попечителството застава И. С. Иванов. Разбирачки, че със задачите по разпространяването на българската просвета в колониите най-добре могат да се справят самите българи – грамотни и радеещи за своята народност, – той привлича към делото плеяда български младежи, главно Одески и Киевски възпитаници, за учителска дейност в Комрат и колониите. Първият, който пристига в колонисткото средище, е Павел Цанев Калянджи. Според признанието му желанията на двамата братя да видят „Бесарабия като разсадник на образоването“ съвпада¹⁸⁶. Отначало целта на пребиваването на П. Калянджи в Комрат се ограничава с написване на начални учебници за българските деца, от които по това време се чувства остра

нужда. Българският просветител изучава тогавашните постижения на дидактиката и психологията, следи за развитието на руската педагогическа книжнина, опитва се да приспособи своите учебници към новите тенденции в областта на обучението и възпитанието¹⁸⁷. Като пътува често до Одеса, Калянджи се среща с „образовани хора“, съветва се с тях и с тяхната помощ успява да създаде няколко сполучливи учебни ръководства¹⁸⁸. Това са своеобразни малки енциклопедии със сведения от най-различни сфери на човешкия живот, стихотворения на български поети, къси очерци за българската история, включително и за преселването на българите в Русия, богати сбирки от фолклорен материал. Съставени съобразно местните бесарабски условия¹⁸⁹, тези учебници са възприемат добре от колонистите, а оттук и популярността им.

Първите учебни ръководства, съставени от Калянджи, излизат през 1861 г. в Одеса в печатницата на П. Францов. Това са: „Български буквар“ (2-то издание излиза същата година в Болград, а през 1867 г. там е осъществено и 3-то издание) и „Кратка читанка“. През същата година в Одеса е издаден и преведеният от П. Калянджи роман на Ф. Булгарин. И ако първите два учебника са отпечатани с финансовата подкрепа на Одеското българско настоятелство¹⁹⁰, то последната книга излиза със съдействието на мнозина спомоществователи – главно български колонисти от руската част на Бесарабия.

През 1863 г. в Одеса излиза най-интересният учебник на Калянджи – „Другар за децата“ – с посвещение: „На прелюбезный ми брат Ивана С. Калянджи и братеница ми Владимира Ив. Калянджи“.¹⁹¹ Учебникът е разделен на няколко части: четене, за животните, световните явления, религиозно четиво, родина и отечество. Калянджи използва откъси от „Горски пътник“ на Раковски, от творбите на А. Велтман, посветени на интересни събития в българската история. Самият автор пише очерците за Лясковец и за българското преселение в Русия. В книжката са отпечатани малки разказчета на свищовския учител Тодор Хрулев, стихотворения от Сава Филаретов и Георги Пешаков. Шикоро се използват фолклорни текстове: песни, гатанки, бавилки, поговорки, записани от Цани Гинчев, Пандели Кисимов, Тодор Хрулев и от самия съставител. Макар че „Другар за децата“ не е оригинален учебник (той е направен под въздействието на учебника със същото название от К. Ушински), той

изиграва неоценима роля за просвещението на няколко поколения български преселници в Бесарабия в народностен дух. Това е най-краткият очерк за миналото и настоящето на българския народ в отечеството и извън него, известен на българите в Бесарабия. Съвсем естествено е тези учебници да се ползват не само в училищата, но и по домовете на колонистите – чрез учениците със съдържанието им се запознават и родителите.

През 1863 г. Калянджи съобщава за намерението си да издаде сборник с „народни песни, гатанки, приказки, бавилки и детски играчки“. В обявата с дата 1 май, Комрат, той моли „доброжелателите на просвещението и разпространението в народа на славянската писменост“ да спомоществователстват с парични помощи, като ги изпращат до ОБН. Съобщението на Калянджи е напечатано на отделен лист в печатницата на П. Францов в Одеса¹⁹². В него се отбелязва, че липсата на учебни ръководства и други съчинения тормози развитието на българската писменост, затова, докато не се „изследват сичките устни предания, ... подробното описание на народните ни обичаи и нрави“, писмеността „не ще успява и ... не ще имами нито граматики, нито история“. Същевременно авторът съобщава, че има намерение да издаде Христоматия по български език и сборник от български памятници в три тома¹⁹³. Същата обява е обнародвана и във в. „Българска пчела“¹⁹⁴.

За разпространението на учебниците, съставени от инспектора на българските училища, вече стана дума. Тук ще си позволим да отбележим, че книгите на Калянджи попадат не само в българските селища в Руска Бесарабия. Те се разпространяват в Михайловски, в Галац – чрез Петраки Хаджи Аврамов, в Свищов – чрез Тодор Хрулев, в Лясковец – чрез брата на П. Калянджи Стоян, в Пловдив – чрез Х. Г. Данов, в Търново – чрез Стефан Маринов Книгопродавец. Павел Калянджи поддържа 10 екз. от всичките си книги.

Повечето от Калянджевите учебници по негово признание са предназначени за училищата в българските земи. В родния си Лясковец той изпраща 400 буквара, 800 читанки и 40 екземпляра от превода на романа на Булгарин. През лятото на 1863 г. всички изпратени книги са спрени от турските власти, които ги определят като вредни за населението от Османската империя

рия¹⁹⁵. Във връзка с това руският посланик в Цариград Игнатиев пише до Азиатския департамент, че авторът е въвел „политически съждения в детските учебници“ и с това затруднява разпространяването им в България и възбужда подозрението на турските власти към всички книги, идващи от Русия¹⁹⁶.

В Румъния П. Калянджи разпространява учебниците си в Мачин чрез Боби Лазаров. През 1862 г. до него достигат 25 екз. от романа на Булгарин. В следващите години 97 броя от същата книга са изпратени в Тулча чрез Панайот Чолаков и Манчев. Същевременно Павел Калянджи поддържа връзки с Болград и тамошните първенци. Там той печата повечето от своите книги. По желание на директора на БЦУ д-р Димитър С. Мутев през август 1861 г. Калянджи оставя в Попечителния комитет на БЦУ по 100 екз. от Читанката, Буквара и романа на Булгарин. През януари 1864 г. той отново дава на Болградското централно училище 160 екз. от „Другар за децата“, 250 екз. от „Кратка свещена история“, 100 екз. от „Читанка“ и 70 екз. от преведения роман. Освен от Епитропията на БЦУ в Болград книгите на Калянджи се разпространяват и от Иван С. Дяков, Панайот Греков, а в Конгаз – от Стефан Кабакчиев¹⁹⁷.

Можем да кажем, че П. Калянджи създава мрежа за разпространение на книгите си. От нея съдим и за многостраничните му общувания с българската интелигенция не само в границите на Русия, но и извън нейните предели – в Османската порта и Румъния. Връзки, които позволяват на българския просветител да бъде в течение на българските работи, а оттук и възникването на нови идеи за просветното дело в българските колонии в руската част на Бесарабия.

От Комрат П. Калянджи кореспондира с идеолога на славянофилите Иван Сергеевич Аксаков, към когото се обръща през 1861 г. с молба да му изпраща вестник „День“. От това писмо става ясно, че Калянджи е бил абонат и на списание „Парус“. Той изказва съжаление по повод спирането му и подчертава, че изпитва нужда от такъв род издания¹⁹⁸. Калянджи е в преписка и със сънародника си Спиридон Николаевич Палаузов, ученик на И. И. Срезневски, който по това време живее в Санкт Петербург. Двамата разменят книгите си и обсъждат актуалните проблеми на българската просвета. С. Н. Палаузов настърчава Калянджи да работи за създаване на подобни учебници и в бъдеще, понеже те са много полезни за българите. Обещава да ин-

формира и петербургската публика за новоиздадените Калянджееви учебници. Сред кореспондентите на Калянджи в началото на 60-те години е и Тодор Н. Минков. В едно от писмата си той споделя за желанието да посети Николаев, за да се посъветва „за някои педагогически работи“¹⁹⁹.

В началото на 60-те години на XIX век в Одеса учат много български младежи, сред които са възпитаниците на Херсонската Одеська духовна семинария Васил Друмев и Димитър Благоев, с които П. Калянджи се познава вероятно още от студентските си години в Одеса²⁰⁰. Именно в този град започва обществената и литературна дейност на Васил Друмев. Тук той публикува повестта си „Нешастна фамилия“, превежда разкази, пише многобройните си статии за периодичния печат. Докато изпълнява длъжността инспектор на българските училища, Павел Калянджи нееднократно посещава Одеса, среща се с приятелите си. Вероятно обменят идеи и мнения и за националната просвета в българското възворение в Бесарабия.

През 1862–1863 г. в Одеса сред младите българи, групирани около Павел Калянджи, се оформя идеята за създаване на книжовно (литературно) дружество. Всъщност тази идея не е нова за българските интелигентски среди. Известно е, че за създаване на книжовно дружество ратуват още през първата половина на 50-те години на XIX в. Натаанайл Стоянович и Константин Петкович, а в края на 50-те години идеята частично се реализира с издаването на списание „Български книжици“ и основано-ра с издаването на списание „Българска книжнина“. За то към него ученолюбиво дружество „Българска книжнина“ за създаване на книжовно дружество се изказва и Г. С. Раковски в „Показалец“ и на страниците на „Дунавски лебед“²⁰¹.

През август 1863 г. Павел Калянджи обнародва идеята на одеския кръг за създаване на литературно дружество на страниците на „Българска пчела“. Българският просветител предлага да се приеме издаване на българско периодично списание, „което със своеите оригинални статии да послужи образец за народните книжовници“²⁰². Твърдо убеден, че съществуващите български книжници не ще могат да задоволят нуждите на българската книжнина, той смята, че е настъпил моментът за едно такова списание. „Време е – пише Калянджи – ний да ся съвземем като и другите народи дружно со съгласие за българската книжнина.“

Според българския книжовник това ще бъде месечно списание, в което се разглеждат следните проблеми: 1. Възпитание

на подрастващото поколение; 2. Народни паметници като основа за отечествената история; 3. Родина и отечество; 4. Литературни произведения; 5. Стихотворения; 6. Критически отдел. За средище на това списание П. Калянджи избира Болград, който според него е най-подходящ, понеже там са съсредоточени интелектуалци в лицето на учителите на БЦУ. Те начело с директора д-р Мутев, по замисъла на Калянджи, ще съставят литературното дружество. А „образованите български мъже, разпръснати по всички страни, завършили европейски учебни заведения“, трябва да бъдат поканени като автори на списанието, за да сътрудничат на редакцията. Същевременно той смята за необходимо литературното общество да покани настоятели на периодичното списание от Одеса, Болград, Москва, Кубей, Кримските колонии, Галац, Браила, Пловдив, София, Свищов, Русчук, Цариград, братствата на Рилския и Зографския манастир. Според на българския книжовник съществува реална възможност тиражът на списанието да достигне 1000 екземпляра.

За съжаление тази идея остава неосъществена в началото на 60-те години²⁰³. Идеята на П. Калянджи и неговите съмишленници, поставена през 1863 г., донейде се реализира със списанието „Общ труд“, издавано в Болград пет години по-късно.

В историографията съществува и мнението, че по същото време Калянджи се опитва да основе книжовно дружество в Комрат, което да разпространява учебници и друга литература сред българите в Русия и Турция²⁰⁴. Трябва да отбележим със съжаление, че сред материалите в периодичния печат и в архива на П. Калянджи не са открити никакви сведения, които да подкрепят тази хипотеза. Освен това в посочената вече по-горе статия на Калянджи в брой 10 на „Българска пчела“ се изтъква, че поставената цел едва ли може да бъде постигната в Комрат, където липсва печатна база. Колкото до разпространяването на учебната литература сред колонистите, както се убедихме, то е организирано от самия инспектор на колонистките училища и учителите в селските училища, без да съществува тук книжовно дружество.

През 1863 г. в. „Българска пчела“ публикува поредна анонимна статия на двама болградчани, в която авторите отново подвигат въпроса за уреждане на печатница и книжовно дружество в Комрат, което да се старае „чрез убеждение да уговори съотечествениците си да жертвуват за възпитанието на бедни деца при средоточното училище и да склонява хората“ да си

изпращат децата да учат в училищата²⁰⁵. Без да се предлага нещо ново, бълградчани съветват комратчани как да организират работата в българското средище в Руска Бесарабия по примера на Болград, за да превърнат града си в културен център. Първата стъпка към това е създаването на КЦУ през 1862–1864 г., което подтиква просветната дейност в колониите в национален български дух. Тук учителстват българи-родолюбци, които учат децата на колонистите почти от всички селища на майчиния език. Самите колонисти в благодарствения адрес до И. С. Иванов отбелязват, че от това училище излизат „способни младежи“, които заемат учителските и писарските длъжности в техните селища и така избавят българските общини от хора, „лишени от призвание към учителската дейност“²⁰⁶. От друга страна, в колонистките училища пристига голяма група патриотично настроени български младежи, завършили руски учебни заведения, които заемат преподавателски длъжности. Като проводници на българската национална просвета в селищата, те са настърчавани от братята Калянджи.

Точно учителите помагат да се изгради спомоществователска мрежа в селищата. Трябва да подчертаем обаче, че в руската част на Бесарабия тя е значително по-слабо развита. Това се обяснява с липсата в града на полиграфически център, което изиграва негативна роля. Въпреки всичко бесарабските българи вземат живо участие в българското книгоиздаване в края на 50-те и първата половина на 60-те години. През 1857 г. те подпомагат С. Радулов да отпечата книгата „Галерия из Монтоновски премии“ в Одеса. От Тараклия за тази книга се подписват свещениците Петър Беров и Николай Димитриев, учителят Димитър Панов и още седем души колонисти. Сред спомоществователите в Задунаевка са свещеник Тодор Тодоров, кметът Димитър Жеков, писарят Григорий Волошинков, учителят Тодор Минков, Кирил и Бельо Станеви и още седем души селяни и 25 ученици, които изписват общо 37 екземпляра от книгани и 25 ученици, които изписват общо 37 екземпляра от книгата на С. Радулов. От село Девлет-Агач спомоществователстват свещеник Михаил Киранов, Димитър, Мария и Стефан Киранови, учителят Вълко П. Камбуров, Стоян Костров – всичко 13 души. В колония Делжилер за „Галерията“ се подписват учителят Андрей Костров, дякон Петър Киранов, а в Кулевча – учителят Александър Георгиев и още седем селяни за 14 екземпляра, и в Иванова – дякон Симеон Груев.

Както и в българските колонии в Болградско, най-активни спомоществователи са учителите: в Бургуджи – Жеко Пейков, в Иванова – Исак Гажеров, в Исерлия – Георги Стоянов, в Дюлмен – Георги Дуков, в Чумлекъй – Иван Господинов²⁰⁷.

През 1859 г. колонистите от Кубей записват 89 екземпляра от книгата „Глухонемият слепец“, излязла в Цариград. Една година по-късно община Кулевча спомоществователства за 20 броя от книгата на К. Шмид „Три повести за децата християнски, нравствени и поучителни“, преведени на български от Рашко Бълъсов и издадени в Цариград. През същата година колонистите от Кулевча подпомагат Добри В. Попов, който издава в Цариград „Сборник от разни съчинения, изчерпани из французската литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, що се занимават с писменост“.

Спомоществователството в Руска Бесарабия не се ограничава с изданията на местни полиграфически центрове. Колонистите внасят своята лепта и в българското книгоиздаване в Цариград. Все пак до учредяването на Болградската печатница Одеса остава онзи печатен център, на който българските колонисти помагат най-активно. Както посочихме, там излизат книгите, съставени от П. Калянджи. За преведения от него роман на Ф. Булгарин се записват 45 души от Кирсово, сред които са кметът Чолаков, Васил Христов Петров, Иван Димов, Дачо Кавалов, Димитър Божилов²⁰⁸. От колония Кулевча в спомоществователските списъци срещаме имената на свещеник Владимир Бонджаков, дякон Филип Вързопов, учителя Александър Македонски (всичко 9 души) и 21 ученици от селското училище. Сред спомоществователите фигурират 8 души от Камчик, между които са отец Сава Димитриев, кметът Тодор Кичов, Георги Митител, Петър Жеков и други – общо 10 екземпляра²⁰⁹. От колония Бургуджи 18 български преселници се записват за романа и спомоществователския списък се оглавява от кмета Марко Статиев и учителя Зиновий Караганов. От Чок-Мейдан спомоществователите са 22 души. Най-много са спомоществователите от Комрат – 63 души, между които и познатите имена на отец Васил Златев, дякон Макарий Любов, Николай Каранфилов, Георги Мавроди, Петър Топалов, Георги Койчев, Павел Галацан, Михаил Добрев, Иван Гарчов и др.²¹⁰

Откриването на печатницата в Болград там се премества главният книгоиздателски център за българите както от Румъ-

ния, така и от Русия. Близостта на Болград способства да се развие спомоществователското дело сред колонистите в руската част на Бесарабия. През първата половина на 60-те години съществува здрава връзка между Болград и „руските българи“ чрез книгоразпространяването на литературата, издадена в българското културно средище. За това свидетелстват спомоществователските списъци.

На самата граница между Русия и Румъния се откроява ново средище за спомоществователство и книгоразпространяване на изданията на Болградската печатница. Това е колония Кубей – един от ключовите пунктове, през който книгите от Болград се пласират в Русия. Роденият в това село бъдещ академик А. Теодоров-Балан, прекарал тук детските си години, споменава, че село Кубей е „било културно по-напреднало и от някои български градове в Турция“. „Около селската църква – продължава той – се редяха мануфактурни, бакалски и с друга търговия дюкянни, па имаше и казино, дето нерядко заможното общество прекарваше в забави при музика. Там дохаждаха за веселие дори млади мъже от Болград²¹¹.

В Кубей в началото на 60-те години се установяват представителите на прочутото с родолюбието си българско семейство Парушеви. Тук живее известно време и българският търговец и активен спомоществовател Димитър Скачков. В Кубей работи големият родолюбец и патриот свещеник Сава Беров, който е главна фигура в разпространението на книги от Болград в Руска Бесарабия. И сам той е активен спомоществовател. През 1862 г. отец Сава записва 5 екз. от „За длъжностите на человека“, а от цял Кубей се подписват 17 души, сред които Никола, Стефан, Васил и Антон Парушеви и Д. Скачков, общо 39 екземпляра. От Комрат по 10 броя от тази книга записват Павел Калянджи и Стефанаки Сапунар²¹².

Има сведения, че през 1864 г. в българските селища се разпространява и „Новобългарска сбирка“ на Райко Жинзифов²¹³. В същата година П. Калянджи изписва 5 екз. от преведената на български от Н. Казанакли „Всеобща история“ на Вебер. Сред учениците на БЦУ – спомоществователи за същата книжка – се среща името на Петко Едрецов от Кирютня²¹⁴. Доста са имена от тази част на Бесарабия за „Изгубена Станка“ на Илия Бълков, издадена през 1865 г. в Болград. Отново централно място заема Кубей. Отец Сава Беров, Георги Иванов Янев, учи-

телят С. Тевавски и преместилият се от Комрат П. Калянджи записват по 5 екз., а старшината на Долнобуджашкия окръг Михаил Малина – 10 броя²¹⁵. Относително най-многобройни са спомоществователите от Твърдица, макар че те записват предимно по един екземпляр. Само учителят Шаптифрац и колонистът Константин Бритков се подписват за по два броя от книга. Сред твърдишките спомоществователи за „Изгубена Станка“ са: Драган Златев, Тодор Ламбов, Минчо Попов, Петър Тарлев, Ст. Тодоров, Балтаджи и 12 ученици, сред които и бъдещият твърдишки учител Петър Киров. Отново на преден план са селските учители: Димитър Филов, Младен Петков, Е. Чернев, Мандушев, Д. Паунов, Александър Ганевич, В. Лучков, И. Кирилмитчи, Е. Константинов, Иван Ращков²¹⁶.

Кубейските колонисти записват не само книги, издавани в Болград. Те подпомагат литература, издавана в Букуреш и Цариград. През 1867 г. кубейчани поръчват 40 екз. от „Житията на Светите“, преведени от Р. Бълков, издадени в Букуреш, а две години по-късно – 23 екз. от „История българска, съчинена от Гаврила Кръстевич“, издадена в Цариград²¹⁷.

За разлика от българските колонии в Румъния спомоществователското дело в руската част на Бесарабия не обхваща масово българското население. То носи по-случаен характер, а към края на 60-те години поради промяната на политическата обстановка в империята, преследването на българската книжнина след въвеждането на новия закон за просветата почти загубва ролята си на фактор в културния живот на българските преселници. Независимо от това спомоществователството има неоценимо значение за просветното дело в колонистките селища. През първата половина на 60-те години се създават библиотеки към училищата главно с българска литература, руски учебни ръководства, евангелия на български език, „Житията на Светите“ от Бълков, „Български книжици“ и други периодични издания²¹⁸.

Данните, с които разполагаме от началото на 60-те години, свидетелстват за централизирано абониране за сп. „Български книжици“. През 1861–1862 г. всички общини от трите колонистки окръга (освен Джолтай) отделят от финансите си по 9 рубли за по два екземпляра от списанието (единият за училището, а другият за общината).²¹⁹ Според обяснението на И. С. Иванов, дадено в отговор на запитването от Попечителния комитет в

Одеса, „Български книжици“ са необходими в колониите, тъй като „по убеждението на началството и общините“ това е „национално списание“. Чрез него българите в Бесарабия се запознават с най-важните събития в отечеството, със състоянието на българския църковен въпрос, с различни статии по лингвистични, исторически и етнографски въпроси. Списанието се ползва и като спомагателен материал в училищата²²⁰.

Сред българските списания, разпространявани в колонистките селища, се открояват „Духовни книжки“. През 1866 г. отец Сава Беров поръчва за селата в Долнобуджашкия окръг 24 книжки от списанието²²¹. Сред спомоществователите на Бълъсковото издание са кубейчаните отец Филип, Иван Парушев и синът му Васил, Илия Чобанов със сина си Николай, Д. Скачков, Георги Янев и синът му Иван²²².

През 1868 г. Васил Д. Стоянов посещава в Кишинев И. С. Иванов във връзка са набирането на помощи за бъдещото Българско книжовно дружество²²³. Вероятно бившият попечител на българските колонии посочва като възможни спомоществователи на БКД и колонистите. Във всеки случай на 22 декември 1869 г. ръководителите на Книжовното дружество в Брацилава в писмо до комратчаните Д. Дячков, Д. Георгиев, Н. Абаджи, Ц. Караджик, И. Бенсоглу и братя Боклукчи съобщават за създаването на БКД. Заедно с това ръководството на дружеството изпраща на комратските граждани 10 броя от устава на БКД, за да го разпространяват по селата, като се има предвид и събирането на спомоществования²²⁴. Според К. Поглубко комратчани наред с кишиневци, одесчани и монасите от Киприановия манастир участват в събирането на средства за БКД, а в града им се получава „Периодическо списание“²²⁵.

От българските вестници на колонистите в Руска Бесарабия са известни „Цариградски вестник“, разпространяван тук още от 50-те години, „Българска пчела“ и „Съветник“, за които общините се абонират в обща сметка²²⁶. Според Е. Хаджиниколова И. С. Иванов подпомага през 1863–1864 г. с парични помощи тези два последни вестника²²⁷. Имаме сведения и за абониране за вестник „Гайда“ в Код-Китай от учителя А. Ганевич през 1863 г.²²⁸

От 1866 г. разпространението на българската книжнина в Руската империя са затруднява поради засилването на цензура. Според в. „Македония“, за да се пропусне в Русия

някоя книга, тя трябва да се изпрати в цензурния комитет и шест месеца да се чака за решение²²⁹. Причините за строгата цензура на руските власти са най-вече революционната, пропаганда и вълната на терор, от който империята се опитва да се предпази, но тя създава спънки и за проникването на български книги и вестници. От друга страна, за цензорската строгост немалка роля изиграва и критиката към руските официални кръгове в българския печат. Периодично едно или друго издание обвинява Русия в равнодушие към развитието на националната българска просвета в колониите, и то доста драстично. През 1868 г. Рашко Бълъсков споделя, че в одеския и московския печат в. „Народност“ се критикува като туркофилски и западен вестник²³⁰ и следователно пътят му в Русия е затворен. През следващата година „Дунавска зора“ потвърждава това становище. Вестникът отбелязва, че „по-разнообразните българи не могат да търпят беззаконията на немците“ и изпращат дописки до българските вестници, които съчувстват на „угнетеното положение на руските българи под немското им управление“. Затова Попечителният комитет в Одеса се е разпоредил българските вестници да се забранят в колониите²³¹. В резултат на всичко това на българите в Руска Бесарабия „е отнето единственото средство да ся знаят със своите задунавски съотечественици, дето техни родни братя и сестри, роднини и приетли живеят и от дето сяка от там новост е скъпа“²³². Така в края на 60-те години българските колонисти са лишени от възможността да се информират за положението на българските работи в отечеството и извън него чрез националния периодичен печат, а в Русия те нямаят свой национален вестник.

Това положение се запазва и през 70-те години. През 1877 г. в. „Български глас“ обнародва статията на К. Тулецов „Българската журналистика и нейното положение“²³³, в която авторът потвърждава, че в Руска Бесарабия българските вестници не се получават. Той счита, че с това властите спъват българската журналистика, и апелира към висшите руски инстанции да позволят проникването на българския периодичен печат в страната. Макар и да не се споменава за многобройното българско население в Руска Бесарабия, авторът вероятно има предвид него, когато се обръща към руското правителство. Във всеки случай колонистите почти цяло десетилетие са лишени от периодика на роден език.

От 1866 г. до началото на 70-те години българската просвета в селищата на българското въдворение се развива по инерция, макар и да се запазват основните насоки, дадени и от брата Калянджи. Както вече бе отбелязано, през 1864 г. Павел Калянджи напуска Комрат и се настанива в Кубей. Преди да напусне руските предели, той отбелязва с горчивина, че шестгодишната му дейност „в този осиротел край върху разпространението на писмеността между тukaшните българи“ не му донесла нищо, освен „страшното и безчеловечно преследване“ от страна на Попечителния комитет в Одеса. След две години подава отставка и И. С. Иванов, „който възбуди в българското население съзнание за необходимостта от разпространението на образоването“ и даде подтик на националната българска просвета в този регион²³⁴. Благодарение на него в колониите се изражда атмосферата на народна инициатива за развитие на училищното дело в национален български дух.

Цялата българска просветна мрежа, изградена от българските дейци през първата половина на 60-те години, към началото на 70-те започва да запада. Причините на това явление трябва да се търсят в общата тенденция на развитие на образователното дело в Руската империя, когато държавата започва да се стреми последователно да интегрира цялото инородно просветление на Бесарабия чрез русификация преди всичко на просветните му учреждения. От друга страна, начело на Попечителството на българските колонии по това време е Н. И. Миронов, който за разлика от предшественика си не радее за българщината в колониите. Той е послушен изпълнител на всички заповеди на началството си и не проявява интерес към общополезни народни работи. Всичко това се отразява негативно за откриването на КЦУ като национално просветно средище. Независимо от тези пречки, в края на 60-те и началото на 70-те години като учители в българските селища продължават да работят надарени и талантливи български младежи, възпитаници на руски учебни заведения – Васил Диамандиев, Димитър Благоев, Петър Оджаков.

През 1871 г. с помощта на ОБН П. Оджаков издава „Наука за песнотворството и стихотворството“. Въпреки че книгата му е критикувана в българския периодичен печат²³⁵, той не прекъсва фолклористичните си занимания. Според Д. Минев той е ученик на Г. С. Раковски, който използва неговите материали в

„Показалец“ си. През 1867 г. Оджаков изпраща събранието в българските земи правни обичаи на д-р Валтазар Богомиц²³⁶, а като учител по български език в КЦУ приобщава към тези занимания и учениците си, сред които има представители от повечето села на българското въдворение. През 1871–1872 г. те записват в специални тетрадки песни, пословици, приказки, гатанки – безценен фолклорен материал. В БИА на НБКМ са запазени тетрадките на Иван Писов с песните, слушани от песнопойката Стана Караванова от Твърдица²³⁷. Тук са и записите на Антон Димогло, слушал песните на „должилерского поселянина родом от Сливен“ Филип Аргиров и вероятно на майка си Мария Димогло. Ученникът Димогло прилага в тетрадката си и собствено описание на село Делжилер.

В село Кирсово фолклорни текстове събира Руси Цонков Сукман. Христо Манастирлиев записва осем песни, слушани от башкалийците Павел и Стефан Златеви и Ана Петрова, от твърдинчаните Илия Балчев и Николай Кокичков²³⁸.

Петър Оджаков е свързан с Комрат не само с учителската си дейност. Градът му става твърде близък, понеже тук Оджаков намира съпругата си – дъщеря на вдовицата хаджи Тодора Доброва, в къщата на която се е спирал Христо Ботев при посещението си в Руска Бесарабия²³⁹.

Към средата на 70-те години учителите от отвъддунавските земи стават нежелани в Руска Бесарабия. Това води до прекъсването на живите нишки, свързващи преселниците с отечеството, и оказва негативно влияние върху българската национална просвета във въдворението.

* * *

От началото на 70-те години все по-действено и съществено влияние върху просветата в българските селища оказва църквата. Според статистическите сведения на И. С. Иванов в българското въдворение в руската част на Бесарабия през 1863 г. има 18 каменни черкви и 9 дървени, 13 дървени и 3 каменни молитвени дома²⁴⁰. По това време на мястото на старите черкви започват да се изграждат нови. В Чок-Мейдан през 1845–1861 г. селяните със свои средства простиюват нова каменна черква

с камбанария²⁴¹. Десет години по-късно на мястото на дървената черква е издигната нова и в Камчик²⁴². През 1872 г. селяните от Задунаевка строят нова каменна черква „Успение Богородично“ на стойност 20 000 рубли²⁴³. Завършено е строителството през 1876 г. на новия черковен храм в Чийшия, който струва на общината 30 000 рубли²⁴⁴.

Свещеник Н. Стойков отбелязва, че колонистите отиват на поклонение в Атон и Йерусалим и това не е рядко явление сред тях²⁴⁵. Те правят големи дарения на бесарабските манастири, които според А. Заичук дължат на българите и техните щедри по-жертвувания своето благосъстояние и съществуване²⁴⁶. При поклоненията си в Света Гора и Йерусалим хаджите купуват различни църковни утвари, икони от свещените места, които след завръщането си по установилата се в техните среди през първата половина на XIX в. традиция даряват на местните черкви. Известно е, че целият интериор на новата черква в Башкалия е подарен от комратчани²⁴⁷. А в чокмейданската черква, украсена със стенописи и резбован иконостас, изработен в Кишинев десет години по-рано, през 1872 г. иконите са подарени от селяните²⁴⁸.

Ремонтът и изграждането на селските черкви, както и тяхното зографисване, е дело на общините, независимо че черквите разполагат със средства. Селяните се грижат и за свещенослужителите. През 1870 г., когато Павел, епископ Кишиневски и Хотински, призовава общините да определят заплата на свещенослужителите си, най-бързо реагират българските колонии иglasусват на клириците си заплата от 500 до 800 рубли годишно²⁴⁹.

Съществено се променя обстановката в черквите и от гледна точка на състава на свещенослужителите. През 1863 г. в „Българска пчела“ отбелязва недостига на свещеници от местен произход и предлага при проектираното КЦУ да се учреди богословски клас²⁵⁰. Според вестника Консисторията назначава в българските колонии такива свещеници, които „не само че не знаят местния народ, но и езика му, нравите и обичаите ... попуват на народ, комуто съвсем не съчувствува“²⁵¹. „Българска пчела“ констатира, че свещениците, които не знаят и дума на български, са мнозинство в повечето колонии. През 1868 г. обаче в „Македония“ пише само за поповете от Кортен, Баурчи и Иванова, че не са от български произход²⁵².

За разлика от българската възрожденска интелигенция, която много по-широко разбира просветната дейност в българ-

ките селища, и то задължително в национален български дух, представителите на църквата се интересуват само от въздействието си върху населението за по-бързо научаване на руски език и молитвите с разбирането на смисъла им, избавяне на паства-та от различни суеверия и предразсъдъци²⁵³. Независимо от това свещениците обективно способстват и за просвещението на българските преселници в региона, като извършват богослужение на черковнославянски език. Още повече, че мнозинство от свещенослужителите са българи.

Един от представителите на това свещенство е отец Стефан Киранов от Главан, който е от стара свещеническа фамилия с потекло от Одринското село Имоклар. Там през XVIII век попувал пра-прадядото на отец Стефан – свещеник Протасий, завещал на синовете си да не се отричат от свещеническия си сан, тъй като няма да има кой „да укрепва православната вяра между мохамеданите“²⁵⁴. Заветът на праотеца е изпълнен. Неговият син Кирил попува в същото село, а синът му Стефан, ръкоположен за свещеник през 1805 г., се преселва в Русия в село Главан и тук почива през 1852 г. Това е дядото на отец Стефан Киранов, а баща му, свещеник Михаил Киранов, също бил свещеник в Бесарабия, ръкоположен в България през 1862 г. Отец Стефан е дългогодишен свещеник в Чумлекъй²⁵⁵. Тъстът му също е свещеник – Стефан Груев. Той пристига с цялата си енория от село Куомжи, Одринско, в село Чумлекъй, Бесарабия²⁵⁶.

Свещеник Стефан Киранов е пример за подражание. Без да е завършил семинария, той има подчертан интерес към науката и чрез самообразование попълва прознотите в образоването си²⁵⁷. Отец Стефан не се ограничава с непосредствените си задължения на свещеник. Той се занимава и с публицистична дейност и в пълния смисъл на думата е просветител. На страниците на „Кишиневски епархиални ведомости“ той печата свои статии за тарутинските разколници и за положението на християнските свещеници в Османската империя. Тази статия е препечатана от „Църковен вестник“, издаван в Санкт Петербург. През 70-те години в Бесарабия има и други свещеници от рода Киранови: в Гасан-Батър отец Димитър Киранов, а псалтът в тукашната черква пък е Петър Киранов, в село Александровка – отец Данил Киранов. Васил Киранов е ръкоположен за свещеник в черквата „Успение Богородично“ в Девлет-Агач, където псалт е Иоан Киранов, а дякон е Константин Киранов²⁵⁸.

Друг голям свещенически род е семейството Чакир, която се откроява още през първата половина на XIX в. Този род е от Чадър-Лунга. До 1873 г. свещеник тук е Георги Чакир, който притежава свидетелство за първоначално образование. Учи е молдавско черковно пеене в Кишиневската черква „Свети Харалампий“²⁵⁹. Синът му Димитър Чакир, възпитаник на Кишиневската духовна семинария, седем години е свещеник в Иванова (1863–1870 г.), където същевременно и учителства. Съпругата му Мария Киранова (дъщеря на отец Михаил Киранов) преподава черковно пеене в училището. От 1870 г. отец Димитър е преместен в Исерлия и отново учителства заедно със съпругата си²⁶⁰. Признателните жители на Исерлия благодарят на отец Димитър за неговото усърдие на нивата на народното просвещение в продължение на дълги години.

Свещеническата династия Влайкови е от село Твърдица. Свещениците от тази семейства пристигат също заедно с миряните от едноименното село в Сливенския Балкан. Отец Стефан Влайков извършва богослуженията в Твърдица през 1846–1855 г. Син е също на свещеник, ръкоположен от Търновския епископ²⁶¹. През годините 1855–1861 г. в Твърдица попуват лица от небългарски произход и помежду им липсва съгласие, от което според свещеник Петър Казанакли страдат миряните. Казанакли е от известна семейства на свещенослужители в Бесарабия и е назначен за свещеник в Твърдица през 1861 г. Заедно с него тук известно време попува и синът на отец Стефан Влайков – свещеник Тодор Влайков, който през 1874 г. е преместен в Дезгинче и е назначен за настоятел на черквата²⁶².

Дълги години в Кубей свещеник е отец Сава Беров. За неговата родолюбива дейност вече стана дума. Той е своеобразен мост, свързващ Болград и българските преселници от руската част на Бесарабия. От семейство Берови е и свещеник Иоан Беров от Голица, който успешно преподава и в училището. В Комрат дълги години свещеник и учител по закон божи е отец Тодор Златев, а в черквата „Иоан Предтеча“ служи отец Григорий Ругинов – имена, познати от просветителската им дейност през 60-те години. През 70-те години се основава свещеническата семейства Стойкови. Мартиниян Стойков е дякон в Код-Китай, а през 1876 г. е преместен в Купаран на мястото на псалта Александър Стойков. Посочените династии на свещенослужители не прекъсват занаята си. В разрядните списъци на студентите на

Кишиневската духовна семинария срещаме многообразни представители от семействата Чакир, Киранови, Влайкови, Стойкови, Груеви, Казанакли, Вързопови²⁶³.

Някои от свещениците – настоятели на селските черкви – публикуват описание на своите енории. Това са своеобразни историко-културологични очерци, съдържащи интересни сведения за селяните и тяхното отношение към образоването и църквата. Статистическите данни, приведени в тези статии, са неоценим исторически извор, позволяващ да се освети развитието на българските селища от времето на основаването им от различни страни. Подобни описание са обнародвани в „Кишиневски епархиални ведомости“ от отец Михаил Тодоров (Задунавска), отец Георги Вързопов (Селиогло), отец Петър Казанакли (Твърдица), отец Константин Малай (Чок-Майдан)²⁶⁴.

През 70-те години на миналия век в селищата на българските преселници продължават да съществуват библиотеки към черквите, комплектувани с литература от религиозен характер. Свещеник Казанакли съобщава, че в Твърдица поръчаните книги са твърде малко, понеже грамотните хора не са много, а библиотеката към черквата се състои от необходими за свещеника книги и евтини издания. Аналогично е положението с библиотеките в Чок-Майдан и Селиогло²⁶⁵.

Свещениците откриват към черквите неделни училища, както е в Селиогло. Там свещеник Г. Вързопов заедно със селяните практикува четене на книги с духовно съдържание: евангелия, псалтири, жития на светиите. Свещеникът от с. Гайдар Ефтай Невталимов съобщава за неделните беседи с миряните. Същевременно той подчертава, че от тях те научават общоупотребимите молитви „с обясняване на разбирам език“. От описаните на енориите може да се заключи, че основната задача на свещениците, поставена от Епархиалното началство, както вече посочихме, е разпространението на руски език сред българското и гагаузкото население. Свещеник Невталимов фактически самостоятелно идва до извода, направен още в началото на 60-те години от българските просветители. Междувпрочем през 1874 г. отец Георги Вързопов предлага в „Кишиневски епархиални ведомости“ „за по-добрия успех в проповедите на словото Божие между българите“ Епархиалното началство да поръча на особена комисия да преведе на български език най-необходимите поучения²⁶⁶. По такъв начин и това ключово условие за разпространяването

на просветата в селищата на българското въдворение е разбрано от свещениците през 70-те години и макар да не се предприемат официално никакви преводи, свещениците общуват с паствата си на разбираем за тях език.

Свещеник Макарай Любов в Киютненската черква се занимава с младежи и девойки, преди да встъпят брак, като ги обучава на най-важните молитви и християнски истини. Отец Макарай създава в селото и черковен хор, от „чудесното пеене“ на който е приятно изненадан епископ Павел, посетил Киютня през 1873 г.²⁶⁷

Свещеник Димитър Киранов в Гасан-Батър в неделни дни също се занимава с възрастните. Голям интерес представляват сведенията, дадени от отец П. Казанакли, за достигане на знанията сред селяните в Твърдица. Свещеникът посочва, че добре уреденото училище с желание се посещава от децата твърдичани и учениците влияят благотворно на родителите си: „съществуват редица примери, когато последните научават молитвите с децата си“²⁶⁸. С голяма гордост отец Казанакли съобщава, че от учениците, завършили КЦУ, има вече шестима, станали учители и писари. И ако през 1859 г. „Български книжици“ съобщават за твърде малък брой грамотни колонисти, а завършилите курса в някое учебно заведение сред тях са голяма рядкост, то към средата на 70-те години положението явно се променя в полза на образоваността на населението в българското въдворение. В бившите колонии идват випускници на различни учебни заведения в региона: КЦУ, Кишиневските педагогически курсове, Кишиневската духовна семинария, Кишиневското уездно училище, Кишиневското женско епархиално училище, Байрамчанска учителска семинария.

В БЦУ също учат юноши от българските селища в Руска Бесарабия. Не се знае точният брой на тези ученици за този период, но двама от тях завършват това учебно заведение – Олимпий Панов от Тараклия (1868 г.) и Димитър Кирияков от Комрат (1870 г.).²⁶⁹

Изнесените данни показват напредъка на българското население от гледна точка на ограмотяването и просвещението му. През 70-те години основните подбудители на този процес наред с учителите са свещениците. Те получават значима помощ от черковните епитропи, утвърждавани от епархиалното началство. През първата половина на 70-те години в Камчик в черквата

„Света Троица“ епитроп е Янко Буюклиев, в Бешгиозката „Свети Михаил Архангел“ – Стоян Селиогло, в Девлет-Агач – Желю Чорбаджиев, в Джолтай – Кирту Станиогло, в Хасан-Батър – Райко Михайлов, в Задунаевка – Злато Радков, в Код-Китай – Николай Радионов²⁷⁰. Така не само свещениците са от български произход, но и целият клир, псалтовете, черковните епитропи са местни селяни. Това е значителен отряд от грамотни хора, разпространяващи своите познания сред сънародниците си.

Трябва да подчертаем, че епархиалното началство начало с епископ Павел, който заема тази длъжност от 1871–1882 г., е един от най-големите радетели за народното просвещение в края²⁷¹. Той лично наಸърчава селските пастири, които усърдно се трудят за просвещението на паствата си. Сред наградените от Светия Синод с кръстове, калишавки, скуфии през 1876 г. се срещат познати имена: отец Константин Димитриу от Делжилер, отец Димитър Киранов от Хасан-Батър, отец Петър Казанакли от Твърдица, отец Макарай Любов от Киютня, отец Константин Малай от Чок-Мейдан, свещениците Григорий Ругинов и Андрей Димитров от Комрат, отец Георги Жушков от Казаяклия²⁷².

Както бе отбелязано, българите от тази част на Бесарабия се занимават и с благотворителна дейност. Първоначално това са обикновено дарове в полза на черквите. През 1872 г. архийерейският наместник в III окръг на Акерманския уезд отец Сава Беров съобщава за даренията, направени от Георги Черкез, Стоян Бурдук и Танас Лачев от Селиогло – те внасят 300 рубли за свещенически одежди и изграждане на каменната ограда на селската черква²⁷³. През същата година тараклийският жител Тимофей Киров отделя 500 рубли за строителството на гамошната черква. През 1875 г. селяните от Делжилер подават на черквата си 99 рубли. „Кишиневски епархиални ведомости“ съобщава за Димо Чекан от Кубей, който дарява 500 рубли на местната черква за дървен киот с изящна изработка и с позлатен образ на гербовецката Богоматер. Танас Шишман от същото село подавява на черквата паникадило за 175 рубли. Дено Дечев от Голица отделя 350 рубли също за паникадило. Селяните от Татар-Копчак Георги Урум и Димитър Арнаут подавят на черквата си съответно 247 и 110 рубли за купуване на черковни одежди. През 1874 г. селяните от Баурчи събират за черквата си 550 рубли²⁷⁴.

Но благотворителността на българското население не се ограничава само с това. През 1876 г. започват да събират помощи за пострадалите български семейства по време на Априлското въстание. Чрез Кишиневския губернски печат И. С. Иванов – председател на Кишиневското общество за разпространяване на образование сред българите – се обръща с призив към гражданите за парични помощи в полза на пострадалите българи и сърби²⁷⁵. От 1876 г. дружеството, оглавявано от Иванов, става своеобразен център за подготовката на бъдещите събития на Балканите. Т.е. не Комрат, а Кишинев благодарение на централното си положение става средище – отначало за събиране на благотворителните помощи, а после и за комплектуване на Българското опълчение.

Сведенията за събиране на помощи в полза на българите от отечеството от страна на бившите колонисти са оскъдни. „Въпреки мизерията на нашето общество – споделя един комратчанин на страниците на „Новороссийски телеграф“ – българите с искрено съчувствие се отнесоха към страданията на славяните ... Освен месечните вноски, които вълизат над 300 рубли, те практикуваха още и едновременни пожертвувания от 25 до 100 рубли.“²⁷⁶ Помощите на комратчани стигат 1118 рубли и 62 копейки. Както и в Болград, тук събират също и различни вещи: мъжки ризи, кърпи, платно и пр. Жителите на Ферапонтиевка, Чадър-Лунга, Томай и Бешалма изпращат пшеница и облекло за пострадалите си сънародници. Всичко се препраща към Кишинев, а оттам – в българските земи²⁷⁷.

Тези оскъдни сведения говорят за голямото съчувствие от страна на българските преселници към своите събрата, което впрочем намира потвърждение и във формирането на Българското опълчение в Кишинев. И. С. Иванов, който живее и работи в този град от 1866 г., не прекъсва връзките със сънародниците си от Буджака. В полза на това говори фактът, че през 1875 г. той е пълномощен представител на Комратската община пред официалните власти по въпроса за преобразуването на КЦУ. Под него ръководство се събират и пари за четата на Христо Ботев²⁷⁸.

Огромен размах има формирането на Българското опълчение в Кишинев през 1877 г. По данни на М. Гурбанов към края на април в опълчението влизат 700 българи от бесарабски произход²⁷⁹. Тази цифра красноречиво показва порива, дългогодишното очакване на освободителите. Ненапразно през 1871 г. в.

„Свобода“ обнародва думите на българите от Руска Бесарабия, че те „с нетърпение чакат она щастлива минута, когато стане нужда да се притекат на бойното поле и да помогнат на своите братя, защото сами още помнят що е робство“²⁸⁰. К. А. Поглубко назовава имената на някои от опълченците: М. Папуров, К. Павлов, Ст. Попов, Х. Крълев от Твърдица, С. Терзи, Г. Ненов от Задунаевка, А. Волканов и Н. Цочев от Делжилер, З. Кискин и И. Куцаров от Иванова, О. Панов от Тараклия, С. Иванов и Д. Бондар от Чийшия, З. Таукчи от Кирютия²⁸¹.

От изложеното дотук става ясно, че равнището на българската национална просвета и култура в българските селища от тази част на Бесарабия не достига размаха на Болград, но се полагат основите ѝ от представителите на българската интелигенция в края на 50-те и началото на 60-те години. С усилията на тези родолюбци и грижите им в българското възвръщане върви приобщаването на българските преселници към българската книга чрез участието им в спомоществувателството на българското книгоиздаване. Изгражда се мрежа за българско книгоразпространяване в селищата, създават се училищни библиотеки, правят се опити за основаване на книжовно дружество. Към края на 60-те години с промяната на политическата обстановка в Русия, с ликвидирането на колонисткия статут и предаването на селските колонистки училища на МНП положението се променя, и то не в полза на българското население. Центърът на българската просвета, придобиваща все повече политически характер, се премества от Комрат в Кишинев, където действа бившият попечител на колониите И. С. Иванов. Трябва да подчертаем, че сега просветното дело в селищата на българските преселници набира по-голяма скорост, отколкото преди, но се извършва не на родния език на бившите колонисти. Независимо че българският език в селата се употребява неофициално, че българските преселници все повече се приобщават към руския език, политическите събития на Балканите през 1876–1878 г. още повече заязват духовните им нишки с отечеството. Те помнят националната си принадлежност и при първия зов на отвъддунавските си братя се притичват на помощ, за да освободят родните земи от турско робство.

Бележки

- ¹ Константинов, Н. А., В. Я. Струминский, Очерки истории начального образования в России. Москва, 1949, с. 78–80; Андрус, О. Г. Очерки по истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XIX века. Кишинев, 1951, с. 8; Аицупов, И. А. Развитие начального образования на юге Бессарабии в 40-те – 60-те годы XIX века. Рукопись, с. 12–15.
- ² Сельское хозяйство и лесоводство, 1867, № 1, с. 89–92; Грек, И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века, Кишинев, 1993, с. 26.
- ³ Радкова, Р. Нови данни за просветно-църковното състояние..., с. 130–132.
- ⁴ РГИА (Санкт-Петербург), ф. 383, оп. 20, а.е. 27731, л. 1–2, 8, 14.
- ⁵ Грек, И. Ф. Школа в болгарских..., с. 27.
- ⁶ Иванов, И. С. О бессарабско-болгарских бывших колонистах. – В: Сборник статей о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар. Кишинев, 1900, с. 7; Радкова, Р. Нови данни..., с. 132.
- ⁷ ОРГПБ, ф. 73., а.е. 852, л. 4–5.
- ⁸ Иванов, И. С. О бессарабско-болгарских..., с. 7.
- ⁹ Иванов, И. С. Краткий очерк болгарских..., с. 51.
- ¹⁰ Народност, № 1, 24 ноем. 1868, с. 4.
- ¹¹ Клаус, А. Пос. съч., с. 351.
- ¹² Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 52; Памятная книжка Бессарабской области за 1862 г. Кишинев, 1862, с. 152.
- ¹³ РГИА (Санкт-Петербург), ф. 383, оп. 22, а.е. 32989, л. 20–21.
- ¹⁴ Български книжици, 1859, № 8, ч. I, с. 243.
- ¹⁵ Памятная книжка..., с. 152; Хаджиниколова, Е. Пос. съч., с. 100.
- ¹⁶ Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 51–52.
- ¹⁷ П. Калянджи пристига в Русия през 1854 г. Първоначално учи в мъжкото училище в Болград, където през 1855 г. завършва 3-ти клас и е определен отначало в 3-ти клас на II Одеска гимназия, а през 1857–1859 г. учи в Ришельевския лицей със стипендия на руския император. През 1859 г. учителства в родния си Лясковец, а следващата година – в Галац. През същата година Калянджи пристига в Комрат при брат си и се захваща с подготовка и издаване на редица учебни ръководства. Вж: НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 1–4, 7, 11, 219–220, 240–242; БВИ, с. 310; Генчев, Н. Българската национална просвета в Русия след Кримската война. – В: Годишник на Софийския университет, 1975, № 3, с. 314.
- ¹⁸ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 13–14.
- ¹⁹ Пак там, л. 220а. Според Калянджи А. О. Гам сам предложил кандидатурата му за инспектор.

- ²⁰ Цариградски вестник, № 10, 3 март 1862, с. 99–100.
- ²¹ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 221^a–222.
- ²² Иванов, И. С. Краткий очерк, с. 52.
- ²³ Ботушаров, Х. Павел Калянджи. – В: Радетели за просвета и книжнина, С., 1986, с. 373; Минев, Д. Град Лясковец..., с. 293.
- ²⁴ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 171^a–187^a, 240, 241.
- ²⁵ Аицупов, И. А. Пос. съч., с. 13, 17–18.
- ²⁶ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 171^a–187^a.
- ²⁷ Иванов, И. С. Краткий..., с. 52.
- ²⁸ Донесения об испитаниях в Тираспольском уездном училище, Кишиневской гимназии и о болгарских народных училищах, представленные попечителю Одесского учебного округа ординарным профессором Новороссийского университета В. И. Григоровичем. – В: Циркуляр по управлению ОУО, 1869, № 7, с. 304–305.
- ²⁹ Иванов, И. С. Несколько слов о донесении профессора В. И. Григоровича о болгарских училищах. – В: Сборник статей... Кишинев, 1896, с. 56.
- ³⁰ ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 21765, л. 11., 287.
- ³¹ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 243^a.
- ³² ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 20840, л. 16–17, 28–32.
- ³³ Пак там, а.е. 21765, л. 11, 248, 287, 243, 251, 260, 270, 297.
- ³⁴ Народност, № 2, 31 ноем. 1868; Бананов, П. Материал за училищното дело в българските села в Бесарабия преди Освобождението. – Отчество, № 334, 18 юни 1927, с. 2–3; Поглубко, К. А. В борбата ковалось братство. Кишинев, 1975, с. 57; същият: За да бъдат полезни..., с. 105–106; Весна освобождения..., с. 94.
- ³⁵ Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8.
- ³⁶ Поглубко, К. За да бъдат..., с. 67, 82, 90; Фингов, Д. Спомени за живота ми. – В: Калоферска дружба, С., 1908, № 1, с. 280; БВИ, с. 647.
- ³⁷ Дунавска зора, № 43, 5 окт. 1869, с. 171–172.
- ³⁸ Степанова, Л. И. Пос. съч., с. 205–206; Поглубко, К. За да бъдат..., 105–106, 98, 206; БВИ, с. 94, 149, 206.
- ³⁹ Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8; Поглубко, К. За да бъдат..., с. 102; Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 21.
- ⁴⁰ Поглубко, К. А. Христо Ботев и Россия. Кишинев, 1976, с. 55.
- ⁴¹ Поглубко, К. За да бъдат..., с. 67, 71, 81, 101; Степанова, Л. И. Пос. съч., с. 207; БВИ, с. 505; Македония № 40, 31 авг. 1868, с. 160.
- ⁴² През януари 1869 г. Д. Филов постъпва в Одеското юнкерско пехотно училище. Вж: Начов, Н. Калофер..., с. 492.
- ⁴³ Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8; НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 186; Поглубко, К. Христо Ботев..., с. 57.
- ⁴⁴ ГАОО, ф. 6, а.е. 20840, л. 16–17, 31–32.
- ⁴⁵ Цариградски вестник, № 10, 3 март 1862, с. 99–100.
- ⁴⁶ Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8.

- ⁴⁷ РГИАРФ, ф. 381, оп. 8, а.е. 3724, л. 392; ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 21765, л. 8, 227, 243, 247, 250, 268, 295.
- ⁴⁸ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 221^a.
- ⁴⁹ **Бананов, П.** Материал..., с. 3.
- ⁵⁰ Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8.
- ⁵¹ Пак там: В борбъ ковалось братство, с. 33.
- ⁵² **Крачун, Т. А.** Развитие школы и педагогической мысли в Молдавии. Кишинев, 1985, с. 133.
- ⁵³ Пак там: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. т. II. Москва, 1976, с. 29.
- ⁵⁴ Срв: **Хаджиниколова, Е.** Пос. съч., с. 104.
- ⁵⁵ Дунавска зора, № 43, 5 окт. 1869, с. 172. Междувпрочем издръжката на инспектора е също дело на колонистките общини, които през 1870 г. отделят за тази цел по 12 руб. годишно. – Вж: ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 23565, л. 8–185.
- ⁵⁶ Циркуляр по управлению ОУО, 1868, № 5, с. 141, 142.
- ⁵⁷ Дунавска зора № 32, 1 юли 1868, с. 120.
- ⁵⁸ Българска пчела, № 30, 20 дек. 1863, с. 119; Народност, № 37, 18 авг. 1868, с. 148; Македония, № 8, 11 дек. 1869, с. 24.
- ⁵⁹ Македония, № 40, 31 авг. 1868, с. 160.
- ⁶⁰ Циркуляр по управлению ОУО, 1867, № 2, с. 78, 80.
- ⁶¹ Пак там, 1868, № 5, с. 138–139.
- ⁶² Донесения об испитаниях..., с. 301, 303.
- ⁶³ Дунавска зора, № 49, 8 дек. 1869, с. 195; № 50, 15 дек. 1869, с. 199; Македония, № 8, 11 дек. 1869, с. 24; Свобода, № 4, 26 ноем. 1869, с. 30.
- ⁶⁴ **Иванов, И. С.** Несколько слов, с. 57–58.
- ⁶⁵ Очерки истории школы..., с. 35, 43.
- ⁶⁶ Пак там, с. 44, 79; **Крачун, Т. А.** Пос. съч., с. 134.
- ⁶⁷ Очерки истории школы..., с. 63; **Крачун, Т. А.** Пос. съч., с. 134.
- ⁶⁸ Очерки истории школы..., с. 98.
- ⁶⁹ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 315, л. 67–117.
- ⁷⁰ Пак там, л. 78–79, 108–109. Ще отбележим, че през 1870 г. Комратското женско училище изпълнява ролята на окръжно в Горнобуджашкия окръг и всяка една колония заплаща за издръжка от цялата волост (8 села). – Вж: ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 23565, л. 8; НАРМ, ф. 154, оп. 1, а.е. 315, л. 108–109, 78–79, 129.
- ⁷¹ НАРМ, ф. 154, оп. 1, а.е. 216, л. 131, 172.
- ⁷² Пак там, л. 173, 197, 330, 539.
- ⁷³ НАРМ, ф. 316, оп. 2, а.е. 1, л. 1–2, 11–13, 15, 18, 26.
- ⁷⁴ Пак там, ф. 152, оп. 1, а.е. 315, л. 66–67, 68–69, 71–73, 78–79, 81–87, 107–108, 109, 111–112, 115–117.
- ⁷⁵ Кишиневские епархиальные ведомости (КЕВ), 1873, № 20, с. 775; пак там, 1875, № 17, с. 628–638; пак там, № 24, с. 911; НАРМ, ф. 316, оп. 2, а.е. 1, л. 8.

- ⁷⁶ **Попружная, П. И.** Начальное образование в Бессарабии в 60-е годы XIX века. – В: Ученые записки Тираспольского педагогического института имени Т. Г. Шевченко. Вып. 12. Кишинев, 1961, с. 48.
- ⁷⁷ Циркуляр по управлению ОУО, 1867, № 2, с. 83; Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8.
- ⁷⁸ **Иванов, И. С.** Ответ на укорения г. В. Григоровича. – В: Сборник..., с. 64.
- ⁷⁹ ГАОО, ф. 42, оп. 35, а.е. 981, л. 10.
- ⁸⁰ КЕВ, 1875, № 17, с. 628.
- ⁸¹ **Григорович, В. И.** Пос. съч., с. 301; **Поглубко, К. А.** Весна освобождения..., с. 94; БВИ, с. 573.
- ⁸² ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 23362, л. 1, 4.
- ⁸³ КЕВ, 1875, № 17, с. 634.
- ⁸⁴ **Поглубко, К.** За да бъдат..., с. 147; **Степанова, Л. И.** Пос. съч., с. 144, 146, 205; БВИ, с. 256.
- ⁸⁵ ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 23458, л. 1.
- ⁸⁶ Пак там; **Поглубко, К.** За да бъдат..., с. 147.
- ⁸⁷ КЕВ, 1874, № 18, с. 697; 1875, № 17, с. 628–638. Назначения на учители се извършват от инспектора на народните училища, които довеждат до знанието на директора на народните училища за това. – Вж: НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 254, л. 1, 38.
- ⁸⁸ КЕВ, 1875, № 17, с. 630–631.
- ⁸⁹ Пак там, с. 631; НАРМ, ф. 316, оп. 1, а.е. 44, л. 8.
- ⁹⁰ КЕВ, 1875, № 17, с. 628–638; К достопримечательному дню в жизни сельского пастыря протоерея Дмитрия Георгиевича Чакира, настоятеля Троицкой церкви с. Исерлия Аккерманского уезда Бессарабской области. Кишинев, 1913, с. 40, 36; **Стойков, Н.** Религиозно-нравственное состояние болгарских колоний в Бессарабии со временем их основания до настоящего времени. – В: Труды Бессарабского перковского историко-археологического общества. VI вып. Кишинев, 1911, с. 18–20.
- ⁹¹ ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 23565, л. 32, 38, 48, 56, 66, 77, 84, 107, 115, 125, 132, 139, 148, 167, 177, 185.
- ⁹² НАРМ, ф. 316, оп. 2, а.е. 1, л. 9–20.
- ⁹³ КЕВ, 1875, № 13, с. 216–222; № 18, с. 337; 1874, № 18, с. 360–365; 1876, № 13, с. 215–219; 1875, № 22, с. 862–864.
- ⁹⁴ **Маждракова-Чавдарова, О.** Пос. съч., с. 346; **Хаджиниколова, Е.** Пос. съч., с. 102.
- ⁹⁵ Български книжици, 1859, Кн. 8, ч. 1, с. 242–243.
- ⁹⁶ Българска пчела, № 30, 20 дек. 1863, с. 119; № 31, 27 дек. 1863, с. 123.
- ⁹⁷ **Скальковский, А.** Пос. съч., с. 75–76, 140.
- ⁹⁸ **Клаус, А.** Пос. съч., с. 339–340.
- ⁹⁹ Пак там, с. 340; Дунавска зора, № 50, 15 дек. 1869, с. 199.

- ¹⁰⁰ Иванов, И. С. Ответ на укорения..., с. 49.
- ¹⁰¹ Иванов, И. С. О нравственных нуждах болгар вообще. (Мнение болгарина, живущего в России). – В: Записки Бессарабского обниния статистического комитета. 1864, № 1, с. 56–57. Според в. „Бълластного статистического комитета“ всички молби за отваряне на КЦУ, подавани в Попечителския комитет, „съкаш потъваха в египетския лабиринт“. Вж: Българска пчела, № 10, 2 авг. 1863, с. 38.
- ¹⁰² Иванов, И. С. О нравственных..., с. 57.
- ¹⁰³ Макар че Иванов не го смята за централно, съдейки по състава на учениците, с които са представени повечето колонии, може да се говори за това учебно заведение като за централно. – Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 52–53.
- ¹⁰⁴ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 13–14.
- ¹⁰⁵ Пак там, л. 243; Генчев, Н. Българската национална просвета в Русия след Кримската война. – Годишник на СУ, 1975, № 3, с. 314.
- ¹⁰⁶ ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 21765, л. 8, 227, 243, 247, 250, 268, 295.
- ¹⁰⁷ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 243^a; а.е. 4, л. 18^a.
- ¹⁰⁸ ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 20840, л. 28, 31–32; а.е. 21765, л. 225, 227; НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 242а; Цариградски вестник, № 10, 3 март 1862, с. 99–100.
- ¹⁰⁹ Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 52.
- ¹¹⁰ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 221а, 222, 239, 241, 244.
- ¹¹¹ Пак там, а.е. 4, л. 20–21а; а.е. 4, л. 18а–19; Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8.
- ¹¹² Българска пчела, № 31, 27 дек. 1863, с. 123.
- ¹¹³ Съветник, № 7, 6 май 1863, с. 27.
- ¹¹⁴ Иванов, И. С. В ответ на укорения..., с. 64.
- ¹¹⁵ Клаус, А. Пос. съч., с. 355.
- ¹¹⁶ Пак там; Иванов, И. С. О нравственных..., с. 57–58.
- ¹¹⁷ Маркевич, А. Двадцатилетие императорского Новороссийского университета. – В: Записки Новороссийского университета. Одеска, 1890, т. 55, с. 27–28.
- ¹¹⁸ Поглубко, К. А. В борьбе ковалось..., с. 35.
- ¹¹⁹ Иречек, К. История болгар..., с. 686; Титоров, И. Българите..., с. 223–224.
- ¹²⁰ Бачинський, А. Д. Пос. съч., с. 143–144.
- ¹²¹ Циркуляр по управлению ОУО, 1867, № 2, с. 80.
- ¹²² Вероятно посочената конференция е резултат и на молбата от страна на колонистите за откриване на КЦУ, дадена на В. А. Иславин, инспектиран през 1866 г. българските колонии. – Вж: Народност, № 2, 31 ноем. 1868, с. 8; № 37, 18 авг. 1867, с. 148.
- ¹²³ Циркуляр по управлению ОУО, 1867, № 2, с. 83.
- ¹²⁴ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 315, л. 191–192; а.е. 327, л. 62–63.
- ¹²⁵ Дунавска зора, № 35, 3 авг. 1869, с. 137.
- ¹²⁶ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 81–139.
- ¹²⁷ Пак там, л. 132; ГАОО, ф. 42, оп. 35, а.е. 711, л. 14.
- ¹²⁸ НБКМ-БИА, ф. 577, а.е. 1, л. 82–83; БВИ, с. 190.
- ¹²⁹ Циркуляр по управлению ОУО, 1868, № 2, с. 204. „Народност“ съобщава, че Клименко е чиновник, „който е бил в Татарбунар полицейски човек, изгонен преди 3–4 месеца“. – Народност, № 13, 16 февр. 1869, с. 51.
- ¹³⁰ НБКМ-БИА, ф. 577, а.е. 1, л. 83–84.
- ¹³¹ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 315, л. 192.
- ¹³² Дунавска зора, № 43, 5 окт. 1869, с. 172.
- ¹³³ Пак там, № 35, 3 авг. 1869, с. 135.
- ¹³⁴ НБКМ-БИА, ф. 577, а.е. 1, л. 84.
- ¹³⁵ Бачинський, А. Д. Пос. съч., с. 138–142; Русия и българското националноосвободително движение. 1856–1876, Т. 3, дек. 184, с. 187.
- ¹³⁶ Бачинський, А. Д. Пос. съч., с. 138–142.
- ¹³⁷ Дунавска зора, № 19, 22 март 1869, с. 75; № 20, 29 март 1869, с. 78.
- ¹³⁸ Народност, № 13, 16 февр. 1869, с. 51.
- ¹³⁹ Бачинський, А. Д. Пос. съч., с. 141.
- ¹⁴⁰ Григорович, В. И. Пос. съч., с. 297–308.
- ¹⁴¹ Иванов, И. С. Несколько слов о донесении профессора Григоровича..., с. 49–65.
- ¹⁴² Дунавска зора, № 49, 8 дек. 1869, с. 195; № 50, 15 дек. 1869, с. 198.
- ¹⁴³ Македония, № 8, 11 дек. 1869, с. 24.
- ¹⁴⁴ Дунавска зора, № 19, 22 март 1869, с. 75.
- ¹⁴⁵ Свобода, № 4, 26 ноем. 1869, с. 30.
- ¹⁴⁶ Дунавска зора, № 50, 15 дек. 1869; Македония, № 8, 11 дек. 1869, с. 24; Народност, № 13, 16 февр. 1869, с. 54; пак там, № 20, 6 апр. 1869, с. 60.
- ¹⁴⁷ За това пита от страниците на в. „Свобода“ и Л. Каравелов. – Свобода, № 4, 26 ноем. 1869, с. 31.
- ¹⁴⁸ Дунавска зора, № 43, 5 окт. 1869, с. 171.
- ¹⁴⁹ Пак там; Титоров, И. Българите в Бессарабия..., с. 220.
- ¹⁵⁰ Народност, № 20, 6 апр. 1869, с. 80; № 27, 8 юни 1869, с. 110–111.
- ¹⁵¹ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 84.
- ¹⁵² Пак там, ф. 316, оп. 5, а.е. 35, л. 13; ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 81, 84, 140.
- ¹⁵³ След Освобождението Диамандиев е назначен за директор на Софийска девическа гимназия. Той е един от основателите на НБКМ-БВИ, с. 190; НБКМ-БИА, ф. 577, а.е. 1, л. 2–54, 57–113.
- ¹⁵⁴ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 24; Здравкова, С. Пос. съч., с. 139–270; Бъчварова, Н. Пос. съч., с. 52–53; НБКМ-БИА, ф. 577, а.е. 1, л. 85–87.
- ¹⁵⁵ Поглубко, К. А. Из истории болгаро-российских культурных связей..., с. 127.
- ¹⁵⁶ Бъчварова, Н. Пос. съч., с. 52–53; БВИ, с. 68–69.

¹⁵⁷ НБКМ-БИА, ф. 577, а.е. 1, л. 87.

¹⁵⁸ Пак там, л. 88–107; ф. 792, а.е. 93, л. 5, 44, 46; БВИ, с. 480–481. Оджаков известно време учителства в Николаевския пансион, обнародва много статии в периодичния печат. През 60-те години излизат преведените от него учебници по география и френски език. В 1871 г. в Одеса е издадена неговата „Наука за песнотворството и стихотворството“. – Вж: **Оджаков, П.** Влиянието на Русия върху образоването на българите до Освобождението. – В: Материали за учебното дело в България. Свездка 2, С., 1905, с. 19–39.

¹⁵⁹ **Теодоров-Балан, А.** Пос. съч., с. 27; НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 387, л. 40.

¹⁶⁰ НАРМ, ф. 316, оп. 5, а.е. 35, л. 5, 21; пак там, ф. 152, оп. 1, а.е. 387, л. 40.

¹⁶¹ Пак там, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 83.

¹⁶² НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 83.

¹⁶³ Пак там, л. 132; а.е. 315, л. 192; а.е. 327, л. 83.

¹⁶⁴ Пак там, ф. 316, оп. 5, а.е. 35, л. 19; **Теодоров-Балан, А.** Пос. съч., с. 29.

¹⁶⁵ Въобще за руските учебни заведения през XIX в. такова положение е нормално. Дори незавършилите пълен курс се смятат за образовани хора.

¹⁶⁶ Статистическите изчисления са проведени по: НАРМ, ф. 316, оп. 5, а.е. 64, л. 30, 31–37.

¹⁶⁷ **Теодоров-Балан, А.** Пос. съч., с. 27

¹⁶⁸ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 133.

¹⁶⁹ Пак там, ф. 316, оп. 5, а.е. 64, л. 30, 38.

¹⁷⁰ Пак там, л. 31–37.

¹⁷¹ Пак там, ф. 1262, оп. 1, а.е. 4, л. 6.

¹⁷² Пак там, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 133–134.

¹⁷³ НБКМ-БИА, ф. 792, а.е. 93, л. 6–11, 19–41, 73–82, 134.

¹⁷⁴ НАРМ, ф. 316, оп. 5, а.е. 35, л. 51–54.

¹⁷⁵ Пак там, ф. 152, оп. 1, а.е. 327, л. 460–477.

¹⁷⁶ РГИА (СПб), ф. 1152, оп. 10, а.е. 178, л. 2–2^о.

¹⁷⁷ НАРМ, ф. 316, оп. 5, а.е. 35, л. 13, 19; РГИА (СПб), ф. 1152, оп. 10, а.е. 178, л. 2.

¹⁷⁸ Към това становище се придръжа и Л. Каравелов, който през 1872 г. се изказва в същия дух: „За българския народ са потребни реални гимназии и народни школи“. – Свобода, № 32, 22 ян. 1872, с. 249.

¹⁷⁹ РГИА (СПб), ф. 1152, оп. 10, а.е. 178, л. 2^о.

¹⁸⁰ Български книжици, 1859, кн. 8, ч. I, с. 241–242.

¹⁸¹ И. С. Иванов (Калянджи) (1830–1902) е роден в Лясковец, учи в класните училища в Свищов и Елена, през 1846 г. заминава за Киев, където първоначално учи в духовната семинария. Киевския университет завърши през 1854 г. През 1855 г. е учител в Болград – заедно със С. Червенков. Пос. съч., с. 119.

Радулов въвеждат български език в програмата на преподаването. През 1856–1858 г. е назначен за чиновник в Попечителния комитет за чуждите преселници в Южния край на Русия, осъществява надзора върху селските училища в българските колонии. През 1858–1866 г. е попечител на Кишиневското общество за разпространяване на образоването сред българите. Член на БКД. Съдейства за формирането и изпращането на чети в България, един от организаторите на Българското опълчение в Кишинев. По време на Руско-турската освободителна война е вицегубернатор на Пловдив, губернатор на Сливен и Русе (1878–1879), а след Освобождението – държавен съветник. – Вж: **Иванов, И. С.** Сборник статей о некоторых выдающихся событиях в современной жизни болгар. Кишинев, 1896; **Радкова, Р.** Към предисторията..., с. 41–45; **Поглубко, К.** За да бъдат..., с. 51, 59; **Минев, Д.** Лясковец..., с. 334–336; **Хаджиниколова, Е. И. С.** Иванов..., с. 234–238; БВИ, с. 309–310.

¹⁸² Български книжици, 1859, кн. 8, ч. I, с. 244.

¹⁸³ **Скальковский, А.** Пос. съч., с. 75–76, с. 140.

¹⁸⁴ **Иванов, И. С.** Краткий очерк..., с. 47–48.

¹⁸⁵ Пак там, 53.

¹⁸⁶ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 220^о.

¹⁸⁷ **Ботушаров, Х.** Пос. съч., с. 372.

¹⁸⁸ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 220, 240, 242^о.

¹⁸⁹ **Калянджи, П.** Кратка читанка, Болград, 1861, с. 2.

¹⁹⁰ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 220, 240.

¹⁹¹ Другар за децата. Нареден от П. Калянджи, Одеса, 1863, с. 1.

¹⁹² НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 59.

¹⁹³ Пак там, л. 248а.

¹⁹⁴ Българска пчела, № 9, 26 юли 1863, с. 63.

¹⁹⁵ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 135а–136, 175^а, 176, 182^а, 240.

¹⁹⁶ Пак там, л. 165а; **Бананов, П.** Из архивата на нашето Възраждане. Тодор Хрулев и Павел Калянджи. – В: Българска военна мисъл, 1934–1935, кн. 7–8, с. 34–38.

¹⁹⁷ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 173, 179^а, 180^а, 184–184^а, 188^а–190.

¹⁹⁸ **Стоянов, И.** Документи за разпространението на славянофилския вестник „Ден“ (1861–1865) сред българите. – Векове, 1986, № 5, с. 80–82.

¹⁹⁹ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 2, л. 79–80; а.е. 1, л. 248–248^а.

²⁰⁰ **Поглубко, К.** За да бъдат..., с. 100; Калянджи поддържа и през 70-те години преписка от Измаил с В. Друмев. Вж: **Бананов, П.** Писмо от В. Друмев до П. Калянджи. – Отец Паисий, 1941, № 7, с. 327–328.

²⁰¹ **Бананов, П.** Принос към историята на нашите книжовни дружества – Българска военна мисъл, 1935–1936, № 17, с. 207; **Грек, И., Н.** Червенков. Пос. съч., с. 119.

- ²⁰² Българска пчела, № 10, 2 авг. 1863, с. 40.
- ²⁰³ Пак там, № 17, 20 септ. 1863, с. 67.
- ²⁰⁴ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 119; Трифонов, Ю. Васил Друмев-Климент, С., 1926, с. 35.
- ²⁰⁵ Българска пчела, № 31, 27 дек. 1863, с. 123.
- ²⁰⁶ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 4, л. 3^а.
- ²⁰⁷ Галерия из Монтионовски премии. За добродетель и подвиги самоотверждения..., с. 274–275; БВК, с. 536, 546.
- ²⁰⁸ Съчинение Ф. Булгарица. Преведено от Павла Калянджи. Одеса, 1861, с. I–VII.
- ²⁰⁹ Пак там, с. II; БВК, с. 539.
- ²¹⁰ Пак там, III–IV.
- ²¹¹ Теодоров-Балан, А. Пос. съч., с. 20.
- ²¹² БВК, с. 546; За длъжностите на человека..., с. 145.
- ²¹³ Поглубко, К. Христо Ботев..., с. 64; НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 18, л. 171–187^а.
- ²¹⁴ Кратка всеобща история по Вебера, Болград, 1864, с. I–II.
- ²¹⁵ Бълсков, И. Изгубена Станка, с. VII.
- ²¹⁶ Пак там, с. V.
- ²¹⁷ БВК, с. 546.
- ²¹⁸ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 171–187; Цариградски вестник, № 10, 3 март 1862.
- ²¹⁹ ГАОО, ф. 6, оп. 4, а.е. 20840, л. 8, 15–16, 30–31.
- ²²⁰ Цариградски вестник, № 10, 3 март 1862, с. 100.
- ²²¹ Духовни книжки, 1866, № 2, с. 60; пак там, № 3, с. 92.
- ²²² Пак там, 1867, № 8, с. 234.
- ²²³ Начов, Н. Калофер..., с. 488–489.
- ²²⁴ Документи за историята на БКД в Браила. 1868–1876, С., 1958, с. 14–15, 24–25, 123.
- ²²⁵ Поглубко, К. Весна освобождения..., с. 116. Според в. „Дунавска зора“ сред спомоществувателите на БКД фигурират С. Тешавски и Ив. Киреметчиев. – Дунавска зора, № 46, 29 окт. 1869, с. 183.
- ²²⁶ Поглубко, К. Христо Ботев..., с. 63.
- ²²⁷ Хаджиниколова, Е. И. С. Иванов. – В: Радетели за просвета и книжнина, с. 238.
- ²²⁸ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 175.
- ²²⁹ Македония, № 40, 31 авг. 1868, с. 160.
- ²³⁰ Народност, № 33, 28 юни 1868, с. 132.
- ²³¹ Дунавска зора, № 43, 5 окт. 1869, с. 172.
- ²³² Пак там.
- ²³³ Български глас, № 41, 19 март 1877, с. 165.
- ²³⁴ НБКМ-БИА, ф. 18, а.е. 1, л. 247; а.е. 3, л. 30, 58.
- ²³⁵ Македония, № 35, 31 авг. 1871, с. 138; № 36, 7 септ. 1871, с. 142.
- ²³⁶ Минев, Д. Лясковец..., с. 289.

- ²³⁷ НБКМ-БИА, ф. 792, а.е. 93, л. 6–11, 14–17, 19–41.
- ²³⁸ Пак там, л. 48–69.
- ²³⁹ Минев, Д. Лясковец..., с. 289.
- ²⁴⁰ Иванов, И. С. Краткий очерк..., с. 46–47.
- ²⁴¹ КЕВ, 1875, № 20, с. 736.
- ²⁴² Пак там, 1872, № 1, 2.
- ²⁴³ Пак там, 1876, № 21, с. 791–792.
- ²⁴⁴ НАРМ, ф. 152, оп. 1, а.е. 216, л. 129.
- ²⁴⁵ Стойков, Н. Пос. съч., с. 42.
- ²⁴⁶ Зашчук, А. Пос. съч., с. 505.
- ²⁴⁷ Стойков, Н. Пос. съч., с. 44.
- ²⁴⁸ КЕВ, 1875, № 20, с. 737.
- ²⁴⁹ Стойков, Н. Пос. съч., с. 44–45.
- ²⁵⁰ Българска пчела, № 31, 7 дек. 1863, с. 123.
- ²⁵¹ Пак там, с. 123–124.
- ²⁵² Македония, № 40, 31 авг. 1868, с. 160.
- ²⁵³ Стойков, Н. Пос. съч., с. 20.
- ²⁵⁴ Киранов, С. Рассказ бессарабского священника о страданиях под турецким игом православных болгар, бежавших из Турции в Россию в 1830 г. и поселившихся в Бессарабии. – Церковный вестник, № 46, 22 ноября 1875, с. 8, 9–10.
- ²⁵⁵ КЕВ, 1876, № 13, с. 212.
- ²⁵⁶ Киранов, С. Пос. съч., с. 9.
- ²⁵⁷ Стойков, Н. Пос. съч., с. 19.
- ²⁵⁸ КЕВ, 1873, № 1, с. 7–13; 1875, № 17, с. 634; 1873, № 22, с. 494–496; 1874, № 1, с. 8.
- ²⁵⁹ Чакир, Д. Биографический очерк рода и фамилии Чакир. Киншинев, 1899, с. 10–16.
- ²⁶⁰ К достопримечательному дню в жизни сельского пастыря про-тоиерея Дмитрия Георгиевича Чакира, с. 26, 30, 46.
- ²⁶¹ КЕВ, 1873, № 20, с. 773, 774; № 11, с. 177.
- ²⁶² Пак там, 1874, № 10, с. 213; 1875, № 17, с. 633–634.
- ²⁶³ Пак там, 1870, № 9, с. 364–371; 1871, № 23, с. 569; 1872, № 15, с. 353–354; 1873, № 14, с. 266; 1874, № 18, с. 360–365; 1875, № 13, с. 216–217; № 18, с. 337–338; 1876, № 13, с. 212, 215.
- ²⁶⁴ Пак там, 1873, № 18, с. 664–669; № 19, с. 692–696; № 20, с. 773–775; 1874, № 18, с. 697–703; 1875, № 20, с. 734–746; 1876, № 21, с. 782–789.
- ²⁶⁵ Пак там, 1873, № 20, с. 775; 1874, № 18, с. 701; 1875, № 20, с. 737.
- ²⁶⁶ Пак там, 1874, № 1, с. 49; № 18, с. 649; 1875, № 20, с. 746; № 22, с. 865, № 24, с. 912.
- ²⁶⁷ Пак там, 1875, № 17, 631, 634.
- ²⁶⁸ Пак там, 1873, № 20, с. 775.
- ²⁶⁹ Мыславский, К. И. Пос. съч., с. 219.

²⁷⁰ КЕВ, 1870, № 1, с. 5; 1871, № 24, с. 616; 1872, № 8, с. 214; 1870, № 21, с. 482.

²⁷¹ Пархомович, И. Архиепископ Павел и его деятельность в Кишиневской епархии. – В: Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества. Кишинев, 1912, вып. VII, с. 1–42.

²⁷² КЕВ, 1871, № 23, с. 569; 1876, № 2, с. 13.

²⁷³ Пак там, 1872, № 24, с. 830, 832; 1874, № 1, с. 8; № 20, с. 410; 1875, № 3, с. 47.

²⁷⁴ Пак там, № 13, с. 288.

²⁷⁵ Пак там, 1876, № 15, с. 564.

²⁷⁶ Поглубко, К. А. В борьбе ковалось..., с. 45.

²⁷⁷ Поглубко, К. А. Весна освобождения..., с. 158. Свещеник С. Киранов събира над 200 руб. за същите цели от миряните. – КЕВ, 1876, № 22, с. 880.

²⁷⁸ Поглубко, К. А. Весна освобождения..., с. 147–148, 153.

²⁷⁹ Турбанов, М. С. Бесарабските българи – активни участници в Българското опълчение. – В: Военно-историч. сборник, 1965, № 5, с. 60.

²⁸⁰ Свобода, № 9, 27 февр. 1871, с. 71.

²⁸¹ Поглубко, К. А. Весна освобождения..., с. 175–176.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От средата на 50-те години на XIX век българското общество се устремява към духовна и политическа самостоятелност. Този стремеж намира отражение в движението за новобългарска просвета и култура, в упоритите църковни борби през 60–70-те години, в общия подем на националната българска просвета, в изграждането на единна мрежа от основни народни училища в българските земи, в увеличаването на броя на класните училища, в създаването на първи средни учебни заведения.

Извън българската територия сред многобройните български колонии в Южна Бесарабия също се развива българска национална просвета, основите на която се полагат едва след Кримската война. Това става благодарение на българската емигрантска интелигенция, от една страна, и от друга – на заможните се в материално отношение и укрепналите духовно местни български първенци.

В развитието на българската просвета и учебно дело в Бесарабското българско възвръщане през това време ясно се очертават два етапа. **Първият** – от 1856 г. до края на 60-те години – може да бъде наречен български. Развитието на българското национално образование и просвета в Руска и Румънска Бесарабия през този етап рязко се отличават по дълбочината на противящите процеси в изграждането на цялата мрежа на национално българско образование, по интензивността и резултатите им. Както имахме възможност да се убедим, в Румънска Бесарабия българската просвета достига своя апогей със създаването на първото българско средно учебно заведение в Болград и превръщането му в един от най-значимите български културни центрове през Възраждането. Благодарение на Епитропията на Болградското централно училище това учебно заведение не само съумява да запази националния си характер, но и да стане огнище на българската възрожденска култура, способствайки за превръщането на Болград от средата на 60-те години в културно-просветно средище не само за бълга-

рите в Бесарабия, но и за сънародниците в поробените български земи.

Епитропията спомага за развитието на първоначалното българско образование в колониите от румънската част на Бесарабия. Именно под неин патронаж върви обучението на роден език в колонистките училища до края на 60-те години.

Направените сравнения ни позволяват да определим някои особености по същото време в Руска Бесарабия, свързани с реформаторските процеси в държавата, в това число и в сферата на просвещението. Те започват в края на 50-те години и водят до забележими промени в образователното дело в българските колонии. Благодарение на политическите реалности и на непрекъснатите стремежи от страна на българската възрожденска интелигенция, тук също се предприемат мерки за изграждане на система за национално българско образование в Бесарабското българско възворение. Този процес става най-очевиден през първата половина на 60-те години.

В пределите на Русия движението за новобългарска просвета изисква значително повече усилия и воля от местните български първенци и от емигрантската интелигенция отколкото в Румъния. За това съществуват редица причини. Едната от тях е, че в Русия за разлика от неоформилата се още в държавно отношение Румъния в този период съществува добре изградена образователна система с дългогодишна практика, притежаваща традиции. Освен това Руската империя е известна с мудността на бюрократичния си апарат, като затруднява инициативата на българските първенци и тук безуспорно се спазва установената в държавата йерархия. От друга страна, в Руска Бесарабия липсва център на българското възворение с традиции и активност, какъвто е Болград. Ролята на Болград и БЦУ за развитието на българската просвета в руската част на Бесарабия е грамадна. Болград изпъква като образец за подражание. Комратските първенци, настърчани и от българския възрожденски печат, през целия период се стремят да достигнат равнището на Болград, да превърнат Комрат в български културен център. Обаче това желание остава нереализирано, за което освен посочените по-горе причини изиграва роля и етнически пъстрият състав на колониите в Руска Бесарабия въобще и в самия Комрат в частност. За разлика от сравнително еднородния в това отноше-

ние Болград, където българите преобладават, в Комрат значителен брой жители са тюркоговорещи гагаузи.

При все това, българските селища в Руска Бесарабия през първата половина на 60-те години с грижите на българските първенци-родолюбци училищното дело се развива отчасти на национална основа: наред с руския език в обучението тук преподаването се води и на български. Към този период се отнася и първият опит за създаване на Централно училище в Комрат, което съществува две години и където успяват да се подготвят писари и учители за колониите.

Между първоначалните училища и в двете части на Бесарабия съществуват някои общи черти. Така например те се издържат от българските общини, учителите се търсят от селската администрация, а се назначават в Болградско от Епитетропията на БЦУ, а в Комратско – от инспектора на българските училища и Попечителството на българските колонии. И в двете части на учителите заплащат общините. Икономическото положение на бесарабските български училища е идентично с тези от българските земи. Държавите, в които те се намират, не влагат никакви средства в тези учебни заведения, развиват се изключително на собствени разноски.

Едно от съществените различия помежду им е характерът на тези учебни заведения. Българските училища в Румъния, както и началните училища в поробеното отечество, имат ярко изразен светски характер. В Руска Бесарабия те са подчинени и на църковната власт, допускайки пряката намеса на църквата в учебния процес. Тази намеса налага определен акцент върху образователна система в Русия, прави я по-консервативна.

Общо взето, училищата в българските колонии, цялата мрежа от просветни институции, в която действа плъзяда пламенни родолюбци-учители, са важни национални и просветни огнища, в които добиват образование на майчин език, получават патриотично и гражданско възпитание децата на българските преселници в Бесарабия. Тези училища наред с чисто образователните си задачи способстват българите колонисти да се приобщат към общунационалните стремежи на българския народ и за по-активното участие в неговите борби за национална и духовна самостоятелност, за политическа независимост.

През този период училищата и в двете части на Бесарабия са основното оръдие за съхраняване и поддържане на българ-

Заключение

От края на 60-те години вървят упорити борби и около езика на преподаването в Болградското централно училище. Наблюдават се настойчиви стремежи от страна на официалните власти в Букуреш да се преобразува това учебно заведение в румънско. Благодарение на икономически си статут и мъдрото ръководство, осъществявано от Училищното настоятелство, БЦУ успява да запази български си облик и остава единствено учебно заведение в Бесарабия, в което българският език се употребява на официално равнище, става оазис на българщината в този край.

Създаденото по това време Комратско централно училище, макар и да се именува българско, всъщност е руско учебно заведение с прогимназиален курс, в което отначало българският език се преподава като предмет, но през втората половина на 70-те години е отстранен от училището. Както и БЦУ, то се издържа от колонистите, за разлика от Болградското не притежава недвижими имоти. Комратското училище значително отстъпва на Болградското и с по-ниския интелектуален потенциал на учителското тяло, с по-ограничената си учебна програма. Въпреки това обаче и то има определен принос за пробуждането на интереса към науката и просветата в Буджака сред българското и гагаузко население.

Поради това, че през този период първоначалните български училища престават да съществуват като български, по това време се създават други културни институции, които придобиват значението на стожери на българския народностен дух. Това са читалищата, различните сдружения, общества и пр. По това време особено ярко се извисява Болград като български културно-просветен център със своите многобройни прояви, с българската си театрална трупа, с общоградските народни празници, с широкия размах на книгоиздателското дело и спомоществователския институт, с дарителството. Всичко това способства за повишаване на народното самосъзнание и самочувствие на българите от двете части на Бесарабия.

От огромно значение са дълготрайните и непрекъснати взаимни връзки между Болград и българската емиграция в Румъния, с българските културни институции от вътрешността на България. Тези многобройни нишки, свързващи българските преселници с институциите на българската култура и с изтъкнатите български просветни и революционни дейци, са особено зат-

кото самосъзнание у преселниците. Именно те съдействват за необичайно бързия напредък на спомоществователството и българското книгоиздателско дело в Румънска Бесарабия.

Тези културни прояви в руската част се ограничават със значително по-скромен принос и причините за това трябва да се търсят, от една страна, в липсата на български полиграфичен център тук, а от друга – в отсъствието на юридически узаконена възможност за развитие на българските културни институции.

Общо взето, до средата на 60-те години и в двете части на Южна Бесарабия се наблюдава тенденцията за относително спокойно и целенасочено развитие на училищното дело и просвета в национален български дух. Оттогава се наблюдават признания за драстично последвалото настъпление срещу националния характер на първоначалните училища в българските села и в двете държави. Тази тенденция в политиката на официалните власти получава своя логически завършек в края на 60-те години, когато българският език е прогонен от първоначалните селски училища в българските колонии.

От края на 60-те и началото на 70-те години започва **вторият** период в развитието на българската просвета в Бесарабското българско възвръщане. Той се характеризира със засилващата се в Русия и в Румъния асимилаторска политика спрямо националните малцинства, с действия, насочени към изравняването в културно отношение на различните народности, населяващи и двете държави. Колонистите се изравняват в правата с останалите жители на тези страни, правителствата на които се опитват колкото може по-бързо да ги интегрират в политико-административните си системи.

От началото на 70-те години наред с премахването на българският език от селските училища, постепенно се сменя и педагогическият им персонал, който сега се назначава от училишните власти и повечето от учителите не владеят езика на местното население. Това несъмнено играе негативна роля в общото развитие на българската младеж в Бесарабия, подтисната в национално отношение, на която не се дава право да се развива пълнокръвно, ако се обучава на майчин език. Без да подценяваме факта за по-високото образователно равнище в новосъздадените под ръководството на министерствата на просветата училища, ще подчертаем обаче отрицателната роля, която се получава с отстраняването в тях на националния език и народната духовност на българските преселници.

руднени през 70-те години в Руска Бесарабия. Към средата на това десетилетие дори се прекъсва връзката с българските вестници – единствената опора на българските преселници с отечеството и сънародниците. В Бесарабското българско въдворение в руските предели по това време липсва оня размах на културни прояви, какъвто наблюдаваме в Болград. Огромно е въздействието и на църквата и българските духовници за запазването на българското самосъзнание у сънародниците-преселници от тази част на Бесарабия. Благодарение на нарастващия политически подем от средата на 70-те години, в Руска Бесарабия се засилва интересът към България, което намира израз и в многобройните дарения в полза на пострадалите български семейства по време на въстанията.

Израсналата в първоначалните български училища и в БЦУ нова генерация от български младежи, поддържана от страна на българските преселници в Бесарабия, през 1876–1877 г. се включва в борбата за освобождението на родината. След Освобождението огромна част от бесарабската интелигенция става строител на младата българска държава в сферите на административното, политическото, социалното и културното устройство. Естествено, този стремеж и патриотичен порив не биха могли да се изявят изведенъж, ако нямаше дългогодишна подготовка, извършвана целенасочено чрез системата на училищата и просветната дейност в българските селища в Южна Бесарабия.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Списък на учителите в първоначалните училища на колониите в Румънска Бесарабия

Учители	Години на преподаване	Забележки
ИЗМАИЛСКА ОКОЛИЯ		
1. Болград		
Училище за момчета № 1		
Сава Радулов	1853–1859	Завършва Ришелевския лицей в Одеса.
Тодор Параладов	1859–1866	Роден в Шикирликитай. Завършва семинарията в Яш. През 1864–1871 г. работи в БЦУ.
Васил Христов	1864–?	
Ахил Паладе	От март 1865	Назначен от МИНП, учител по румънски език.
Михай Цинта	1868–70-те	Също
Иван Маринов	1870–1874 (?)	Випускник на БЦУ от 1867 г. През 1874 г. става студент в Политехниката в Карлсруе. Стипендант на БЦУ.
Училище за момчета № 2 (в Ямболската махала)		
Рашко Илиев Бъльков	1865–?	
Димитър Кралимарков	1870–1875	Випускник на БЦУ от 1870 г.
Михаил Паничевски	1870–1875	Випускник на БЦУ от 1869 г.
Училище за момичета № 1		
Мария Баранова	1859–?	Поканена от Кишенев
Мария Константинова	?–1864	Уволнена от ПК на БЦУ
Надежда Пол	1864–1869	
Елена Чернат	1864–1869 (?)	Назначена от МИНП, учителка по румънски език

Училище за момичета № 2

Надежда Пол	1869-1878
Екатерина Жекова	1869-?
Ана Самарджиева	1876-1877
Ревека Станчова	1876-1877

Училище за момичета (в Ямболската махала)

Донка Христова	1869-?
----------------	--------

2. Табак

Михаил Сарабеев	1863-1867	Випускник на Измаил. семинария
Николай Беров	Септ. 1867-?	
Лазар Ефтихи (=Ефтем Лазаров)	Окт. 1867-?	Назначен от ПК на БЦУ
Михаил Руденко	Септ. 1870-?	Завършва 1-во отделение на Измаил. семинария през 1868 г.
Антон Готку	Септ. 1871-?	Завършва първонач. уч-ще в Роман

3. Каракурт

Александър Михайлов	1858-1871	
Димитър Найденов	Авг. 1870-?	Випускник на БЦУ от Ташбунар
Михаил Тодоров	Септ. 1871-1877 (?)	Випускник на БЦУ от 1868 г.

4. Дермендере

Ефтем Лазаров	1858-1866	
Кирил Василев	Септ. 1866-?	Ученик на БЦУ, назначен от ПК
Константин Авереску	1870-?	
Свещеник Владимир Каневски	1870-?	Завършва Кишиневската семинария
Александър Каракулаков	1871-1877 (?)	Випускник на БЦУ от 1871 г.

5. Чешма Варуйт

Иван Митанов	1857-1872 (Евентуално и до 1877 г.)	Випускник на Измаил. първонач. уч-ще. От 1872 е на издръжка на МИНП
Алексей Партели	1866-?	Випускник на Измаил. семинария

6. Бабели

Васил Василиан	1863-1866
Константин Авереску	1870-?
Атанас Кръчун	Ян. 1872-?

Приложения**7. Кайраклия**

Георги Куртев	1858-	Роден в Кайраклия.
	Септ. 1867	След 1867 г. е певец в черквата
Христо Брусов	Септ. 1867-?	Роден в Лясковец, випускник на БЦУ от 1867 г.
Йон Стънчичелу	1870-?	Роден във Фълкою (Румъния). Завършва първонач. уч-ще в Хуш през 1870 г.

8. Долукъй

Михаил Матеев	1858(?)-	Преместен в Хаджикурда (Държавни имоти)
	Септ. 1867	
Иван Маринов	1867-1870	Роден в Болград, випускник на БПУ от 1867 г.
Константин Авереску	1870-?	
Марку Папаоглу	1871-?	
Васил Шишман	1876-1878	Роден в Долукъй, випускник на БЦУ от 1876 г.

9. Ташбунар

Анани Бунжуров	1863-1866	
Валериян Панайотов	1866-1870	Ученик в 7 клас на БЦУ, назначен от ПК
Димитър Найденов	1870-1878(?)	Роден в Ташбунар
Дона Шикириева	1871-1878	Завършва първонач. уч-ще в Болград

10. Вайсал

Иван Карадеев	1858-1866	
Георге Ръшкану	1866-?	Випускник на Измаил. семинария
Атанас Тодоров	1871-?	От Болград. Випускник на БЦУ от 1871 г.
Панталей Караджов	1872(?)-1878	От Вайсал. Випускник на БЦУ от 1872 г.

11. Бановка

Стойcho Степанов	1858-1867	Уволнен от ПК
Петър Минчев	1867-1870	Роден в Лясковец. Випускник на БЦУ от 1867 г.
Христо Кралимарков	1870-1872	От Бановка. Завършва 6-и клас в БЦУ
Богдан Манчев	1872-1876	Роден в Свищов. Випускник на БЦУ от 1872 г.

12. Фънтъна Дзинилор

Аврам Дойчев	1858-1870(?)	
Павел Цанков	1870-1878(?)	Роден в същото село. През 1870 г. завършва 5-ти клас в БЦУ

13. Шикирликитай		
Никола Козлев	1858–1863	Роден в Лясковец. Учи в Кишинев. духовна семинария
Тодор Божилов	1863–1866	Завършва Измаил. семинария
Иван Караджа	1866–1869	По негово искане е преместен в Конгаз
Ион Ушурел	1869–1870	От Болград. Випускник на БЦУ от 1868 г.
Христо Брусалийски	1870(?)–1871	Назначен от МИНП
Васил Титов	1871–1872(?)	От Болград. Випускник на БЦУ от 1872 г.
Иван Плакунов	1872–1878	Завършва първоначалното училище в Болград през 1869 г.
Василиса Фитова	1871–1878	
14. Нова Покровка		
Иван Карапеев	Апр. 1867 –1871(?)	Кой преди е бил учител в това село е неизвестно
Конст. Авереску	1871–?	
15. Стари Троян		
Иван Симеонов	1858–1866	Завършва 4 клас на БЦУ през 1866 г. Участва в конкурс през 1870 г. и е на издръжка на общината и МИНП
Христо Михайлов	1866–1878	
16. Еникьой		
Николай Икономов	1863–1867	Преместен в Курчи
Стефан Малинов	1867–?	От Калофер, випускник на БЦУ от 1867 г.
Георги Константинов	1871–1878(?)	От Болград, випускник на БЦУ от 1869 г.
17. Ескиполос		
Александър Емилиянов	1867–?	Завършва пълния курс на Измаил. семинария
18. Нови Карагач		
Александър Емилиянов	1866–1867	
19. Конгаз		
Стефан Кабакчиев	1860–1877 (вероятно с прекъсвания)	Роден в Търново
Васил Карапеев	1865–?	Завършва три класа в Ренийското първонач. уч-ще
Степан Смаранда	1871–?	

Приложения

Ион Ушурел	1870–?	
Божидар Запрянов	1873–1876	Завършва Московския университет
Стефана Тодорова	1869–1878(?)	Завършва първонач. уч-ще в Болград
20. Ердекбурну		
Аристия Скрибан	1858(?)–1864	
Ион Попеску	1865–1866	
Димитър Казанакли	Май–окт. 1867	Уволнен от ПК
Георги Скрибан	1867–1869	Завършва Измаил. първонач. уч-ще
Ион Солтеску	Окт. 1869– 1878(?)	На издръжка на МИНП
21. Тропокло		
Сведения липсват		
II. КАГУЛО-ПРУТСКА ОКОЛИЯ		
1. Хаджиабдул		
Тодор Горжан	1860–1867	
Ион Въргалич	1867(?)– 1878(?)	На издръжка на МИНП
2. Курчи		
Лука Степанов	1866–1867	
Николай Икономов	1867–1871(?)	
Димитър Сима	1871–1878	От Конгаз. Випускник на БЦУ от 1871 г.
3. Импуцита		
Иван Францов	1858–1864	
Николай Мавров	1865–1869	
Петър Стоилов(ски)	1869	Преместен в Карагач
Тодор Папастанапол	1870–1878(?)	Завършва 6 класа в първонач. уч-ще в Рени през 1865 г.
4. Болбока		
Никола Козлев	1863–1867	През септ. е уволнен от ПК
Тодор Антонов	1867–?	
Свещеник Александър Емилиянов	1871–?	
5. Барта		
Васил Брънза	1858–1870	
Ион Търкуши	1870–1878(?)	Завършва 4 класа в БЦУ през 1870 г.

6. Сатуново Ион Донне	1858–1878	Притежава свидетеелство, за педагогич. курс от 1857 г.
7. Картал Замфир Попеску Цани Гинчев	1858–1878 1862–1868	От Лясковец. През 1860–1862 г. следва в Киевския университет
8. Карагач Петър Стоилов(ски) Васил Манолеску	1868, 1869–1878 1868–1870	Завършва 5-те класа на БЦУ през 1870 г. По свое желание е преместен в Слободзей
9. Етулия Лука Степанов Петър Мустаков	1863–1866 1866–1867	Уволнен от ПК
10. Чешмекъй Иван Францов	1858–1869	От Силистра. Уволнен от МИНП. През средата на 70-те е отново тук.
Мария Шикирлиева	1870–1878	Завършва Болградското първонач. уч-ще
11. Фрекъцей Евстати Дойчев Николай Дойческу Конст. Дойческу Екатерина Димитреску	1858–1866 1866–1878 1867–1878 1870–1878	Завършва 1-во отд. на Измаил. семинария
12. Анадол Васил Ионеску Николай Кържеу Т. Тутовяну	1858–1866 1866–1867 1867–1870	Иска оставка Завършва у-ще по педагогика през 1864 г. Уволнен от ПК през 1867 Учи в БЦУ
13. Кислица Георги Кроитору Николай Куклин Николай Кържеу Тодор Лупан	1862–1865 Септ.1866–? ?-септ.1870 1870–1878	На 22 март у-щето е затворено поради липса на средства в общината Завършва Измаил. семинария

14. Слободзея Ион Съльжан Василе Манолеску	1858(?)–1870 март 1870–1878(?)
15. Валени Свещеник Емануил Дъмрова Т. Налбантов Василе Рошай	1863–1864 1865–1870 1870–1878(?) Завършва 1-во отд. на Измаил. семинария
16. Брънза Василе Ионеску Трифон Вулпе	1858–1870 1870–1878(?) На издръжка на МИНП
17. Колибаш Василе Брънзей	1871–1878(?) На издръжка на МИНП
18. Вулканеци Тодор Антонов Ефтимий Частов Георги Константинов Христо Дръънеску	1858(?)–1867 Преместен в Болбока 1867–1870 1870–1871(?) Преместен в Еникъй 1871–1878 На издръжка на МИНП
19. Джурджулещи Сведения липсват	

Таблицата е изработена на основата на архивните материали, съдържащи се в труда на Е. Сюпюр „Българските училища в Румъния. Документи.“ НБКМ-БИА, ф.5, а. Е. 10, л. 29–30.

Използвани са сведенията, съдържащи се в спомоществователските списъци на българските възрожденски издания.

2. Списък на изданията на Болградската печатница (1861–1877)

А) Книги, брошури, календари.

1861 г.

1. Кратко оглашение за взаимните български училища, наредил К. И. П. с иждивение на родолюбивото българско общество в Браила. Издание първо, 30 с.
2. Браила, 25 ноемврия 1861 г. (Отговор на Общество Браилско на господа представители и настоятели енородци), 160 с.
3. Българский буквар, нареден по последната най-нова метода от Павла Калянджи. II изд., 32 с.
4. География за II клас на ланкастерските училища, преведена от молдавски с некъкви убавки и прибавки от учителя на II-то ланкастерско в Болград училище Т. Параладов, 35 с.
5. Смирений Димитрий, митрополит Ростовский и Ярославский*.

1862 г.

6. (1). Търновски писменик. Съчинил и издава К. И. Попов(ич) с иждивението на родолюбивото Българско общество в Браила, 92 с.
7. (2). За длъжностите на человека. Съчинение от Сильвия Пелико. Преведе от италианский язик Димитрий Тошкович. Под редакцията на Д. Мутева, 147 с.
8. (3). Кратка читанка за взаимните училища. Нареден по последната най-нова метода от Павла Калянджи. II изд., 87 с.

1863 г.

9. (1). Живот на Святаго Ивана Предтеча и на Святаго Игнатия Богоносца. Превел от първообразното Илия Р. Бълсков, учител в Шюменското долномахленско училище, 27 с.
10. (2). Кратка свещена история и катехизис с нужните молитви от Павла Калянджи, 18 с.
11. (3) Ловчанский владика или бела на ловчанский сахатчия. Комедия в три извършвания от Теодоси Икономова, 80 с.

12. (4). Молитви утрения и на сонъ грядущымъ. С иждивение на Централното в Болград училище, 19 с.
13. (5). Надгробна реч, написана по случай на смъртта на Димитрия Василиевича Ромова по поръчването на учителският при Централното Болградско училище педагогичен съвет и на членовете на попечителният комитет от учителя т. Икономова, и не изговорена по причина на незаконната възпритителна, у времето на самото опело, постъпка от болградският протоиерей с. Никифора, 7 с. (С успореден текст и на рум. ез.)
14. (6). Учебник за българский язик, преведен от подобен руский учебник (от Смирнов) от С. Радулова, 150 с.
- 1864 г.
15. (1). Въведение във всеобща история с кратко прибавление от старобългарската история. Наредил Р. Ил. Бълсков, 105 с.
16. (2). Краткий учебник по всеобща история. Съчинение д-ра Георга Вебера. Преведено от немский язик на руский от Н. Соколова. От У-то издание от руский на българский преведено от Н. Казанакли, учителя на всеобща история и география от Централното в Болград училище. Древна история, 196 с.
17. (3). Народно напомняване към вестниците „Турция“ и „Българска пчела“ от един бесарабски българин (П. Кисимов), 12 с.
18. (4). Постановления за българските колонии и височайши хрисовули за тяхното основание и подтверждение, преведени от С. Радулова, 11 с.
19. (5). Практическо изучение на румънский язик по методата на д-ра Анна, от С. И. Радулов, 140 с.
20. (6). Ясен I. Приказка за българската история (от Сигизмунд Милковски). Превел Б. Димитров, 154 с.
21. (7). Слово, изречено в Централното Болградско училище в денът на празнуването паметта на Св. Кирила и Методия от Т. Икономова, професора на език и литература славенска, 8 с.
22. (8). Слово, въз нуждата на учението и на възпитанието, изложено от д-ра Мирковича, директор на Болградското централно училище и изречено от ученикът Д. Греков във време на наградите 1864 г., юния 30, 8 с.

23. (9). Хрисовул на Централното в Болград училище, 31 с. (С успореден текст и на рум. ез.)
24. (10). Циркулярна заповед към сичките уездни префекти, 27 с.
- 1865 г.
25. (1). Брошура втора по истий предмет на първата от бесарабският българин, 33 с.
26. (2). Българо-френски буквар като приготвителна книжка на българско-френската граматика. Съставил В. Берон, 48 с.
27. (3). Слово, произнесено в Централното в Болград училище при раздаването на наградите в 30 ден юния на 1865 г. от д-ра Васила Х. С. Берон, 20 с. (С текст и на рум. ез.).
28. (4). Духовното завещание на доктора Ивана Селиминский. Писано в Болград в лето Господне 1864 в 1 ден месеца януария 1865 г. в печатницата, 16 с. (На бълг. и рум. ез.).
29. (5). Изгубена Станка. Повест съвременна. Написал Ил. Бълков, 148 с.
30. (6). Кратко здравословие или уроци, как да си вардим здравето. Събрани и наредени от С. Доброплоднаго, 13 с.
31. (7). Метода практическа за лесно изучение на румънския език по методата на Ф. Анн. Преработена и издадена от С. Радулов, 143 с.
32. (8). Свещена история за децата, избрана из книгите на ветхий и новий завет от Анна Зонтаг. Превел и издал С. Радулов. Ч. I и II. Издание I, 378 с.
33. (9). Устав на градските и селски общества в съединените румънски княжества. Превел на български В. Плакунов, 55 с. (Текст и на рум. ез.).
34. (10). Слово на румънския епископ Мелхиседек.*
- 1866 г.
35. (1). Слово, произнесено в Централното в Болград училище при раздаването на наградите в края на 1865–1866 учебна година от директора Василя Х. С. Берон, директора на Централното училище, 16 с.
36. (2). Слово, произнесено в Централното в Болград училище 11 май 1866 г. в денът на празнуването на паметта св. равноапостоли Кирила и Методия от д-ра Василя Х. С. Берон, директора на Централното училище, 7 с.

37. (3). Практична метода за изучение на румънский язык по д-р Анн. III-то издание, 143 с.
38. (4). Сравнително земеописание. Общи познания из земеописанието математическо, физическо и политическо (от К. Смирнов). Превел и издал С. Радулов, 164 с.
39. (5). Български буквар. Нареден по нов и най-лек начин от С. Радулов. II изд. (I-то е отпечатано в Одеса в 1859 г.), 32 с.
40. (6). Житие на Алексия человека Божия от Константина Огняновича, 58 с.
41. (7). Неделни Апостоли и Евангелия или тълкования на апостолските деяния от свет. апост. Лука, на посланията от ап. Павла и на евангелията с нравствено поучение. Съчинени от С. И. Доброплодний, а посвещени на българското духовенство, 138 с.
42. (8). Нов буквар за първоначалните училища за момчета и момичета, нареден от Мария Г. Доброплодний. С най-лесен начин за прочитане, 40 с.
43. (9). Нравоучения за децата (от Лъо Пренс Дъмон). Превел и издал С. Радулов. II изд. (I-то – Одеса, 1853), 150 с.
- 1867 г.
44. (1). Буквар, съставен в полза на българското юношество от Павла Калянджи, 32 с.
45. (2). Календар с предвещанията на знаменития астролог Казамия за година 1867. Побългари Р. И. Бълков, 37 с.
46. (3). Последните дни от земния живот на господа нашего Иисуса Христа, изобразени по сказанието на всичките четири евангелисти. Съчинение архиепископа Иннокентия. Превел и издал С. Радулов. Ч. I, 107 с.
47. (4). Сказания за страданията и чудесата святаго славнаго великомученика и победоносца Георгия. Превел Иван Иванов, 48 с.
48. (5). Слово, произнесено в Централното в Болград училище при раздаването на края на 1866–1867 учебна година от д-ра Василя Х. С. Берон, директора на Централното училище, 20 с.
- 1868 г.
49. (1). Малко календарче за година 1868 от Р. Ил. Бълков, 32 с.
50. (2). Първа българско-немска граматика. Съчинена от Василя Х. С. Берон, доктора медицини и хирургии, 408 с.

51. (3). Практична метода или способ, как да изучи човек лесно французски язик. Съчинена от д-ра Д. Ф. Анн, а преведена и издадена на български от С. Радулов за облеснение на българското юношество, 224 с.

1869 г.

52. (1). Цигулка с народни и любовни песни, съставени и други събрани от Х. Мавридов, 36 с.

1870 г.

53. (1). Българский буквар, нареден на нов и най-лек начин от С. Радулов. III-то изд., 32 с.
54. (2). Естествена история първи път на български систематически изложена с приложни забележки и практически изводи. Ч. I. Зоология. Клас I. Млекопитаещи животни. Разряд I. Човек в сравнение с други животни. Съчинена от Василия Х. Ст. Берон, д-ра медицини и хирургии, 456 с.
55. (3). Настоятелят на Киприяновския манастир (от Павел Калянджи), 48 с.
56. (4). Начална граматика за изучение на българский язик. По К. Говорова наредил С. Радулов. Книжка I, 116 с.
57. (5). Слово изречено от д-ра на Централното училище Т. Първу при раздаването на наградите в края на 1869–1870 учебна година. (Според сведенията на К. Миславски можем да предположим, че то е било изказано на румънски).*

1871 г.

58. (1). Начална граматика за изучение на българский язик. По К. Говорова наредил С. Радулов. Книжка II, 86 с.
59. (2). Нравоучения за децата от С. Радулов. III-то изд.
60. (3). Практична метода или способ как да изучи човек лесно французски язик. Съчинена от д-р Ф. Анн, а преведена и издадена от С. Радулов. II изд., 224 с.
61. (4). Regulamentulu (consililui judeten) pentru administrarea bisericilor si imbunatatirea positiunei clerului din judeut Bolgrad, 8 с.

(Правилник за управлението на църквите в окръг Болград, който е бил гласуван на Общия съвет на окръга на 17 ноември 1870

- г. На рум. ез.. Относно това издание вж: Христу, В. Стари известия за българите в Южна Бесарабия. –В: Известия на българското историческо дружество, 1948, № 22–24, с. 442.

1872 г.

62. (1). Българский народен сборник. Събран, нареден и издаден от Василия Чолакова. Ч. I, 356 с.
63. (2). Учебник по румънски език от Т. Първу.*
64. (3). Лекции по румънска литература от Т. Първу.*

1873 г.

65. (1). Начална граматика за изучение на българский язик по начин практический. Кн. I. Наредил С. Радулов. II изд., 119 с.

1874 г.

66. (1). Expunerea situatiunei jud. Bolgrad facuta de Comitetul permanent la intrunirea Consiliului general in sessiunea ordinare de la 15 octombrie anului 1874, 18 р.
(Изложение на Постоянния комитет, направено на Общия съвет на редовната сесия на окръг Болград)

1875 г.

67. (1). Практична метода или способ как да изучи човек лесно французски. Съчинена от д-ра Ф. Анн, а преведена и наредена и издадена на български от С. Радулов. III-то изд., 224 с.
68. (2). Понятие за хигиената. Лекции, четени в Болградското централно училище от д-р Димитър Начев, 159 с.
69. (3). Свещена история за децата, избрана от книгите на вехтий и новий завет от А. Зонтаг. Превел и издал С. Радулов. Ч. I, II, II изд., 376 с.

1876 г.

70. (1). Правилник за библиотеката на Централното училище в Болград, 11 с. (Текст и на рум. ез.)*
71. (2). Киро Тулешков. Жизнеописание на Христо Ботйова.*
72. (3). Киро Тулешков. Българското въстание в България на 1876 г. Драма.*
73. (4). Стенен календар за 1877 г. (с портрета на Х. Ботйов).*

1877 г.

74. (1). Apel pentru adunarea ofrandelor in jud. Bolgrad.*

б) Периодични издания

„Духовни книжки“. Помесечно духовно списание. 1864 г. – 1–3
бр. и 8 бр.; 1866–1869 – 13 броя. Издател Рашко Бълков.

„Общ труд“. Помесечно списание. 1868. 3 книжки. Редактор Т.
Икономов.

В. „Пътник“ – лист за книжовност, полезна забава и търговия.
Божидар Запрянов. 1870. Излизат само 6 броя, след което
вестникът се прехвърля в Браила.

В. „Ехо на Болград“. Ред. Васил Диамандиев. 1872.

В. „Ялпух“. Ред. Васил Диамандиев. 1873.

В. „Ехо на Бесарабия“. На рум. ез. 1874. Ред.: В. Бранщяну и Т.
Бодур-Лъцеску.

В. „Български глас“. Ред. Киро Тулешков. Зам. ред. И. Иванов.
1876–1877.

Забележка: Изданията, отбелязани с * не са проверени de visu.

3. Списък на завършилите КЦУ (1868–1878 г.)

№, имена и фамилии на випускниците

Забележки

1873 г. – I випуск

1. Георги Койчев от Комрат

Полага изпит за звание на народен учител, учителства, кандидат
за старшина на Комратската община. Занимава се със селско
стопанство

2. Иван Кавруков от Таракли

Полага изпит за народен учител, учителства, служи в администра-
цията на Княжество България

3. Николай Жебровский, дворянин

Полага изпит за народен учител. Учителства в с. Гура-Галбен
(Бендерски уезд)

1874 г. – II випуск

1. Василий Недов от Дезгинже

Полага изпит за народен учител, учителства във Ферапонтиевка,
служи в гр. Силистра

2. Антон Димогло от Делжилер

Постъпва в Кишиневската класическа гимназия, завършва III Одеска
гимназия със златен медал. Като ученик в 8 клас получава висока
награда – златен часовник. Завършва курса в Императорския
Новорусийски университет като кандидат на юридическите науки.
Оставен към университета, за да се готови за професорско звание
в катедрата по гражданско право

3. Рафаил Сукман от Кирсово

Няколко години учителства в Кирсово, става писар в Башкалия
(Бендерски уезд, Комр. община)

4. Димитър Терзи от Томай

Дълго учителства, става селски епископ в с. Томай и се занимава
със селско стопанство

5. Тодор Чебан от Купаран

Учителства в Купаран (Акерм. уезд)

6. Яков Гирунденко, еснафски син

Учителства в селските училища в Чок-Мейдан, Комрат и Кубей.
Умира в България, където в продължение на пет години е началник
на отдел в Министерството на финансите

1875 г. – III випуск

1. Георги Гребенчо от Комрат
След завършването на КЦУ учи в Кишеневското, Херсонското и Севастополското реални училища. В последното завърши 7 клас. Живее в Комрат
2. Петър Куванджиев (Драганов) от Комрат
Постъпва в 4 клас на Кишеневската класическа гимназия, завърши Харковската III класическа гимназия, записва Харковския университет, а през 1884 г. завърши Санктпетербургския университет със степен на кандидат на историко-филологическите науки. От 1885 г. е учител в Солун в гимназията "Св. Св. Кирил и Методий"
3. Стефан Куванджиев (Драганов) от Комрат
Постъпва в Байрамчанска учителска семинария, завърши я, учителства в с. Гребеници (Тирасполски уезд, Херсонска губ.) и в Комратското 2-класно селско училище. Същевременно е учител по пеене в КЦУ. Драгоман в Руското консулство в г. Филипопол (Пловдив) в Източна Румелия
4. Димитър Митител от Камчик
Учи в Кишеневското и Николаевското (Херсонска губ.) реални училища, завърши в последното 7. Специален клас, след което постъпва в Санктпетербургското пехотно Константиновско училище. Служи в Руската армия по време на Руско-турската война, след която постъпва във Военноюридическата академия в Санкт-Петербург. След завършването ѝ служи в България
5. Андрей Михайлов от Комрат
Постъпва в Кишеневската класическа гимназия. Като ученик в 8 клас почива в Комрат
6. Георги Топал от Бешалма
Учителства в с. Гайдар (Чадър-Лунгска община)

1876 г. – IV випуск

1. Алекси Велков от Бургуджи
Учителства в с. Сатарльк-Хаджи (Александровка, Акерм. уезд)
2. Георги Ивин от Кулевча
Почива през ваканцията в годината на завършването на курса
3. Михаил Кара от Валяпержа
Постъпва в Херсонското реално училище, завърши курса на Варшавското юнкерско училище. Става адютант в 11. Пехотна дружина в България

1877 г. – V випуск

1. Стефан Златов от Комрат
Завърши Кишеневската класическа гимназия. Постъпва в Юридическия факултет в Одеския университет
2. Георги Стефанов от Комрат
Не полага изпит и е надзирател в Комратското централно училище

1878 г. – VI випуск

1. Николай Сапунар от Иванова
Учителства, става писар в едно от селата на Измаилския уезд
2. Михаил Стаматов от Кирютня
Постъпва в Уманското училище за земеделие и градинарство. Завърши 6 клас в I-ва Кишеневска класическа гимназия. Полага изпит за звание на помощник-аптекар в Харковския ун-т. Става управляващ на Комратската аптека
3. Михаил Столейков от Кирютня
Завърши учителската семинария в Байрамча, учителства

Данните са взети от НАРМ, ф. 316, оп. 35, а. Е. 64, л. 31–37. ✓

Екатерина Челак

**УЧИЛИЩНОТО ДЕЛО И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИЯТ ЖИВОТ НА
БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕСЕЛНИЦИ В БЕСАРАБИЯ (1856–1878)**

Българска, първо издание

Редактор Лазар Георгиев

Художник Константин Лаков

Коректор Янка Енчева

Технически редактор Любен Козарев

Формат 32/84/108

Обем 15,25 п.к.

дадена за печат ноември 1999

излязла от печат ноември 1999

предпечат и печат издателство „ЛИК“

Д-р Екатерина Челак е родена в българско село Твърдица (Молдова). Завърши исторически факултет на Кишиневския държавен университет. Под ръководството на проф. Николай Жечев подготвя докторантura в Института по история на БАН. Работи като научен сътрудник в секция „Българистика“ към Института за международни изследвания при Молдовската академия на науките. Заместник-председател е на Научното дружество на българистите в Република Молдова, автор на научни трудове, посветени на проблемите на просветата и културата на бесарабските българи.

4.50 лв.